

De Ijzertoren als memoriaal van de Vlaamse ontvoogding en vrede

Maarten Van Alstein

*Rapport
Juni 2016*

***DE IJZERTOREN ALS MEMORIAAL VAN DE
VLAAMSE ONTVOOGDING EN VREDE***

Inhoudstafel

WOORD VOORAF	4
1 INLEIDING	5
2 DE VERHALEN EN DE STENEN VAN DE OORLOGSHERINNERING	25
3 EEN GESCHIEDENIS VAN DE IJZERTOREN	30
4 HET DECREET VAN 15 JULI 2011	42
5 HET IJZERMONUMENT ALS ONROEREND ERFGOED	47
6 HET MUSEUM AAN DE IJZER	59
Toetsstenen voor kwaliteit in hedendaagse musea	60
Naar een nieuw museum	66
Het Museum aan de IJzer: de vaste presentatie	73
Educatie voor groepen in het Museum aan de IJzer	82
De museale werking: enkele bevindingen	88
7 SOCIAAL-CULTUREEL WERK AAN DE IJZER	92
8 GOED BEHEER EN BELEID ALS DECRETALE OPDRACHT	99
9 HET DECREET ONDER DE LOEP	105
10 BESLUITEN	113
BIJLAGEN	119
Bijlage I: lijst interviews	119
Bijlage II: korte toelichting leden van de klankbordgroep	121
Bijlage III: Decreet van 15 juli 2011 houdende de erkenning van en de subsidieregeling voor het Memoriaal van de Vlaamse Ontvoogding en Vrede	122
EINDNOTEN	125

Woord vooraf

De IJzertoren in Diksmuide is voor velen het belangrijkste gedenkteken van de Vlaamse ontvoogdingsstrijd. Zowel de toren als de site errond kennen een boeiende geschiedenis die onze aandacht verdient: niet alleen als een herinneringsplaats, maar ook als een strijdplaats die niet vrij is van contestatie. De rijkdom aan verhalen en historische perspectieven biedt een groot potentieel voor meerstemmige publieksgeschiedenis.

Het belang van het IJzermonument werd door het Vlaams Parlement bevestigd bij de erkenning ervan als Memoriaal van de Vlaamse Ontvoogding en Vrede middels een decreet in 2011. In dit decreet worden culturele opdrachten beschreven, financiering voorzien en beheersmodaliteiten omschreven. De decreetgever wilde zo de toekomst van het memoriaal veilig stellen en de beheerders verder ondersteunen in de professionalisering van de werking, onder meer door wetenschappelijk toezicht op de activiteiten te voorzien.

Als onderzoeks- en adviesinstelling bij het Vlaams Parlement heeft het Vlaams Vredesinstituut de voorbij jaren de rol van herdenking en herinnering in het algemeen onderzocht, maar ook bestaande herdenkingspraktijken onder de loep genomen. In 2011 werd het instituut vanuit zijn verworven expertise als een ondersteunende partner aangeduid, maar na enkele contacten bleek er op dat moment onvoldoende ruimte voor wetenschappelijke inbreng. In de aanloop naar de opmaak van een nieuwe beheersovereenkomst was er ruimte voor een hernieuwd initiatief tot ondersteuning op basis van onderzoek. Vervolgens kreeg het instituut op 14 juli 2015 van de Voorzitter van het Vlaams Parlement een formele adviesvraag om het decreet van het Memoriaal van de Vlaamse Ontvoogding en Vrede te evalueren.

Het voorliggende onderzoeksrapport vertrekt vanuit een historische contextschets om vervolgens het decreet te duiden. Omdat dit memoriaaldecreet opdrachten formuleert ten aanzien van de beheerders van de IJzertorensite, beoordelen we in het voorliggende rapport ook aspecten van de werking van de toren zelf. De auteur is bij dit onderzoek niet over één nacht ijs gegaan. Hij verdient felicitaties voor zijn weloverwogen en genuanceerde aanpak van het onderzoekstraject.

De betrokken lezer zal in dit rapport een kritische evaluatie vinden die dienstig kan zijn voor de verdere valorisatie van het potentieel van het memoriaal van de Vlaamse Ontvoogding en Vrede. Wij hopen met dit rapport alvast beleidsmakers, beheerders en allen die zich verbonden voelen met de IJzertoren adequaat te ondersteunen bij hun verdere werkzaamheden.

Tomas Baum
Directeur Vlaams Vredesinstituut

1 Inleiding

Op 6 juli 2011 keurde het Vlaams Parlement nagenoeg unaniem¹ een decreet goed dat het IJzermonument in Diksmuide erkent als Memoriaal van de Vlaamse Ontvoogding en Vrede. Het decreet voorziet in een subsidieregeling voor de werking van de IJzertoren. Concreet kent het decreet jaarlijkse bijdragen toe, enerzijds voor de instandhouding en het onderhoud van het monument (dat niet alleen de toren maar ook de Paxpoort en de crypte omvat), en anderzijds voor de uitvoering van een culturele opdracht. Die omvat zowel de werking van een museum over de Eerste Wereldoorlog en de Vlaamse emancipatie als een aantal culturele activiteiten. Daarnaast bevat het decreet, met het oog op kwaliteitsbewaking, ook een aantal inhoudelijke bepalingen over de onroerend-erfgoedfunctie, de museale werking, het beheer en de beleidsplanning.

Het decreet van 2011 vormt een voorlopig sluitstuk van de lange en complexe geschiedenis van de IJzertoren. De toren heeft in de 20^e-eeuwse politieke geschiedenis van Vlaanderen en België een bijzondere, maar niet ongecontesteerde positie ingenomen. Ten eerste was het IJzermonument de belangrijkste *herinneringsplaats* van de Vlaamse beweging, en dan vooral van de katholieke en Vlaams-nationalistische stromingen binnen die beweging. Aan de IJzer in Diksmuide werden herinneringen aan beide wereldoorlogen in leven gehouden. Terwijl de oorlog van 14-18 herdacht werd in het teken van het offer van de Vlaamsgezinde frontstrijders, en vaak ook van een uitgesproken pacifistische boodschap ('nooit meer oorlog'), kregen in de tweede helft van de 20^e eeuw ook herinneringen aan de collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog hun plaats op de IJzerweide. Ten tweede werd de IJzersite, door de jaarlijkse bedevaarten, bij uitstek een *politieke strijdplaats*. De aan de IJzer gecultiveerde oorlogsherinneringen werden ingezet in de politieke strijd binnen het Belgische politieke bestel, bijvoorbeeld om zelfbestuur voor Vlaanderen en amnestie voor collaborateurs te eisen. De IJzertoren was bovendien ook de plaats waar strijd werd geleverd om de Vlaamse gedachte zelf. De strijdpunten en meningsverschillen binnen de Vlaamse beweging tekenden vaak ook de verhoudingen in het IJzerbedevaartcomité. En extern groeide de IJzertoren voor groepen van links-progressieve en Belgisch-patriottische signatuur uit tot symbool van het te bekampen Vlaams-nationalisme.¹ Maar de complexe gelaagdheid van de politieke boodschappen die de toren de wereld inzond, werd ook steeds bepaald door de verstrengeling van Vlaamse eisen met de pacifistische grondtonen van de bedevaarten. De 'nooit meer oorlog'-gedachte heeft van in de jaren 1920 onder de toren geklonken – hoewel niet altijd even luid en eenduidig. Ze werd sinds de jaren negentig stelselmatig versterkt doordat het IJzerbedevaartcomité zich almaar meer ging manifesteren als een vredesbeweging.

Met de verzelfstandiging van Vlaanderen sinds de jaren zeventig werd de IJzertoren steeds meer binnengetrokken in een kader dat door de overheid uitgetekend werd. De banden tussen de IJzertoren en de overheid werden nauwer, niet alleen door de subsidies die de toren ontving voor zijn werking, maar ook door enkele decretale initiatieven. In 1986 keurde de Vlaamse Raad een decreet goed dat het IJzermonument uitriep als Memoriaal van de Vlaamse Ontvoogding. Het decreet werd echter niet kamerbreed gedragen; socialisten en liberalen stemden tegen, groenen onthielden zich. In 1997 werd het memoriaal, ondanks enige weerstand omdat de IJzertoren zich zowel historisch als levensbeschouwelijk 'niet tot alle Vlamingen richt'², als 'erkend symbool van de

¹ Twee leden onthielden zich bij de stemming (zie Vlaams Parlement, Handelingen plenaire middagvergadering van 6 juli 2011, vergadering 46, 2010-2011).

Vlaamse Gemeenschap' opgenomen in de eindtermen voor het Vlaamse basisonderwijs.¹ Deze nauwere banden met de overheid impliceerden dat men in Diksmuide greep moest zien te krijgen op sommige aspecten van de oorlogsherinnering zoals die tot in de jaren negentig aan de toren gecultiveerd werden.³ Ook de aanwezigheid van extreemrechtse groepen, die zich vooral in de jaren tachtig en vroege jaren negentig in de schaduw van de toren ophielden, vergde van het bedevaartcomité beslissender actie dan in het verleden soms werd ondernomen. Dit alles gebeurde tegen de achtergrond van de doorbraak – op transnationale schaal – van een nieuw cultureel herinneringsparadigma, waarin de oude waarden van offer en dienstbaarheid aan de natie steeds meer vervangen werden door gehechtheid aan een vredes- en mensenrechtenvertoog.

Deze ontwikkelingen leidden tot strijd binnen het IJzerbedevaartcomité. Een radicale vleugel splitste zich af en organiseerde de IJzerwake. Dat maakte de weg vrij voor het bedevaartcomité om de nieuwe koers door te zetten. Hoewel begin jaren 2000 nog contestatie ontstond toen de IJzertoren bij de Unesco werd voorgedragen als werelderfgoed⁴, lijken de spanningen rond de toren in de loop van het eerste decennium van de 21e eeuw geleidelijk in kracht te zijn afgenomen. Dat is het gevolg van verschillende factoren. Enerzijds waren er de evoluties binnen het comité en de bredere Vlaamse beweging, die haar draagkracht als massale buitenparlementaire beweging zag afnemen. Anderzijds kwamen er de 'verzoeningspogingen' van de Voorwaartsgroep en streefde de eerste paarse regering ernaar om de oude breuklijnen van de herinnering in Vlaanderen te overstijgen (zie hieronder).⁵ Hoe dan ook, de IJzertoren bleek steeds minder voor splijtstof te zorgen in de Vlaamse politiek en samenleving. Toen het dossier van de IJzertoren in 2011 opnieuw op de agenda van het Vlaams Parlement kwam, werd het decreet dat de IJzertoren erkende als Memoriaal van de Vlaamse Ontvoogding en Vrede zo goed als kamerbreed gesteund. Een van de doelstellingen van het decreet was om de subsidies, die voorheen uit verschillende beleidsdomeinen kwamen (onroerend erfgoed, kunsten en erfgoed, cultureel volwassenenwerk) te stroomlijnen. In de aanloop naar de eeuwherdenking van WO I kreeg de IJzertoren ook steun van de Vlaamse overheid om het museum opnieuw in te richten.

Anno 2016 is de IJzertoren een erkend en gesubsidieerd memoriaal met een aantal decretaal bepaalde opdrachten. Die opdrachten worden geconcretiseerd in een beheersovereenkomst, die de vzw's achter de toren^{II} afsluiten met de Vlaamse overheid. Dat maakt niet alleen dat de banden tussen toren en overheid nauwer zijn dan ooit. Het betekent ook dat de IJzertoren een aantal decretaal gedefinieerde opdrachten dient te vervullen, en zich moet inschrijven in de geest van de regimes die ook voor andere erfgoedspelers in Vlaanderen gelden. In die zin was het decreet van 2011 een belangrijk punt in de geschiedenis van de toren.

Het 'memoriaaldecreet' bestaat nu vijf jaar. Bovendien loopt de eerste beleidsperiode van de beheersovereenkomst (2012-2016) ten einde, en moet een nieuwe overeenkomst gesloten worden voor de periode 2017-2021. Dat maakt het ogenblik geschikt om het decreet te evalueren. Omdat het memoriaaldecreet voorziet in een subsidieregeling en taakstelling ten aanzien van één enkele partner, behelst een evaluatie van het decreet noodzakelijkerwijze ook (en vooral) een beoordeling van de werking van de IJzertoren zelf. Hoe krijgen de opdrachten die in het decreet van 2011 vervat zijn vandaag vorm op de site en in het museum van de IJzertoren? Dat is de centrale vraag die ten

^I Het memoriaal figureert in de eindtermen wereldoriëntatie. Die vermelden concreet dat 'de leerlingen de erkende symbolen van de Vlaamse Gemeenschap [kennen] (met name feestdag, wapen, vlag, volkslied en memoriaal).'

^{II} In 2012 waren dat de vzw Bedevaart naar de Graven aan de IJzer (het 'bedevaartcomité') en de vzw Voor Vrede, Vrijheid en Verdraagzaamheid. Begin 2016 fuseerden beide vzw's tot één vereniging, die onder de verkorte naam 'Aan de IJzer' door het leven gaat.

grondslag ligt aan dit onderzoek. Om de zoektocht naar antwoorden in heldere banen te leiden, is het nuttig deze vraagstelling op te splitsen in een aantal deelvragen.

Ten eerste is het voor een goed begrip nuttig de IJzertoren historisch en sociologisch te kaderen. Daartoe is het niet alleen relevant om de geschiedenis van de toren en de bedevaarten in kaart te brengen, maar ook om de bredere vraag op te werpen wat de eigenheden zijn van (politiek-geïnspireerde) memorialen en musea, en dat tegen de achtergrond van een evoluerende herinneringscultuur.

Ten tweede stelt zich de vraag hoe de verschillende opdrachten die in het decreet en de beheersovereenkomst 2012-16 vervat zijn, in de praktijk gebracht worden. Hoe wordt uitvoering gegeven aan de onroerend-erfgoedopdracht? Concreet betekent dat niet alleen nagaan hoe de toren in stand gehouden en onderhouden wordt, maar ook hoe de site publieksgericht ontsloten en geduid wordt. Wat de culturele taakstelling betreft, stelt zich de vraag naar de museale werking van de IJzertoren. Hoe werd, in het licht van de decretale opdracht, de permanente tentoonstelling heringericht? Wat kunnen we zeggen over de vormelijke en inhoudelijke kwaliteit van deze vernieuwde presentatie? En hoe krijgt de publiekswerking (o.m. gidsenwerking en educatie) vorm? Aangezien kennis van het memoriaal in de eindtermen voor het basisonderwijs is opgenomen, verdient de educatieve werking van het museum bijzondere aandacht. Wat de culturele opdracht betreft, vermeldt het decreet dat de IJzertoren ook een reeks maatschappelijke en educatieve activiteiten inricht. De vredesboodschap staat in deze opdracht centraal. Hoe gebeurt dat in de praktijk? De decreetgever heeft tot slot enkele richtlijnen met betrekking tot beheer en beleidsplanning voorgeschreven. De werking van de toren wordt in aanzienlijke mate gefinancierd met publieke middelen; het is dus nuttig na te gaan hoe ook die aspecten van de opdracht uitgeoefend worden.

De voorgaande vragen nemen het bestaande decreet als uitgangspunt en hebben de bedoeling na te gaan hoe het decreet in de praktijk uitvoering krijgt. *Ten derde* werpt de oefening van een decreetsevaluatie ook de vraag op naar de status van het decreet zelf. Dat houdt onder meer de juridisch-technische adequaatheid van het decreet in. In dit rapport zal dat aspect echter slechts minimaal aan bod komen. In het kader van deze studie hebben we vooral aandacht voor de bredere maatschappelijke betekenis van het decreet. Niet alleen omdat het decreet een taakstelling door de overheid aan een (privaatrechtelijke) vereniging inhoudt, maar ook, in algemenere zin, omdat het opgevat kan worden als een symbolische interventie door de overheid in de publieke herinneringssfeer. Concreet: zijn de opdrachten die in het decreet geformuleerd worden adequaat en haalbaar, of zijn ze te omvattend of te complex? En: wat betekent het om de IJzertoren middels een decreet te erkennen als Memoriaal van de Vlaamse Ontvoogding en Vrede? In het licht van de controversiële geschiedenis van de toren en van de weerbarstige verhouding tussen kritische (publieks)geschiedenis en politiek-geïnspireerde herinnering, is het raadzaam deze laatste vraag – op zijn minst – niet uit de weg te gaan. Meer algemeen roept dit alles ook de vraag op hoe Vlaanderen omgaat met zijn verleden. En dan gaat het niet alleen over de geschiedenis van

de natievorming¹ van Vlaanderen, maar ook over die van beide wereldoorlogen. Hoe worden die geschiedenissen – in een decretaal erkend museum – vandaag gepresenteerd voor een breed publiek, en dan in het bijzonder voor kinderen en jongeren? Welk belang wordt gehecht aan wetenschappelijk onderbouwde publieksgeschiedenis? En hoe worden die geschiedenissen politiek, moreel en educatief geactualiseerd, i.c. in het teken van vrede?

Dit onderzoeksrapport bevat de neerslag van de zoektocht naar antwoorden op deze vragen. Belangrijk om te vermelden is dat deze analyse kadert in een breder evaluatietraject dat plaatsvindt naar aanleiding van het hernieuwen van de beheersovereenkomst in 2016. Het decreet en de beheersovereenkomst schrijven voor dat de uitvoering van de overeenkomst geëvalueerd moet worden in de tweede helft van de beleidsperiode 2012-2016⁶, als voorbereiding op een nieuwe beheersovereenkomst voor de periode 2017-2021. De bevoegde administraties, de afdeling Cultureel Erfgoed van het Departement CJSJ en het agentschap Onroerend Erfgoed, hebben eind 2015 al een evaluatie gemaakt van de wijze waarop het decreet uitgevoerd wordt. In de loop van 2013 lichtte de administratie ook al de zakelijke werking van de vzw's door. Het is niet onze bedoeling deze evaluaties over te doen. Overlap wordt zo veel mogelijk vermeden. Enerzijds betekent dit dat we in dit rapport gebruik maken van de conclusies van de evaluaties door de administratie. Anderzijds proberen we in ons onderzoek te focussen op aspecten die buiten de eigenlijke reikwijdte van de evaluaties door de overheid vielen. Concreet houdt dat bijvoorbeeld in dat we in dit rapport omstandiger zullen ingaan op inhoudelijke aspecten van de museale en (vredes)educatieve werking van de IJzertoren. We hebben ook de educatieve werking voor groepen doorgelicht.

Een evaluatie van het memoriaaldecreet behelst in eerste instantie een beschrijvende analyse van hoe de decretaale opdrachten in de praktijk vorm krijgen. Deze descriptieve uiteenzetting zal een aanzienlijk deel van het rapport in beslag zal nemen. Daarnaast bevat een evaluatie onvermijdelijk een kritische beoordeling van goede en mindere aspecten van de werking van de toren en de uitvoering van het decreet. De beoordeling behelst in het bijzonder oordelen over *kwaliteit*. Eenduidige of objectieve uitspraken over kwaliteit zijn natuurlijk allesbehalve eenvoudig. Zeker als het gaat over zaken als de publieksgerichte ontsluiting van historische sites, de inrichting van musea of een vredeseducatieve publiekswerking. Om de evaluatie toch zo veel mogelijk in een 'objectiverende' richting te sturen (dat wil zeggen: zo ver mogelijk verwijderd van de subjectieve aspecten van een persoonlijke voorkeur of opinie), is het belangrijk het onderzoek methodologisch goed te onderbouwen. We hebben in dit geval gekozen om met verschillende methoden te werken, gaande van een analyse van beleidsdocumenten en interviews tot een plaatsbezoek en

¹ Het begrip 'natievorming' is een gecontesteerd begrip, zowel in de wetenschappelijke literatuur als in de publieke sfeer. In de literatuur draait de discussie onder meer rond de invloed van culturele of sociaaleconomische ontwikkelingen, de verhoudingen tussen de rol van nationale bewegingen en elites en processen 'van onderuit', de verbanden met staatsvormingsprocessen, de precieze periodisering van natievormingsprocessen, enz. In de publieke sfeer geraakt de term dan weer snel ideologisch of politiek geladen. In de Belgische context komt daar gemakkelijk een communautaire dimensie bij. Daarom is het belangrijk te benadrukken dat we, in het kader van dit rapport, het begrip hanteren in zijn louter wetenschappelijke variant. Zonder voorbij te gaan aan de wijdlopende conceptuele en theoretische discussies die de term oproept, verwijzen we daarbij bijvoorbeeld naar de manier waarop Bruno De Wever, Frans-Jos Verdoodt en Antoon Vrints het begrip hanteren in hun artikel 'De Vlaamse patriotten en de natievorming. Hoe de Vlaamse natie ophield 'klein' te zijn' (*Wetenschappelijke Tijdingen*, 4(2015), 217-248). Het gebruik van het concept in dit rapport impliceert dus geen ideologische of politieke bedoelingen, in welke zin dan ook. We gebruiken het begrip om een deel van de politieke, sociaaleconomische en culturele geschiedenis van Vlaanderen en België te vatten zoals die zich sinds het begin van de 20e eeuw heeft afgespeeld, een geschiedenis die breder gaat dan die van de IJzertoren of van de Vlaamse beweging als politieke actor. Het is ook cruciaal om te beklemtonen dat het concept voor ons geen gesloten, teleologische of homogeniserende lezing van de geschiedenis impliceert. Zoals we hieronder nader toelichten, beschouwen we de geschiedenis van de Vlaamse natievorming als een meerstemmig, open en complex geheel van sociale, politieke en culturele processen, met keer- en kantelpunten die retrospectief misschien logisch en 'natuurlijk' lijken, maar dat op het ogenblik zelf niet noodzakelijk waren. Deze geschiedenis is, met andere woorden, bij uitstek een politieke geschiedenis, gekentekend door idealenstrijd, conflicten en compromissen (zie p. 15).

een focusgroep met experts (zie hieronder). Voor een degelijke evaluatie van het decreet is een weloverwogen keuze en toepassing van een scala aan methoden echter niet voldoende. Ten eerste is het ook noodzakelijk om het kritische kader dat de evaluatie stuurt, zo expliciet mogelijk toe te lichten. Aan welke *criteria* wordt de uitvoering van het decreet getoetst? Louter een analyse van een beleidsthema of een decreet is nog geen evaluatie. Daarvoor is een *beoordeling* nodig, en dat gebeurt best aan de hand van duidelijk geformuleerde criteria. Ten tweede is een evaluatie onvermijdelijk normatief, precies omdat ze uitspraken doet over relevantie en kwaliteit. Daarom is het nuttig om, voorafgaand aan de kritische beoordeling, ook de *normatieve uitgangspunten* die de hele analyse doordeseinen en inspireren, te expliciteren. Dat helpt de lezer om het kader waarbinnen de evaluator te werk gaat, helder en duidelijk voor ogen te krijgen. In de hiernavolgende paragrafen gaan we eerst dieper in op de gehanteerde set van evaluatiecriteria, om daarna licht te werpen op de uitgangspunten die aan deze analyse ten grondslag liggen.

Een kader voor evaluatie

Dit onderzoek naar het memoriaaldecreet en de uitvoering ervan past in het onderzoeksparadigma van de 'ex post decreetsevaluatie'. Deze vorm van evaluatie kan de jongste tijd op enige aandacht van het Vlaams Parlement en de Vlaamse overheid rekenen. De SERV, die op vraag van de voorzitter een advies publiceerde over de aanpak van ex post decreetsevaluatie in en door het Vlaams Parlement, definieert deze vorm van evaluatie als 'het doelgericht verzamelen en analyseren van informatie over de werking van een wettelijke regeling in de praktijk en de beoordeling daarvan aan de hand van bepaalde criteria (zoals doelbereiking, effectiviteit, efficiëntie, juridisch-technische kwaliteit, enz.) volgens een bepaalde methodologie, die wetenschappelijk verantwoord is'.⁷ Deze brede definitie omvat verschillende dimensies en varianten van evaluatie. Sommige decreetsevaluaties zijn meer juridisch van aard, terwijl andere een sociaalwetenschappelijke invalshoek hanteren. En terwijl veel ex post decreetsevaluaties de beleidsdoelen van het decreet als gegeven beschouwen, en zich dus beperken tot de vraag of de met het decreet beoogde effecten bereikt werden, kunnen decreetsevaluaties zich ook richten op een beoordeling van de beleidsobjectieven zelf. Ook de vraag of een decreet de meest geschikte beleidsoptie was of is, kan in de evaluatie aan bod komen.

Volgens de SERV is ex post evaluatie van regelgeving om diverse redenen belangrijk. Algemeen gesproken leveren evaluaties informatie aan over de resultaten en effecten op het terrein van beleidsmaatregelen en de daarvoor ingezette budgetten. Dat soort informatie is van groot nut om te kunnen nagaan of het beleid in de praktijk 'werkt' zoals het bedoeld is. Voor een parlement is dit in het bijzonder waardevol doordat deze informatie het democratisch debat kan voeden en verdiepen. Dat kan een meerwaarde betekenen voor de drie hoofdopdrachten van het parlement. Opvolgen en evalueren van de effecten van goedgekeurde regelgeving is van evident nut voor een goede werking van de wetgevende taak. Ten tweede kan informatie uit evaluaties interessant zijn in het licht van de controletaak van parlementairen. Decreetsevaluaties leveren tot slot relevante informatie op om op te volgen of de publieke middelen op een goede manier besteed worden.⁸ Internationaal is de aandacht voor decreetsevaluatie de afgelopen jaren dan ook gegroeid. Ook in Vlaanderen is dat het geval. In het Vlaamse Parlement is er sinds enkele jaren aandacht voor de evaluatie van regelgeving,¹ en de huidige regering vermeldt in haar beleidsnota Algemeen Regeringsbeleid bijvoorbeeld de waarde van meer en betere beleidsevaluaties.⁹

¹ Anderzijds, zo merkt de SERV op, is er ook bezorgdheid om de toekomst van de wetenschappelijke beleidsonderbouwing in Vlaanderen. Internationale vergelijkingen geven aan dat Vlaanderen op dat punt nog heel wat kan verbeteren.

Cruciaal voor de kwaliteit en relevantie van decreets- en beleidsevaluaties is dat het moet gaan om analyses die uitgevoerd worden op basis van duidelijk geëxpliciteerde toetsingscriteria en een wetenschappelijk verantwoorde methodologie. Dit betekent concreet dat het onderzoek systematisch en weloverwogen moet gebeuren, en een degelijke bewijsvoering moet bieden. Anderzijds is decreets- en beleidsevaluatie geen exacte wetenschap. Er ligt steeds een normatief kader aan ten grondslag. Dat is op zich geen probleem, op voorwaarde dat dit normenkader helder en duidelijk geëxpliciteerd wordt, onder meer aan de hand van een uiteenzetting over de gehanteerde evaluatiecriteria, uitgangspunten, methodologie, theorie, enz.¹⁰ Zowel onderzoeker als lezer zijn er zich best ook van bewust dat de evaluatie niet in een vacuüm plaatsvindt.¹¹ Er is steeds een politiek-maatschappelijke context waarin de evaluatie gebeurt, en – belangrijk – de evaluator is geen robot, maar wordt beïnvloed door eigen visies, waarden en ervaringen. Het is niet alleen goed dat te thematiseren, het maakt het des te belangrijker dat de analyse gebeurt volgens ‘objectiverende’ methoden en onderzoekstechnieken. Bovendien is er ook een ‘moment’ waarop de politieke en maatschappelijke beoordeling het overneemt van de wetenschappelijke analyse. Hoewel er in het theorie- en praktijkveld van beleidsevaluatie geen algemene consensus bestaat over de vraag of een evaluator naast resultaten en conclusies ook aanbevelingen kan en moet afleveren¹², is het duidelijk dat de uiteindelijke besluiten die uit de evaluatie getrokken worden, behoren tot het primaat van de politiek en, breder, een zaak zijn van de maatschappelijk belanghebbenden. In het geval van voorliggende studie is de rolverdeling duidelijk. Dit rapport beperkt zich tot een analyse en beoordeling van de uitvoering van het memoriaaldecreet. De aanbevelingen, die op basis van de conclusies van deze analyse geformuleerd worden, zullen gepubliceerd worden in een afzonderlijke adviesnota van de Raad van Bestuur van het Vlaams Vredesinstituut die aan het parlement voorgelegd zal worden.

Een belangrijke eerste stap in het opzetten van een decreetsevaluatie is te kijken naar de aard van het decreet dat onder de loop wordt genomen. De keuze van de set van toetsingscriteria en methoden staat immers niet alleen in functie van de onderzoeksvraag, maar ook van het type en de doelstellingen van de bestudeerde regelgeving. Werner Bussmann maakt een onderscheid tussen twee soorten regelgeving: decreten of wetten die tot doel hebben een maatschappelijk probleem op te lossen, en decreten of wetten die betrekking hebben op de sociale orde. Het eerste type regelgeving voert een ‘beleid’ in, introduceert met andere woorden interventie-instrumenten met als doel maatschappelijke problemen op te lossen door sociale, economische of ecologische processen te corrigeren om een bepaald resultaat te behalen. Voorbeelden zijn beleidsinterventies om armoede of geweld te verminderen, de ecologische leefbaarheid te verbeteren, onderwijskwaliteit te verbeteren, of technologische vooruitgang te stimuleren. Het tweede type regelgeving zoekt geen specifieke uitkomsten of effecten om een specifiek maatschappelijk probleem aan te pakken, maar intervenueert in en geeft vorm aan de publieke of symbolische orde.¹³ Regelgeving over rechten en plichten van burgers valt daar bijvoorbeeld onder, maar ook decreten die beleidsregimes in het leven roepen om organisaties te ondersteunen, bijvoorbeeld in de culturele sector. Het memoriaaldecreet over de IJzertoren valt in dit schema veeleer onder het tweede type decreetgeving: het decreet erkent de toren als Memoriaal van de Vlaamse Ontvoogding en Vrede en geeft aan de vzw’s achter de IJzertoren een aantal opdrachten, zoals het in stand houden en ontsluiten van het erfgoed, het inrichten van een museum, en het organiseren van sociaal-culturele en educatieve activiteiten. Het decreet geeft, met andere woorden, mee vorm aan de Vlaamse culturele en publieke herinneringssfeer.

Voor de evaluatie van dit decreet en het beantwoorden van onze onderzoeksvragen heeft het weinig zin om te werken met een kwantitatief-statistische toetsing van criteria zoals effectiviteit, doeltreffendheid of impact. Voor onze studie gaan we op zoek naar een kwalitatiever begrip van het memoriaaldecreet en de uitvoering ervan. ‘Kwalitatief’: niet alleen in de zin dat een meer

interpretatieve onderzoeksmethodologie gehanteerd zal worden, maar ook dat de analyse zich zal toespitsen op de intrinsieke kwaliteit van de dingen, hoe moeilijk dat laatste ook moge zijn. Zoals de SERV in zijn advies opmerkt, is decreetsevaluatie altijd maatwerk en bestaat er geen blauwdruk¹⁴, en dat geldt a fortiori dus ook voor de evaluatie van decreten zoals het memoriaaldecreet. Deze flexibele benadering van evaluatie sluit aan bij de ideeën van Bunnik, Van Huis en Van Hamersveld over het beoordelen van presteren in de cultuursector. Zij beklemtonen dat iedere organisatie anders is en pleiten voor maatwerk. Afspraken en de evaluatie van die afspraken moeten op de maat van instellingen worden gemaakt en op basis van inhoudelijke kennis en overwegingen tot stand komen. Dat betekent dat de beoordeling meer moet inhouden dan het kwantitatief meten van prestaties, bijvoorbeeld aan de hand van bezoekerscijfers en aantallen activiteiten, en in de richting moet gaan van een inschatting van maatschappelijke doelen, van inhoud, en van publiekswaardering en de effecten van de geleverde inspanningen. Idealiter, zo stellen de drie auteurs, worden drie soorten vragen gesteld: Wat en hoeveel werd gedaan? Hoe goed werd dat gedaan? En wat heeft het de samenleving opgeleverd? Veel kwalitatieve en maatschappelijke aspecten van cultuur, zo besluiten ze, laten zich slecht meten en zijn moeilijk vast te leggen in cijferlijstjes. Maar dat betekent niet dat die aspecten onbelangrijk zijn. Zij zitten juist vaak in de kern van de motivatie van de mensen die werken in de cultuur.¹⁵

Het is in deze geest dat we het memoriaaldecreet en de uitvoering ervan evalueren. Met de gehanteerde set evaluatie-criteria, die geïnspireerd zijn op bovenstaande vragen van Bunnik, Van Huis en Van Hamersveld, proberen we zo nauw mogelijk aan te sluiten bij de bijzonderheden van het decreet en van de te evalueren organisatie.

1 Een eerste criterium is dat van de **mate van doelbereiking en uitvoering van de decretale opdrachten**. Dat betekent dat we aan de ene kant nagaan of de doelstellingen zoals die door de decreetgever geformuleerd werden – in de tekst van het decreet, in de memorie van toelichting of in het parlementaire debat –, in de praktijk gerealiseerd worden. Aan de andere kant houdt de toetsing aan dit criterium in dat we nagaan of de vzw's achter de IJzertoren de opdrachten vervat in het decreet en de beheersovereenkomst ten volle realiseren en uitvoeren. Deze analyse is grotendeels *beschrijvend*. We toetsen de doelstellingen en de opdrachten van het decreet aan de praktijk. In hoofdstuk 4 lichten we uitgebreider toe over welke objectieven en taakstellingen het precies gaat. Hier volstaat het te vermelden dat de vzw achter de IJzertoren het erfgoed moet onderhouden en ontsluiten, dat er een museale werking moet zijn over de thema's 'Eerste Wereldoorlog' en 'Vlaamse ontvoogding', en dat er een sociaal-culturele werking ontplooid moet worden.

2 De vraag of deze decretale opdrachten uitgevoerd worden, is relevant en onontbeerlijk voor een degelijke evaluatie. Maar in zijn louter beschrijvende waarde blijft deze vraag, in het kader van een omvattende analyse, te beperkt. Een tweede vraag die we daarom moeten stellen, is *hoe* die opdrachten uitgevoerd worden. Het beoordelingscriterium dat hier naar voren geschoven wordt, is dat van de **kwaliteit** van de uitvoering van de decretale opdrachten. Het gaat, anders geformuleerd, over de inhoudelijke aspecten van de werking van de IJzertoren, althans voor zover die binnen het kader van het decreet vallen. Deze toetsing gaat voort op enkele bepalingen over kwaliteitsbewaking die in het decreet zelf zijn ingeschreven. Naast bepalingen over het toezicht op en de evaluatie van beleidsplannen, vermeldt het decreet bijvoorbeeld dat 'de doelstellingen, de kwaliteitseisen en de resultaatcriteria met betrekking tot de inhoudelijke werking, ontsluiting en beheer van het museum van het Memoriaal zo nauw als mogelijk afgestemd [moeten] worden op de voorwaarden die een collectiebeherende cultureelerfgoedorganisatie met name een museum, moet vervullen om een door de Vlaamse Regering toegekend kwaliteitslabel te ontvangen en te behouden'.¹⁶ De geest van het memoriaaldecreet lijkt bovendien doordrongen van de waarde die

zowel het cultureel erfgoed- als het onroerend-erfgoeddecreet hechten aan professionalisering en kwaliteitsbewaking. Het beoordelen van kwaliteit, we schreven het al, is echter niet evident. Om de beoordeling zo veel mogelijk te 'objectiveren', of in ieder geval inhoudelijk adequaat te onderbouwen, is het daarom nuttig het algemene criterium 'kwaliteit' methodologisch te operationaliseren in een aantal concrete toetsingsinstrumenten en -technieken. Daar evaluaties steeds maatwerk zijn, is het belangrijk dat die methoden en technieken de specifieke kenmerken van de geëvalueerde organisatie zo veel als mogelijk in rekening nemen. We werken in dit rapport met vier toetsingsinstrumenten en technieken, die we hier kort vermelden en verderop in dit hoofdstuk omstandiger toelichten.

- *Ten eerste* maken we gebruik van toetsstenen, charters en labels die in de onderscheiden velden waarin de IJzertoren zijn werking ontplooit, algemeen aanvaard worden als richtinggevend voor kwaliteit. Wat onroerend erfgoed betreft, gaat het bijvoorbeeld over de charters van ICOMOS en de inspecties van Monumentenwacht. Voor de museale werking verwijzen we naar het kwaliteitslabel van de Vlaamse overheid, voor de gidsenwerking naar de kwaliteitsinstrumenten die werden uitgewerkt in opdracht van Toerisme Vlaanderen, en voor de educatieve werking naar de Toetssteen van het Bijzonder Comité voor Herinneringseducatie. Daarnaast laten we ons inspireren door de Code Bilsen voor goed beheer in de culturele sector. Wanneer we de werking van de IJzertoren toetsen aan de normen die in deze charters vervat zitten, hanteren we overigens niet de veronderstelling dat een organisatie volledig moet voldoen aan deze normen om kwaliteitsvol te werken. Zoals ook de Code Bilsen vooropstelt, gaan we ervan uit dat kwaliteitsnormen er voor elke culturele organisatie zijn, maar dat de volledige toepassing ervan niet altijd mogelijk, of zelfs wenselijk is. Het is dan wel wenselijk dat de organisatie kan argumenteren waarom en welke andere kwaliteitsnormen ze hanteert.
- *Ten tweede* gaan we te rade bij de gespecialiseerde wetenschappelijke literatuur voor inzichten over kwaliteit. In de loop van het rapport zullen we, om onze argumentatie en beoordeling te onderbouwen, bijvoorbeeld verwijzen naar werken uit de museumstudies, de 'memory' en erfgoedstudies, de vredesopvoedingsliteratuur, en de historiografie over de Vlaamse natievorming. Dit maakt dat het onderzoek een multidisciplinair karakter heeft. Begrippen en inzichten uit verschillende disciplines lopen geregeld in elkaar over. Zoals Erik Somers in zijn studie over oorlogsmusea opmerkt, kan dat gezien worden als een kwetsbaar aspect van dit soort studies. Tegelijkertijd, aldus Somers, zegt het ook iets over de pluriformiteit en dynamiek waarmee het verleden in musea en op erfgoedsites gepresenteerd, ervaren en beleefd wordt, en hoe dat samenhangt met thema's als culturele herinnering en identiteit.¹⁷
- *Ten derde* hanteren we een concept van kwaliteitsbeoordeling als het resultaat van een dialoog tussen experts. Door middel van een plaatsbezoek en een focusgroep gingen we na hoe historici en museumexperten, in een meerstemmig gesprek, hun beoordeling van de museale werking van de IJzertoren vormgeven, welke criteria en argumenten ze hanteren om hun uitspraken te staven, en hoe ze het met elkaar eens en oneens zijn.
- *Tot slot* hebben we een specifiek deel van de beoordeling uitbesteed aan experts-consultants, in casu aan museumdeskundigen van De Derde Verdieping. Het ging concreet om een doorlichting van de educatieve werking voor groepen van de IJzertoren.

3 Tot slot nemen we, na de analyse van hoe het decreet in de praktijk vorm krijgt, ook het decreet zelf onder de loep. We nemen daarbij twee aspecten in beschouwing. Ten eerste kijken we – kort – naar de **juridische status** van het decreet. Ten tweede kijken we ook naar de **maatschappelijke betekenis** ervan. Onze bedoeling is een inschatting te maken van het decreet als symbolische interventie in de publieke sfeer. Het memoriaaldecreet is immers vrij uniek; andere erfgoedspelers, musea en bewegingen worden verondersteld te werken binnen de algemene decreten over de kunsten, het sociaal-cultureel werk of het cultureel en onroerend erfgoed. We gaan na wat de

redenen waren om het decreet te goed te keuren, en welk debat er bestond naar aanleiding van de erkenning van de IJzertoren als memoriaal. We maken hier niet alleen een vergelijking tussen de memoriaal-decreten van 1986 en 2011, we lezen het decreet van 2011 ook in het licht van de eindtermen voor het basisonderwijs waarin kennis van het memoriaal als ‘erkend symbool van de Vlaamse Gemeenschap’ voorgeschreven wordt.

Terwijl de analyse aan de hand van de eerste twee criteria beschrijvend en beoordelend zal zijn, levert de toetsing aan dit laatste criterium (maatschappelijke betekenis) veeleer een beschouwende uiteenzetting op. Het uiteindelijke oordeel over de relevantie van dit soort decreten is immers een zaak van politiek en maatschappij, waarin het parlement het laatste woord heeft. Toch is het raadzaam van tijd tot tijd een kritische blik op deze decreten te werpen. Dat geldt voor alle regelgeving, en dus ook voor deze memoriaal-regelgeving (erkenningsdecreet en eindterm). Het minste dat we kunnen zeggen over dit soort decreten, is dat ze niet zonder meer vanzelfsprekend zijn. Daarom is het nuttig om de achtergrond en de motieven achter deze decreten in kaart te brengen, de debatten erover te schetsen, en aan te geven waar mogelijke kansen en valkuilen van dergelijke interventies in de herinneringssfeer liggen. Deze toetsing doen we onder meer op basis van de normatieve uitgangspunten die aan deze analyse ten grondslag liggen.

Enkele normatieve uitgangspunten

Het decreet van 15 juli 2011 erkent de IJzertoren als *Memoriaal van de Vlaamse Ontvoogding en Vrede*. In deze titulatuur zitten drie elementen vervat. Het begrip ‘erkend memoriaal’ impliceert dat het decreet intervenueert in de sfeer van de publieke herinnering. Vlaamse ‘ontvoogding’ is een betekenisgever die in het publieke vertoog in Vlaanderen vrij gemakkelijk gehanteerd wordt om te verwijzen naar de geschiedenis van de Vlaamse natievorming, van de Vlaamse deelstaat of, in beperktere zin, van de Vlaamse beweging. Vrede lijkt een concept dat op het eerste gezicht ook op een zekere begripsconsensus kan rekenen. ‘Nooit meer oorlog’ wordt in Vlaanderen nog gemakkelijker in de mond genomen dan ‘Vlaamse ontvoogding’. Toch zijn deze drie elementen allerminst vanzelfsprekend. Wie ze van nabij bekijkt, of het gesprek erover aangaat, zal vrijwel onmiddellijk geconfronteerd worden met meerstemmigheid, met een grote diversiteit aan opvattingen en, in sommige gevallen, met contestatie of conflict. Dat gebrek aan eenduidigheid toont dat in het gebruik van deze begrippen normatieve veronderstellingen en min of meer bewuste keuzes besloten liggen. In een evaluatie als de voorliggende, achten we het daarom raadzaam om, vooraleer we met de eigenlijke analyse beginnen, te expliciteren wat we onder deze begrippen verstaan. Omdat het over normatieve keuzes gaat, zijn deze uitgangspunten vatbaar voor discussie en contestatie. Daardoor wordt het nog belangrijker om ze toe te lichten, zodat de lezer weet binnen welk kader de analyse vorm zal krijgen.

1 We hebben het memoriaaldecreet een interventie in de publieke herinneringssfeer genoemd. Wat betekent dat precies? En wat is de rol van de overheid in de omgang met het verleden, de geschiedenis, en collectieve vormen van herinnering? De literatuur en de debatten over deze vragen zijn omstandig en wijdlopij. Het is niet de bedoeling deze discussies hier uitgebreid te belichten. We schetsen alleen de krachlijnen van het kader waarbinnen de overheid naar ons oordeel best handelt indien ze intervenueert in en vormgeeft aan het veld van de publieke herinnering. Aan de ene kant achten we het van wezenlijk belang dat de overheid vermijdt de geschiedenis inhoudelijk te sturen of eenzijdig voor te schrijven. Dit zou leiden tot ‘geschiedenis bij decreet’, wat in een pluralistische democratie problematisch is. Het gevaar bestaat dan dat er een ‘officiële’ en politiek correcte versie van de geschiedenis wordt gepresenteerd, waar niet iedereen

zich noodzakelijk in kan herkennen, maar die niet in vraag kan worden gesteld. Dit is zeker het geval wanneer die officiële geschiedenis in wetten wordt vastgelegd. Een klassieke casus in dat verband is de poging van het Franse parlement om in een wet over de koloniale herinnering voor te schrijven dat schoolprogramma's de positieve rol van de Fransen in Noord-Afrika zouden moeten erkennen.¹⁸ Vanuit haar aard is de geschiedenis altijd weerbarstig, meerstemmig, niet eenduidig. Een bij wet voorgeschreven lezing van de geschiedenis bedreigt het noodzakelijk open en meerstemmige karakter van de geschiedenis. Dit alles betekent echter niet dat de overheid geen rol te spelen heeft in het veld van herinnering en geschiedenis. Integendeel. In deze studie gaan we ervan uit dat de overheid op zijn minst twee belangrijke functies te vervullen heeft.

Ten eerste is het goed dat de overheid een kader creëert om de zorg voor het erfgoed te waarborgen en het historisch bewustzijn van zo veel mogelijk burgers te versterken. Dit kan onder meer door steun te verlenen aan erfgoed- en herinneringsgemeenschappen, aan documentatiecentra en archieven, aan publiekshistorische musea en aan wetenschappelijk historisch onderzoek, zowel fundamenteel als toegepast. Ook het uitwerken van een ondersteunend kader voor geschiedenisonderwijs is van belang. Daarnaast is het denkbaar dat de overheid bepaalde historische thema's naar voren schuift, mocht ze vaststellen dat die, ondanks hun maatschappelijk belang, niet door het middenveld op eigen kracht aan de orde gesteld worden, of *kunnen* worden bij gebrek aan voldoende middelen. We denken hier bijvoorbeeld aan het koloniale verleden, maar ook aan initiatieven als stads- en oorlogsmusea. Tegelijkertijd wordt het ijs hier al wat dunner. Daarom is het cruciaal dat dergelijke voorstellen breed maatschappelijk bediscussieerd en gedragen worden, en zeker dat de overheid niet voorschrijft hoe de gesuggereerde historische thema's inhoudelijk uitgewerkt of gepresenteerd moeten worden. Een gedegen wetenschappelijke omkadering is daarom essentieel.

Het uittekenen van dergelijke beleidskaders, die een voldoende rijk en divers historisch bewustzijn in de samenleving moeten waarborgen, houdt ook in dat de overheid, die met gemeenschapsgeld werkt, kwaliteitseisen en kritische randvoorwaarden kan definiëren. Dat brengt ons bij een tweede punt, een tweede rol die de overheid in het historische veld kan opnemen. Naast het bepalen van kwaliteitscriteria voor gesubsidieerde organisaties, bijvoorbeeld over professioneel beheer, samenwerking, aandacht voor participatie en publiekswerking, zijn er een aantal kritische randvoorwaarden voor degelijke publieksgeschiedenis die de overheid mee kan uitdragen in haar beleid. In eerste instantie is dat de vereiste van de historisch-wetenschappelijke onderbouw. Goed voorbereidend onderzoek en begeleiding door evenwichtig samengestelde wetenschappelijke comités is in feite een basisvereiste bij alle publiekshistorische projecten die met gemeenschapsgeld gefinancierd worden (hoewel de Vlaamse praktijk hier vaak nog in gebreke blijft). Een tweede kritische randvoorwaarde voor kwaliteitsvolle publieksgeschiedenis heeft te maken met het belang van multiperspectiviteit en historisch denken. Zoals Maria Grever en Carla van Bortel opmerken, voorzien objecten en verhalen uit het verleden die als 'erfgoed' aangemerkt worden, vaak in een behoefte om identiteit veilig te stellen of te versterken. Erfgoed speelt vaak ook een rol in het overbrengen van een morele boodschap. Deze identiteitsondersteunende en moraliserende functies van erfgoed zijn echter niet zonder risico's of problemen. Niet alleen sluiten ze bepaalde mensen en groepen soms uit, ze kunnen het historisch denken en redeneren – die ontstaan in het besef dat het verleden fundamenteel anders is dan het heden – ook in de weg staan. Dat betekent niet dat historische musea en erfgoedplaatsen geen mogelijkheden bieden om het publiek historische kennis te laten verwerven, integendeel. Belangrijk is dan wel dat er voldoende contextualisering geboden wordt en dat getracht wordt inzicht te bieden in de verschillende manieren waarop aan erfgoed en geschiedenis betekenis gegeven kan worden.¹⁹ Voor overheden is er een rol weggelegd om deze kritische benadering van erfgoed en geschiedenis te versterken, met name door multiperspectiviteit en historisch besef als randvoorwaarden te

integreren in hun erfgoed- en herinneringsbeleid. Dat betekent overigens niet dat erfgoed, herinnering en geschiedenis geen constructieve rol te spelen hebben in identiteitsvorming. Van zodra we ons niet beperken tot louter homogeniserende opvattingen over identiteit, blijkt dat identiteiten ook gevormd kunnen worden door en in het bewustzijn van de particuliere breuklijnen en verschilpunten die een groep mensen op een bepaald grondgebied met elkaar deelt. Concreet: identiteit in de Vlaamse en Belgische samenleving wordt niet alleen bepaald door wat de leden ervan met elkaar delen, maar in betekenisvolle mate ook door het specifieke samenspel van maatschappelijke breuklijnen. In de Vlaams-Belgische context denken we dan aan de klassieke sociaaleconomische, levensbeschouwelijke en communautaire conflictassen.

2 Die laatste breuklijn, de communautaire, is natuurlijk relevant in het kader van deze studie. Het decreet van 15 juli 2011 erkent de IJzertoren, één van de belangrijkste strijdplaatsen van de Vlaamse beweging, als Memoriaal van de Vlaamse Ontvoogding. Het begrip 'ontvoogding' wordt in de Vlaamse context vaak gebruikt als een vorm van snelschrift om de hele geschiedenis van de Vlaamse natievorming te duiden. Ook het decreet hanteert het begrip in die zin. Nu kunnen we de die geschiedenis inderdaad begrijpen als een emancipatieproces, het resultaat van een strijd om gelijkberechtiging van Nederlandstaligen en zelfbestuur voor de Vlaamse (deel)staat. Maar deze lezing van de geschiedenis blijft partieel. Om de complexiteit van de historische werkelijkheid beter te begrijpen, en niet te vervallen in een reductionistische interpretatie van de Vlaamse geschiedenis (lees: een rechtlijnig en eenduidig verhaal van emancipatie en natievorming), moeten we het concept 'ontvoogding' met de nodige kritische zin benaderen, in zekere zin zelfs deconstrueren. Het begrip vervult niet alleen een sleutelrol in politiek-legitimerende meesternarratieven over de Vlaamse natievorming, het draagt ook een normatieve lezing van het verleden in zich. Dat is op zich niet noodzakelijk een probleem. De emancipatie van Vlaanderen kan inderdaad in betekenisvolle mate gelezen worden als een legitieme strijd voor gelijkberechtiging en als het fundament van de huidige Vlaamse deelstaat. Maar met het oog op een kritische publieksgeschiedenis moeten we het verleden steeds ook met een historische bril bekijken. En dat betekent dat de geschiedenis van de Vlaamse natievorming zich weerbarstiger, complexer en minder eenduidig toont dan het begrip ontvoogding doet uitschijnen. We doen er dan ook goed aan de geschiedenis van de Vlaamse natievorming te beschouwen als een complex geheel van sociale, politieke en culturele processen, met keer- en kantelpunten die retrospectief misschien logisch en 'natuurlijk' lijken, maar dat op het ogenblik zelf niet noodzakelijk waren. Deze geschiedenis is, met andere woorden, bij uitstek een *politieke* geschiedenis, gekentekend door idealenstrijd, conflicten en compromissen. Deze historische lezing van de Vlaamse natievorming, die ons onontbeerlijk lijkt als we er kritische publieksgeschiedenis over willen maken, betekent overigens ook dat we niet alleen oog mogen hebben voor de politieke voorvechters van de Vlaamse beweging. We moeten bijvoorbeeld ook rekening houden met de invloed van het algemeen stemrecht, van de beide wereldoorlogen en van de sociaaleconomische context.

Een historische blik houdt ook in dat we de moeilijke bladzijden uit de geschiedenis van de Vlaamse beweging niet zomaar wegschrijven of stiefmoederlijk behandelen. Dat moeilijke verleden heeft nu eenmaal zijn plaats in de geschiedenis. In Diksmuide lijkt men de last van dit moeilijke verleden overigens nog steeds te torsen. Uit gesprekken met bestuurders en medewerkers blijkt dat de worsteling met de geschiedenis en het negatieve imago waarmee de toren zo lang gekampt heeft, nog niet voorbij is. Het is tegelijkertijd duidelijk dat men deze beladen erfenis liefst zo ver mogelijk achter zich wil laten. Om al deze redenen achten we het raadzaam te duiden welke plaats we in het kader van deze studie aan dat moeilijke verleden toekennen. Het is uitdrukkelijk niet onze bedoeling om de controverse over collaboratie en repressie, althans niet in zijn door mythen en karikaturen gedreven variant, weer op te rakelen. Los van de vraag of het spook van het onverwerkte oorlogsverleden (Luc Huyse heeft het ooit beschreven als 'een neurose van

chronische aard'²⁰) al dan niet uit de Vlaamse en Belgische geesten gebannen is, hopen we het moeilijke verleden op een vruchtbaarder manier te kunnen benaderen. In eerste instantie houdt dat in dat we moeten streven naar historisch onderbouwde inzichten in het complexe oorlogsverleden. En dat betekent onder meer: erkennen dat een deel van de Vlaamse beweging zich ooit extreem *bevoogdend* in plaats van *ontvoogdend* heeft opgesteld²¹, met name toen Vlaams-nationalistische groepen tijdens WO II collaboreerden met de nazibezetter, en dan niet alleen om Vlaamse eisen te realiseren, maar ook in het kader van een nagenoeg volledige assimilatie van het antidemocratische en totalitaire Nieuwe Orde-denken in bepaalde Vlaams-nationalistische kringen. Bruno De Wever schrijft in dat verband over de pogingen van het VNV – dat niet alleen anti-Belgisch en Vlaams-nationalistisch maar ook uitgesproken antidemocratisch was – om de Vlaamse civiele maatschappij te vernietigen in het kader van het nationaal-socialistische project.²² Deze ideologische aspecten van de collaboratie zijn in de naoorlogse periode vaak naar de achtergrond verdwenen in toonaangevende herinneringsvertogen over de Tweede Wereldoorlog. Zoals onder anderen Marnix Beyen uiteengezet heeft, werd in deze vertogen steeds opnieuw herhaald dat 'liefde voor het Vlaamse volk' de enige beweegreden was van politieke collaborateurs. In de Koude Oorlog-context werd die interpretatie wel eens aangevuld met anticommunistische strijdbaarheid, maar het uitgesproken nationaal-socialistische engagement van vele collaborateurs werd verzwegen, zo niet ontkend. Dat leidde tot de typisch Vlaams-nationale vergoelijking (of verzwijging) van de politiek-ideologische collaboratie. Deze beeldvorming, die werd aangevuld met de radicale demonisering van de repressie als eenzijdig antilamingant, heeft in Vlaanderen ook in de bredere publieke opinie wortel kunnen schieten.²³

Beyen merkt op dat deze Vlaamse mythe over WO II slechts uiterst langzaam is ontmanteld. Maurice De Wilde en Johan Anthierens hebben in dit proces hun rol gespeeld, maar het waren vooral de groeiende aandacht voor de Holocaustherinnering en zeker de verwetenschappelijking van de Vlaamse historiografie over WO II die het stereotiepe beeld van het oorlogsverleden in het defensief hebben gedrongen.²⁴ De afgelopen decennia hebben historici heel wat arbeid verricht die de kennis over het oorlogsverleden verdiept heeft. Intellectueel en politiek werden er intussen belangrijke stappen gezet om tot een minder beladen omgang met het verleden te komen. Zo waren er de inspanningen van de Voorwaartsgroep¹, het historische pardon dat Frans-Jos Verdoodt in 2000 uitsprak op de IJzerbedevaart, en de resolutie van het Vlaams Parlement van 2002 over de omgang met het verleden. Terwijl de Voorwaartsgroep pleitte voor een eerlijk en rechtvaardig inzicht in het complexe verleden en een therapeutische vorm van verzoening nastreefde²⁵, vulde de parlementaire resolutie (waarin de collaboratie werd veroordeeld en erkend werd dat er fouten gemaakt werden tijdens de repressie) die ambities aan met een oproep om ook 'lessen te trekken uit het verleden' (in concreto: 'de democratische beginselen' behoeden tegen 'extreem gedachtengoed').²⁶ Die stappen zijn belangrijk geweest voor de manier waarop Vlaanderen met zijn oorlogsverleden omgaat. Het heeft de beladenheid van het debat, althans in bepaalde kringen, doen verminderen. Toch is het voor de doelstellingen van dit rapport zinvol om een gedachte van historicus José Gotovitch in herinnering te brengen. Gotovitch, die enige kritiek had op de therapeutisch-verzoenende insteek van Voorwaarts, merkte op dat het vooral de samenleving is die zich moet openen voor de dialoog. Het is de samenleving, zo stelde hij, die haar verleden moet leren kennen, zonder taboes.²⁷

Het is deze gedachte die ons inspireert, wanneer we stellen dat er in Vlaanderen nog volop ruimte is voor gedegen publieksgeschiedenis. En dan niet alleen over WO II, maar over het hele complexe proces van Vlaamse natievorming, van het ontstaan van de Vlaamse beweging in de 19^e eeuw over

¹ De Voorwaartsgroep was een groep intellectuelen en historici van uiteenlopende filosofische en ideologische gezindten die in 2000 en 2001 werkte aan het doorbreken van de ingeslepen omgang met het collaboratieverleden in Vlaanderen. Zie Frans-Jos Verdoodt, red., *Voorwaarts maar niet vergeten* (Gent: Academia Press, 2001).

beide wereldoorlogen tot het heden. Er is intussen door historici heel wat arbeid verricht over die geschiedenis. De vraag stelt zich nu hoe breed die kennis is doorgedrongen naar het bredere publiek. In dit rapport gaan we ervan uit dat er op dat vlak nog werk aan de winkel is. En dan niet alleen om de kennis over de geschiedenis van de eigen samenleving te versterken – dat is een waarde op zich –, maar ook omdat die geschiedenis nog niet helemaal ‘tot het verleden’ behoort. De nationaliteitenkwestie in het Belgisch staatsverband is immers nog niet tot een eindconclusie gekomen. De communautaire kwestie speelt nog steeds haar rol in de Belgische politiek, en separatisme blijft op de politieke agenda staan. Goede publieksgeschiedenis over de Vlaams-Belgische politieke geschiedenis kan een breder publiek helpen die ontwikkelingen, en de debatten die daaruit voortvloeien, beter te begrijpen en hun opinies beter te onderbouwen. Zoals we hierboven opmerkten, is dan wel van belang dat deze inspanningen niet alleen op een historisch onderbouwde maar ook op een meerstemmig-tegensprekelijke manier vormgegeven worden. Ook in historische musea die werken rond moeilijke, ‘uitdagende’ geschiedenis is die meerstemmige benadering – die we met Chantal Mouffe ‘agonistisch’ kunnen noemen – op haar plaats.²⁸ Alleen zo kunnen we de geschiedenis zelf blijven uitdagen.

3 Deze meerstemmige benadering van publieksgeschiedenis sluit naadloos aan op de conceptualisering van vrede die we in het kader van dit onderzoek hanteren. Het is goed dit kort toe te lichten, omdat vrede in deze studie een belangrijke rol inneemt. Het decreet van 15 juli 2011 erkent de IJzertoren niet alleen als Memoriaal van Vlaamse Ontvoogding, maar ook van Vrede. De toren profileert zich bovendien zelfbewust als een vredesbeweging. Wanneer we spreken over vrede, is het belangrijk om op te merken dat het gaat om een ‘gecontesteerd begrip’ – er bestaat geen eenduidige, en dus ook niet één zaligmakende of legitieme opvatting van. Het gaat er ons in de evaluatie dus niet om af te toetsen of de vredeswerking van de toren zich wel voldoende conformeert aan de conceptualisering die we hier naar voren schuiven. Zoals bij de andere normatieve uitgangspunten willen we vooral expliciteren door welke opvatting van vrede ons werk geïnspireerd wordt, zodat de lezer zich een idee kan vormen van de theorie die onze analyse inspireert.

Het veelvoud aan betekenissen van vrede toont zich in drie dimensies: historisch-sociologisch, conceptueel-theoretisch en politiek. Ten eerste is er de vaststelling dat vrede zich, in diverse tijdperken en op verschillende plaatsen in de wereld, onder verschillende verschijningsvormen gemanifesteerd heeft: van de gewapende pax Romana, de religieus geïnspireerde middeleeuwse godsvrede en de overwinnaarsvrede van Versailles tot de hedendaagse democratische vrede.

Ten tweede is er de zoektocht naar een definitie: wat is vrede? Conceptualisering van vrede vertrekken doorgaans van een ‘negatieve’ benadering, in de zin dat ze vrede definiëren als de afwezigheid van oorlog, geweld, stoornis, conflict, vijandelijkheid, enz. Over deze ‘negatieve’ benadering van vrede als afwezigheid van geweld zal wellicht het gemakkelijkst een consensus kunnen ontstaan (ware het niet dat daarmee nog niet duidelijk is hoe geweld dan begrepen kan worden – een kwestie die uiteraard even omstandige discussies oproept). Veel denkers en vredesactivisten willen echter verder gaan in hun conceptualisering van vrede, omdat deze louter negatieve definitie kan betekenen dat vrede in de praktijk niet meer inhoudt dan een toestand van gespannen rust, waar manifeste uitbarstingen van geweld weliswaar onder controle worden gehouden, maar waar de structurele oorzaken van oorlog en geweld niet aangepakt worden. Daarom zijn er diverse pogingen ondernomen om de ‘negatieve’ definitie van vrede uit te breiden met een ‘positieve’ pendant. Vrede wordt dan niet alleen begrepen als de afwezigheid van geweld. De aandacht wordt ook gericht op de voorwaarden en situaties die een duurzame vrede kunnen bewerkstelligen. Er zijn heel wat ‘positieve’ definities van vrede geopperd; Michael Banks lijst bijvoorbeeld conceptualisering op zoals vrede als harmonie, vrede als rechtvaardigheid, vrede als

orde, en vrede als conflicthantering.²⁹ Op die positieve definities van vrede is echter ook kritiek gekomen. Als het concept vrede niet voldoende afgebakend wordt, zo luidt de kritiek, dan wordt de relevantie van het begrip voor wetenschappelijke analyse gedevalueerd: als een concept alles kan betekenen (en bijvoorbeeld gaat samenvallen met rechtvaardigheid), vermindert de beschrijvende en verklarende waarde ervan.

Harald Müller pleit daarom voor een onderscheid tussen het concept en de theorie van vrede. Het concept (of de eigenlijke definitie) van vrede beperkt Müller tot de afwezigheid van direct en discursief geweld. Om deze opvatting van vrede echter niet te isoleren van zijn sociale, politieke, economische en culturele context moeten, zo stelt hij, ook theorieën van vrede ontwikkeld worden. Hij maakt daarbij een onderscheid tussen verklarende theorieën over vrede (die de verschillende vormen verklaren waaronder vrede zich historisch heeft gemanifesteerd), en normatieve theorieën over vrede. Die laatste proberen te zoeken naar ideaaltypische vormen van vrede, door te onderzoeken welke de kritische randvoorwaarden zijn van een geweldloze samenleving, in welke socio-economische en politiek-culturele context vrede (als afwezigheid van geweld) het best gedijt. Zo wordt onder meer gewezen op het belang van democratie, een rechtvaardige socio-economische wereldorde en het tegengaan van bewapeningswedlopen. Voorts wijst de theorie op het belang van een cultuur van vrede: een cultuur waarin de afwezigheid van geweld bevorderd wordt door een actieve houding van respect, het nastreven van wederzijds begrip, het erkennen van verschil en diversiteit in opvattingen en attitudes, en het voortdurend bereid zijn tot een open dialoog.³⁰ Het is deze laatste invalshoek die we in het bijzonder willen beklemtonen. Deze benadering impliceert dat vrede bevorderd wordt door conflicten niet te ontkennen (in elke samenleving bestaan er onvermijdelijk conflicten), maar deze conflicten integendeel actief aan te pakken in een sfeer van open dialoog, onderhandelingsbereidheid en erkenning van het verschil. Zo kan geprobeerd worden deze conflicten op een geweldloze manier een plaats te geven. De erkenning van het wezenlijk conflictueuze karakter van samenleven impliceert, anders geformuleerd, een *agonistische* theorie van vrede, die wijst op de nood aan de erkenning en de confrontatie van verschillen. Uiteraard zijn ook andere conceptuele invullingen van vrede mogelijk. Idealiter zijn vredesactivisten of vredesopvoeders zich wel bewust van het specifieke vredesbegrip dat ze hanteren in hun werking. Hoe vrede geconceptualiseerd wordt, bepaalt immers in belangrijke mate hoe hun vredesactie of vredeseducatie eruit zal zien.

Dit brengt ons bij een derde dimensie: het in de praktijk brengen van de wil tot vrede, bijvoorbeeld door vredesactivisme, of door middel van vredesopvoeding. Zoals opgemerkt, bestaat ook hier een spectrum aan opvattingen over hoe dat moet gebeuren. Sommige pacifisten zweren alle vormen van geweld af, terwijl anderen zich in beginsel moreel verzetten tegen oorlog en geweld, maar ook gevallen zien waar die nodig kunnen zijn om de zaak van vrede te waarborgen. Het (goed gereguleerde) monopolie van het geweld in de rechtstaat kan daar een voorbeeld van zijn, maar ook – in bepaalde gevallen – gewapende humanitaire interventies. In de literatuur staan deze verschillende opvattingen ook wel bekend als pacifisme en pacificisme.

Methodologie

Zoals we schreven, is het bij decreetsevaluaties cruciaal dat de analyse gebeurt op basis van duidelijk geëxpliciteerde toetsingscriteria en een wetenschappelijk verantwoorde methodologie. De toetsingscriteria werden hierboven geïntroduceerd: mate van doelbereiking en uitvoering van de decretale opdrachten, kwaliteit en maatschappelijke betekenis van het decreet. Nu komt het erop aan deze criteria methodologisch te operationaliseren. We moeten dus de methoden en technieken toelichten aan de hand waarvan de analyse werd uitgevoerd. We bespreken er in deze

paragraaf vier. Daarnaast wordt de analyse ook vormgegeven door de resultaten van de literatuurstudie en de toetsing van de werking van de IJzertoren aan toetsstenen die voor de verschillende velden waarin de toren zijn activiteiten ontplooit (onroerend erfgoed, museale werking, educatie,...) inzicht bieden in kwaliteitsstandaarden. De resultaten van de literatuurstudie en het gebruik van de toetsstenen worden in deze paragraaf niet in detail geduid, maar zullen toegelicht en verwerkt worden in het corpus van het rapport.

1. Interviews

Om tot een evenwichtige inschatting van het memoriaaldecreeet en de werking van de IJzertoren te komen, is het van belang de visie van zo veel mogelijk betrokkenen te leren kennen. Daarom werd in de periode van september 2015 tot februari 2016 een reeks semi-gestructureerde interviews afgenomen. De vragenlijst bevatte een aantal vaste vragen, maar werd in min of meerdere mate ook aangepast aan de respondent. De inhoudelijke doelstellingen van de vraaggesprekken varieerde van respondent tot respondent, maar algemeen gesproken was het de bedoeling inzicht te verwerven in 1) de achtergrond en doelstellingen van het decreet, 2) de werking van de IJzertoren en inbedding in het bredere Vlaamse erfgoedveld, en 3) het beleidskader, de praktijk en bestaande kwaliteitsstandaarden in verschillende domeinen zoals onroerend erfgoed, cultureel erfgoed, museumwerking en herinneringseducatie. De interviews leverden talrijke inzichten op die de toepassing van de andere methoden, en zo de hele analyse en beoordeling, informeerden en onderbouwden.

De respondenten zijn in te delen in een aantal groepen. Ten eerste werden vertegenwoordigers van de Vlaamse overheid geïnterviewd. Daarbij werd gesproken met ambtenaren van Cultureel Erfgoed, Onroerend Erfgoed, Toerisme Vlaanderen en Onderwijs & Vorming, alsook met leden van het kabinet van de Minister-president (die ook minister voor Onroerend Erfgoed is). Een tweede groep respondenten werd gevormd door praktijkmensen uit de velden van het cultureel erfgoed, de historische musea en het onderwijs. Zo werd gesproken met medewerkers van het Archief en Documentatiecentrum van het Vlaams-nationalisme (ADVN), FARO (Vlaams Steunpunt voor Cultureel Erfgoed), Kazerne Dossin, de Vlaamse onderwijskoepels en het Bijzonder Comité voor Herinneringseducatie. Ten derde werd gesproken met stakeholders op provinciaal niveau (West-Vlaanderen). Het gaat over medewerkers van Monumentenwacht West-Vlaanderen, het netwerk Oorlog & Vrede in de Westhoek, Westtoer, de stad Diksmuide en de West-Vlaamse museum-consulent. Ten vierde werd een aantal experts – historici en museumdeskundigen – gesproken. In deze groep plaatsen we ook de interviews met de leden van de klankbordgroep (zie hieronder). Ten vijfde werd met betrokkenen van de vzw's van de IJzertoren gesproken, waaronder enkele bestuursleden, de directeur en twee medewerkers. Ook de tentoonstellingsbouwers van de nieuwe permanente opstelling in het Museum aan de IJzer werden geïnterviewd. Tot slot werden de volksvertegenwoordigers gecontacteerd die in 2011 het memoriaaldecreeet indienden. Twee van hen werden geïnterviewd. Een volledige lijst van respondenten is te vinden in bijlage I.

2. Analyse van beleidsdocumenten

Verschillende administraties en agentschappen van de Vlaamse overheid zijn betrokken bij de werking van de IJzertoren. Ten eerste zijn dat de afdeling Cultureel Erfgoed van het Departement Cultuur, Jeugd, Sport en Media en het agentschap Onroerend Erfgoed. Hoewel ze niet uitdrukkelijk vernoemd worden in het memoriaaldecreeet zelf, staan deze twee administraties in voor de begeleiding van en toezicht op vzw Aan de IJzer. Ten tweede is ook het agentschap Toerisme

Vlaanderen betrokken bij de werking van de IJzertoren. In het kader van de eeuwherdenking van WO I werd de herinrichting van het Museum aan de IJzer mee gefinancierd door subsidies afkomstig van dit agentschap.

Hun betrokkenheid bij de werking van de toren maakt dat die verschillende administraties over een reeks documenten beschikken die relevant zijn voor een analyse en evaluatie van het memoriaaldecreeet. Enerzijds gaat het over documenten die de administraties zelf opmaken (bijvoorbeeld auditverslagen en briefwisseling), anderzijds gaat het over documenten die de vzw's in het kader van het decreet en de beheersovereenkomst moeten opmaken voor de overheid. Aan de drie administraties werd om inzage en hergebruik van de relevante documenten gevraagd. Dit leverde een collectie van bronnen op, die in grote lijnen als volgt gecategoriseerd kunnen worden:

- de vijfjarige beheers- en beleidsplannen 2012-2016 en de jaarlijkse actieplannen en jaarverslagen opgemaakt door de vzw's, zoals voorgeschreven door het decreet (zie hoofdstuk 4);
- begrotingen en balansen opgemaakt door de vzw's in het kader van de uitvoering van de decretale opdrachten;
- het dossier met betrekking tot de aanvraag van decretale werkingssubsidies (2011) bij Cultureel Erfgoed en Onroerend Erfgoed;
- het subsidiedossier voor de herinrichting van het Museum aan de IJzer (2010-2014) van Toerisme Vlaanderen;
- het dossier met betrekking tot de aanvraag door het IJzertorenmuseum van een museale erkenning (2000 en 2007);
- briefwisseling tussen de administraties en de vzw's;
- documenten met betrekking tot toezicht en evaluatie, in concreto een audit van het zakelijk beheer van de vzw's door de afdeling Cultureel Erfgoed (2013) en een evaluatie van de uitvoering van de beheersovereenkomst door Cultureel Erfgoed en Onroerend Erfgoed (2015).

Ook bij de vzw Aan de IJzer zelf werd een reeks documenten opgevraagd, meer bepaald:

- visieteksten over vredesopvoeding;
- het communicatieplan van de vzw Aan de IJzer;
- bezoekerscijfers van het festival Ten Vrede en van de IJzerbedevaart;
- een overzicht van de subsidies van verschillende overheden (stad Diksmuide, provincies en Vlaamse overheid) voor de jaren 2011-2015;
- het beheers- en beleidsplan 2017-2021;
- het lange termijn-beheersplan voor de onroerend-erfgoedwerking.

Deze collectie documenten werd doorgelicht aan de hand van een kwalitatieve inhoudsanalyse. Ze leverde een veelvoud aan inzichten op aangaande de uitvoering van de decretale opdrachten (zowel wat het onroerend erfgoed als het culturele erfgoed betreft), de herinrichting van het museum, de verschillende activiteiten, het zakelijk beheer, het beleidsplanningsproces en de strategische visie rond de IJzertoren. De resultaten van deze analyse, die verwerkt worden in het corpus van dit rapport, zijn vooral nuttig voor de toetsing van het criterium doelbereiking en uitvoering van de decretale opdrachten. Ze stellen ons ertoe in staat een zicht te krijgen op de werking van de toren, en na te gaan in hoeverre de doelstellingen en opdrachten van het decreet gerealiseerd worden en uitvoering krijgen.

3. Klankbordgroep: plaatsbezoek en focusgroep

Kwaliteitsstandaarden, zoals die in labels of toetsstenen een neerslag krijgen, zijn vaak het (tijdsgebonden) resultaat van een gesprek tussen experts/praktijkmensen (en, belangrijk, tussen die experts/praktijkmensen en het publiek, bijvoorbeeld via publieksbevragingen). Een nuttige methode om kwaliteit te beoordelen is dan ook een aantal experts samen te brengen in een klankbordgroep en met die groep een plaatsbezoek en een gesprek in een focusgroep te organiseren. Zoals Bunnik, Van Huis en Van Hamersveld opmerken, hebben expertencommissies voor- en nadelen. Het voornaamste bezwaar is dat het systeem te veel ruimte laat voor persoonlijke voorkeuren en soms zelfs voor afrekeningen en vriendjespolitiek. Het is inderdaad niet vanzelfsprekend om mensen te vragen een onafhankelijk oordeel te vellen, als ze elkaar al jaren professioneel tegenkomen en in de toekomst van elkaar afhankelijk kunnen zijn. Daar staat tegenover dat het beoordelen van kwaliteit in de culturele en educatieve sfeer kennis en ervaring vereist die moeilijk ergens anders dan juist bij dit type experts te halen is. Het systeem wordt, ondanks de kritiek, dan ook breed aanvaard. Een bijkomend voordeel is dat de samenstelling van zo'n commissie ad hoc kan gebeuren, in functie van de specifieke aspecten die onder de loep genomen dienen te worden. De expertise die op een specifiek moment voor een specifieke instelling nuttig is, kan aangesproken worden.³¹

Voor dit onderzoek werd een klankbordgroep samengesteld van zeven experts met verschillende achtergronden. Zowel historici als museum- en erfgoedexperts werden gevraagd. Naast enkele Vlamingen werden ook een Franstalige historica en drie Nederlanders aangesproken, in de veronderstelling dat zij de zaak met enige afstand zouden kunnen bekijken. De klankbordgroep bestaat uit de volgende leden: Bruno De Wever (UGent), Chris Groeneveld (Cultuurmaatschappij), Marc Jacobs (FARO), Chantal Kesteloot (CEGESOMA), Janien Prummel (De Derde Verdieping), Erik Somers (NIOD) en Kaat Wils (KUL). Een korte biografische schets van deze experts is opgenomen in bijlage II.

Met deze klankbordgroep werd op 27 januari 2016 een plaatsbezoek gebracht aan het Museum aan de IJzer.¹ Na een (individueel) bezoek aan de toren 's ochtends, werd na de middag een focusgroep gehouden. Bedoeling van de focusgroep was om de leden van de klankbordgroep met elkaar in gesprek te laten gaan over inhoudelijke en vormelijke aspecten van de vernieuwde museale presentatie in de IJzertoren, alsook over het decretale kader (memoriaaldecree en eindterm). De focusgroep, als gestructureerd collectief gesprek, was methodologisch interessant. Zo kon – op relatief korte tijd – gepeild worden naar de inzichten van een groep experts omtrent de inhoud en de kwaliteit van de museale presentatie. Zeker als we kwaliteit opvatten als (onder meer) het resultaat van een voortdurende dialoog tussen experts, is de focusgroep een geschikte techniek. Belangrijk bij de focusgroep is immers de groepsdynamiek. Focusgroepen worden geanalyseerd op het groepsniveau en niet op het individuele niveau. Het is in de interactie en de discussie tussen respondenten dat de wetenschappelijke data ontstaan waarin de onderzoeker geïnteresseerd is. Dat de deelnemers aan een focusgroep elkaar beïnvloeden kan in dat opzicht als een meerwaarde gezien worden.³² Argumenten en oordelen worden verfijnd in en door de dialoog. Zo komen in onze zienswijze (intersubjectieve) inzichten over kwaliteit tot stand.

¹ Chantal Kesteloot kon wegens andere verplichtingen niet deelnemen aan het plaatsbezoek en de focusgroep. Zij bezocht op eigen kracht het museum en werd over haar ervaringen en inzichten geïnterviewd op 26 februari 2016.

4. Analyse en evaluatie van educatie voor groepen in het Museum aan de IJzer door De Derde Verdieping

Om de educatie voor groepen in het Museum aan de IJzer te analyseren en te evalueren, werd een beroep gedaan op De Derde Verdieping, een bureau gespecialiseerd in bemiddeling in musea. In hun visie heeft bemiddeling zowel te maken met de inhoudelijke begeleiding (van label en zaaltekst over museumspel en leeshoek tot rondleiding en lezing) als met de omkadering (van onthaal tot zitbank) van bezoekers. Bemiddeling heeft uiteindelijk tot doel een waardevolle ontmoeting tussen museumobject/tentoonstelling en de bezoeker tot stand te brengen. Musea kunnen een beroep doen op De Derde Verdieping voor diagnose en advies, evaluatie, training, visieontwikkeling, theoretische en methodische ondersteuning, enzovoort.³³ In het kader van onze studie van het Museum aan de IJzer vroegen wij aan De Derde Verdieping om enkele specifieke aspecten van de publiekswerking te evalueren: de gidsenwerking en rondleidingen, en de educatieve werking voor groepen zonder gids, in het bijzonder de lespakketten.

Voor het volbrengen van deze opdracht heeft de Derde Verdieping een aantal methodes en technieken gehanteerd.³⁴ *Ten eerste* werd de bezoekerscyclus in kaart gebracht op basis van een *mystery visit*. Met het instrument van de bezoekerscyclus wordt de hele cyclus van het bezoek in groep onder begeleiding van een gids in kaart gebracht: hoe ervaren bezoekers het plannen, opzoeken van informatie, reserveren, het bezoek zelf en de nazorg? Zijn er drempels, lacunes, een feedbackloop, wat werkt wel en wat werkt niet? *Ten tweede* werden de museummedewerkers die de educatieve koers (mee) bepalen geïnterviewd. Dat gebeurde met het oog op een beschrijving en analyse van de visie op de educatie voor groepen en van de organisatie van de gidsenwerking. Het interview was ook interessant als achtergrond voor de analyse van de rondleidingen en lespakketten.^I *Ten derde* werden de aanwezige documenten rond educatie geanalyseerd. Deze analyse bleef beperkt, omwille van het beperkt aantal documenten dat door het museum ter beschikking kon worden gesteld.^{II} *Ten vierde* werd de website geanalyseerd met betrekking tot de educatie voor groepen. Hoe worden de educatieve visie en het aanbod gepresenteerd? Welke informatie wordt er gegeven, is die informatie helder en toegankelijk, is de website gebruiksvriendelijk? Dit werd aangevuld met een analyse van de algemene publieksvriendelijkheid.^{III} *Ten vijfde* werden drie rondleidingen geobserveerd en geanalyseerd aan de hand van instrumenten die gidstechnieken in kaart brengen.^{IV} Bedoeling van deze observaties was een beeld te vormen van doelstellingen, inhoud en methodiek van de rondleidingen en van de overeenstemming tussen visie en praktijk. *Ten slotte* werden de drie beschikbare lespakketten voor het onderwijs geanalyseerd op het vlak van inhoud en methodiek.

^I De volgende topics kwamen aan bod: heeft de educatieve dienst een duidelijke visie en welke is dat? Hoe worden de inhoudelijke thema's van het museum in de rondleidingen en lespakketten verwerkt? Met welke gidsen wordt er gewerkt (eigen of gidsenbond)? Wat wordt er van de gidsen verwacht? Worden de gidsen inhoudelijk en/of methodisch aangestuurd? Hoe gebeurt de organisatie van het gidsenwerk, de rondleidingen en het faciliteren van groepen die gebruik maken van een lespakket? Wordt de mening van het publiek gevraagd? Het interview vond plaats op 11 januari 2016. Peter Verplancke (conservator), Steven Maes (educatie) en Dirk Demeurie (directeur) werden geïnterviewd door Marijke Van Eeckhaut en Inge Van Reeth.

^{II} Het ging om volgende documenten: een brochure met inhoudelijk tekstmateriaal voor de startende gidsen, een formulier ter bevestiging van een geboekte rondleiding, een reservatieformulier georganiseerd per maand waarin de boekingen worden bijgehouden, en invulblaadjes voor gezinnen met jonge kinderen.

^{III} Dit gebeurde aan de hand van een checklist die ontwikkeld werd binnen het vak Publiekscommunicatie, Kunst- en Cultuurbemiddeling (Inge Van Reeth, Karel de Grote Hogeschool, 2015).

^{IV} Deze instrumenten werden ontwikkeld in het kader van vakken waarin gidstechnieken gedoceerd worden: Museumgids (Het Perspectief, Gent) en Kunst- en Cultuurbemiddeling (KdG-Hogeschool, Antwerpen). De eerste geobserveerde rondleiding was die voor volwassenen tijdens de *mystery visit* op 16.12.2015 (Janien Prummel). Op 04.02.2016 hebben Marijke Van Eeckhaut en Inge Van Reeth twee rondleidingen gevolgd voor kinderen van de derde graad lager onderwijs (uit het Brussels); hieraan werd een kort nagesprek met de gids gekoppeld. Er werden op die manier drie rondleidingen van drie verschillende gidsen (één medewerker en twee freelancers) geobserveerd.

Reflectie over de gehanteerde methoden en technieken

De gebruikte methoden en analysetechnieken dragen onvermijdelijk een aantal beperkingen in zich. *Ten eerste* zijn de gekozen methoden in grote mate gecentreerd op de aanbodzijde van de werking van het memoriaal en museum. We krijgen een zicht op het decretaal kader, op de uitvoering van de decretaale opdrachten, op de onroerend-erfgoedwerking, op de museale en educatieve werking, op de beleidsplanning, enzovoort. Wat we niet in beeld krijgen zijn de *effecten* van al deze inspanningen: hoe het publiek, de bezoekers en de leerlingen de site, het museum en de activiteiten beleven en waarderen. Om pragmatische redenen viel het buiten het kader van deze evaluatie om ook uitgebreid publieksonderzoek te doen. Toch moet de lezer in het achterhoofd houden dat, om een volledig zicht te krijgen op de werking en de uitvoering van het memoriaaldecreet, in feite ook het publiek, de uiteindelijke doelgroep, in de analyse betrokken moet worden. Door een beroep te doen op de specialisten van De Derde Verdieping, die een uitgebreide expertise hebben in bezoekerservaringen in musea, hebben we geprobeerd deze eenzijdige, aanbodgecentreerde benadering enigszins te compenseren. Dat neemt niet weg dat voor een vollediger beeld van de werking van de IJzertoren meer onderzoek, bijvoorbeeld naar publieksbeleving, verricht zou moeten worden.

Daarbij aansluitend moet *ten tweede* opgemerkt worden dat in de gekozen methoden de klemtoon sterk ligt op expertenvisies. Dat geldt zowel voor het gebruik van inzichten uit wetenschappelijke literatuur als voor de informatie die uit interviews en de focusgroep gehaald wordt. Daarbij moeten we onthouden dat, hoe nuttig en relevant deze deskundigenvisies ook zijn, experts een ander profiel hebben dan de meeste bezoekers van musea en culturele en educatieve activiteiten, en dat ze vaak een andere invalshoek en zienswijze hanteren.

Tot slot is het goed opnieuw in herinnering te brengen dat onze aanpak geïnspireerd wordt door de idee dat evaluatie van culturele organisaties altijd maatwerk is. Om onze uitspraken zo adequaat en objectiverend mogelijk te onderbouwen hebben we een uitgebreid apparaat aan methoden en technieken in stelling gebracht. Maar dat mag ons niet doen vergeten dat we de IJzertoren moeten beoordelen in het licht van de beschikbare middelen, zowel in termen van personeel als budget. Het Museum aan de IJzer is, in vergelijkend opzicht, een veeleer klein museum, en de vzw Aan de IJzer behoort, ondanks haar illustere geschiedenis, niet tot de groep van de grotere spelers in de culturele en educatieve sfeer. Om redenen van eerlijkheid en evenwicht moeten we de organisatie dan ook in het licht van die schaal beoordelen.

Opzet van het rapport

Het vervolg van dit rapport – de eigenlijke analyse van de werking en uitvoering van het memoriaaldecreet – krijgt vorm in acht hoofdstukken. Om met een zekere afstand te kunnen kijken naar de Vlaamse situatie biedt hoofdstuk 2 een korte verkenning van de literatuur over oorlogsmemorialen, ‘collectieve’ herinneringen en herinneringsculturen. De bedoeling van deze toelichting is ons begrip van de bewogen geschiedenis van de IJzertoren historisch en sociologisch in een context te plaatsen. Hoewel elke geschiedenis, dus ook die van de IJzertoren, particulier is, zijn de evoluties die de toren de afgelopen eeuw heeft doorgemaakt zeker niet altijd uniek te noemen. In hoofdstuk 3 gaan we dan in op de geschiedenis van de toren en van de bedevaarten. Deze historische uiteenzetting is betrekkelijk uitgebreid. De hedendaagse betekenis van het memoriaaldecreet, de huidige werking van de toren en het (publiekshistorische) potentieel van de IJzersite kunnen immers niet goed geduid worden als we niet eerst een beeld hebben geschetst van de complexe maar rijke geschiedenis van de IJzertoren. De historische schets leidt naar een

toelichting van het decreet van 2011 in hoofdstuk 4. Op basis van het decreet, de memorie van toelichting, het parlementaire debat en de beheersovereenkomst brengen we de doelstellingen van de decreetgever, de decretale opdrachten die de toren moet vervullen en de vereisten waaraan de gesubsidieerde vzw tegemoet moet komen in kaart. Deze toelichting biedt het kader waaraan de werking van de IJertoren als erkend memoriaal getoetst zal worden. Hoe brengt de IJertoren de decretale opdrachten in de praktijk? Deze analyse krijgt vorm in de hoofdstukken 5 tot 8. Eerst kijken we naar de onroerend-erfgoedwerking. Vervolgens nemen we de museale werking van de IJertoren onder de loep. Deze werking vormt het eerste luik van de culturele opdracht. Het tweede luik is dat van de sociaal-culturele activiteiten die de toren ontplooit. Daarna wordt ook gekeken naar goed beheer en beleidsplanning als decretale opdracht. De analyse wordt vervolgens afgesloten met een blik op het memoriaaldecreet zelf in hoofdstuk 9. We hebben kort aandacht voor enkele juridisch-technische aspecten. Daarna gaan we dieper in op de maatschappelijke betekenis van het decreet. We hebben in dit hoofdstuk ook oog voor de verhouding van het decreet tot de memoriaal-eindterm voor het Vlaamse basisonderwijs. Op basis van de analyse in de hoofdstukken 5 tot 9 komen we uiteindelijk tot een aantal beschrijvende besluiten. Zoals hierboven vermeld, worden in dit rapport geen aanbevelingen geformuleerd. Dat gebeurt in een afzonderlijke adviesnota van het Vlaams Vredesinstituut.

2 De verhalen en de stenen van de oorlogsherinnering

De massale confrontatie met de dood in de Eerste Wereldoorlog bracht een herdenkingsarbeid van immense omvang op gang. De herinneringen aan het oorlogsgeweld werden belichaamd in rituelen zoals de minuut stilte in Groot-Brittannië en de bedevaarten die oud-strijders en nabestaanden ondernamen naar de voormalige frontstreek. Ze kerfden zich ook diep in het landschap. Begraafplaatsen en memorialen – of gedenktekens – werden de materiële seiposten van de oorlogsherinnering. De betekenis van de herdenkingsplaatsen die zo ontstonden, was nooit uniform of gefixeerd, maar werd steeds opnieuw geproduceerd – en soms ook gecontesteerd – door de mensen die zich, op welke manier of om welke reden dan ook, engageerden in het herinneringswerk.³⁵ Oorlogsmemorialen hebben zo steeds een verscheidenheid aan emotionele reacties opgewekt. Hun betekenis werd op heel verschillende manieren ingevuld. Door sommigen werden ze beschouwd als een aansporing om het ultieme offer voor het vaderland te brengen, door anderen als een waarschuwing dat oorlog in de toekomst alleen vermeden kon worden indien zijn gruwel niet vergeten werd.

In de literatuur over de oorlogsherdenking van WO I zijn er ruwweg twee benaderingen te onderscheiden. Sommige auteurs stellen dat de belangrijkste drijfveer van de publieke ‘memorialisering’ van de oorlog de bevestiging en verbreiding was van politieke ideeën over de oorlog en de naties die ze uitvechten. Anderen beklemtonen veeleer de behoefte van de directe betrokkenen om de emotionele trauma’s die de oorlog veroorzaakt had uit te drukken en te verwerken.³⁶ Jay Winter bijvoorbeeld benadrukt dat de herinneringsplaatsen van 14-18 niet alleen door staten gecreëerd werden, maar vooral door kleine groepen van mannen en vrouwen die het concrete herdenkingswerk op zich namen. Sommige monumenten mogen dan wel grootse, zelfbevestigende huldeblijken zijn, veel gedenktekens gingen voorbij aan een dergelijk door de staat gestuurd eerbetoon om de regionale, lokale, particuliere en familiale werkelijkheid van de dood in oorlogstijd tot uitdrukking te brengen.³⁷

Het is inderdaad belangrijk om de memoriale cultuur die na de Eerste Wereldoorlog ontstond in dit licht te zien: als het werk van individuen, families en groepen die de diepe behoefte voelden om de dood en het lijden van naasten – letterlijk en figuurlijk – een plaats te geven. Dat neemt natuurlijk niet weg dat veel van de gedenktekens die in de jaren na de oorlog opgericht werden een politieke inzet of geladenheid bezaten. Die politieke betekenis kon zich op uiteenlopende manieren manifesteren. Omdat het natiestaten en imperia waren die hun burgers en onderdanen tot de strijd hadden opgeroepen, is het niet verwonderlijk dat patriottische en militaristische thema’s en symbolen een belangrijke rol in de herinneringscultuur opeisten. De soldaten die voor het vaderland gevallen waren, of voor waarden zoals beschaving, vrijheid en vrede, moesten geëerd worden. Conform een ontwikkeling die zich had ingezet tijdens de transitie van autocratie naar democratie in de westerse politieke cultuur werden op veel WO I-memorialen de namen van al deze burger-soldaten opgelijst.³⁸ Oorlogsmemorialen die patriottische of militaristische boodschappen uitdroegen, vormden aldus de symbolische plaatsen waar nationale identiteiten gesmeed en mythes veruitwendigd werden. Ze waren de plaatsen waar eenheidbrengende nationale verhalen in het landschap geschreven werden.³⁹ Groepsbijeenkomsten en rituele ‘performances’ die bij deze memorialen gehouden werden, legitimeerden en versterkten de

waarden van de gemeenschap ten aanzien van de daden die er in herinnering gebracht werden.⁴⁰ Dat de geesten van patriottisme en militarisme rondwaarden op meer dan één herinneringsplaats van WO I, impliceert echter niet dat deze memorialen uitgesproken of eenzijdig triomfalistisch waren. De meeste gedenktekens stuurden twee boodschappen uit: ze representeerden de oorlog tegelijkertijd als nobel en verheffend, en als tragisch en onverdraaglijk triest. De soldaat werd er geëerd als burger die zijn plicht had gedaan, een plicht die gedefinieerd werd als een offer dat nooit nog toegelaten zou mogen worden. Dat betekende echter niet dat deze oorlogsmemorialen pacifistisch waren. Slechts een minderheid van de gedenktekens was pacifistisch, de meeste waren dat niet.⁴¹ Ook wanneer het woord 'pax' op memorialen verscheen, droeg dat niet noodzakelijk een pacifistische of antimilitaristische boodschap in zich. Vaak symboliseerde het begrip veeleer een christelijke vredesboodschap in de zin van 'de vrede zij met u', of 'rust in vrede', als in de funeraire betekenis van deze formule.⁴²

Het complexe symbolische repertoire van memorialen van de Eerste Wereldoorlog kan op verschillende manieren in kaart gebracht worden. Zo is er bijvoorbeeld het onderscheid tussen seculiere en religieuze iconografische elementen op gedenktekens (hoewel vele monumenten beide combineerden in een subtiel samenspel).⁴³ Memorialen konden ook verschillende soorten politieke doelstellingen uitdragen. Vaak bevestigden ze het status quo, maar sommige memorialen hielden ook een vorm van verzet in tegen de gevestigde orde.⁴⁴ Het ging dan niet alleen om antimilitaristische interventies. In een spectrum van subtiële identiteitsbevestiging naar expliciet verzet en eisen tot zelfbestuur werden memorialen bijvoorbeeld ook ingezet om subnationale aspiraties te verbreiden. In Edinburgh werd in de jaren twintig, een decennium van geïntensifieerd Schots nationaal bewustzijn, het Scottish National War Memorial opgericht⁴⁵, terwijl in Australië en Nieuw-Zeeland Anzac-monumenten opgericht werden die de mythe van de geboorte van de natie in WO I hielpen uitdragen.⁴⁶ Ook de IJzertoren in Diksmuide heeft in deze rij duidelijk zijn plaats. Zoals Katharina Schramm opmerkt, is het geen toeval dat deze (sub)nationale memorialen in de nasleep van een oorlog tot stand kwamen; geweld en oorlog markeren vaak de grondslag waarop nationale funderingsverhalen geconstrueerd worden (zowel in termen van nederlaag of overwinning als van verzet).⁴⁷ William Kidd en Brian Murdoch voegen daaraan toe dat die herinneringsverhalen en de herdenkingsrituelen die er een uitdrukking van zijn, vaak gebruikt werden om als één en homogeen te presenteren wat in werkelijkheid veelvoudig en gefragmenteerd was.⁴⁸ Tegelijkertijd konden memorialen en herdenkingsrituelen voor politieke organisaties van nut zijn omdat ze solidariteitsbanden smeedden zonder dat er noodzakelijk ook uniformiteit van overtuiging geëist werd.⁴⁹ Inderdaad, zoals Bruno Benvindo en Evert Peeters schrijven in hun boek over de Belgische herinneringscultuur, deelden de verschillende groepen herdenkers die zich aan Belgische oorlogsmemorialen verzamelden wellicht vooral een plaats van herinnering, terwijl ze het lang niet altijd eens waren over hoe het oorlogsverleden herinnerd moest worden.⁵⁰ Zoals we hieronder zullen zien, geldt dit bij uitstek voor de IJzertoren.

Betekenenissen en functies van oorlogsmemorialen evolueren met de tijd mee; ze kunnen ook vergeten of politiek gemanipuleerd worden.⁵¹ Als de gedenktekens van 14-18 een belangrijke rol speelden in de rouwprocessen van nabestaanden, dan verschoven met het verstrijken van de tijd onvermijdelijk ook hun betekenis en functie. Memorialen werden steeds minder een plaats van rouw, en verloren in zekere zin ook hun directe band met de bekommernissen van de particuliere groepen of mensen die ze creëerden of er aanvankelijk de eigendom van claimden, om andere (politieke, culturele, toeristische) invullingen te krijgen.⁵² Deze evoluties verliepen in nauw samenspel met ontwikkelingen in de bredere herinneringscultuur.⁵³ In die dynamiek van de herinnering, een proces van voortdurende herinterpretatie en aanpassing van het verleden aan de maatschappelijke en economische noden van het heden, zijn in dit kader drie dimensies relevant. Ten eerste moesten individuele en communicatieve vormen van herinnering plaats ruimen voor

culturele en politieke herinneringen. In het zog van deze ontwikkeling heeft zich de afgelopen decennia ten tweede een tendens tot vererfgoeding en musealisering van herdenkingsplaatsen voltrokken. En ten derde ondergingen ook de narratieve inhoud van de oorlogsherinnering veranderingen: de klemtoon op het patriottische offer verschoof steeds meer naar het uitdragen van een – transnationaal gedeeld – vertoog over mensenrechten, verzoening en vrede. Omdat deze ontwikkelingen ons begrip van de IJertoren kunnen verrijken, is het nuttig ze iets omstandiger te duiden.

1 Herinnering is altijd een retroactieve reconstructie van ervaringen uit het verleden⁵⁴, maar ze is niet eenvormig. Met Jan Assmann kunnen we een onderscheid maken tussen individuele, communicatieve, culturele en politieke vormen van herinnering.⁵⁵ *Individuele herinnering* vormt een van de belangrijke bronnen waaruit mensen denken en vorm geven aan hun identiteit. Deze herinnering, een recollectie van (op het ogenblik zelf al) vertekende ervaringen die bemiddeld wordt door sociaal gedeelde referentie- en interpretatiekaders, evolueert doorheen de tijd. Doordat deze individuele herinneringen via directe communicatie gedeeld en overgebracht worden, komen *communicatieve herinneringen* tot stand. Ze worden gedeeld door de leden van een familie of een groep die persoonlijk met elkaar in contact staan. Deze herinneringen liggen aan de basis van het ontstaan van herinneringsgemeenschappen. Een belangrijk kenmerk van deze communicatieve herinnering is, volgens Assmann, dat ze gebonden is aan drie generaties. Nadien verdwijnt de overdracht uit eigen ervaring en komt de overlevering niet meer uit eerste hand. Maar dat betekent niet dat de herinnering aan bepaalde gebeurtenissen verdwijnt. Ze neemt wel een andere vorm aan: die van de *culturele herinnering*. Terwijl de communicatieve herinnering gebonden is aan personen, neemt de culturele herinnering een geïnstitutionaliseerde vorm aan. Ze is uitwendig, verbonden aan objecten, en omdat ze is overgebracht in culturele media zoals teksten, rituelen, monumenten, films, bibliotheken, websites, enz., kent ze potentieel een langere levensduur dan de enkele generaties die direct met elkaar in contact staan. Culturele herinneringen vormen zo een collectief gedeelde kennis van een bepaald verleden, waarop identiteitsgevoelens van culturen en samenlevingen gebouwd worden. Assmann merkt op dat dit proces ook vergeten impliceert: alleen doordat wat buiten de horizon van het relevante ligt wordt vergeten, kan herinnering een functie in identiteitsconstructie vervullen. Daarom noemt hij deze vorm van historisch bewustzijn ‘herinnering’ en geen ‘kennis’ van het verleden. Een laatste dimensie van herinnering die in dit kader relevant is, is de *politieke herinnering*. Die kan zowel van onderuit ontstaan als van bovenaf geconstrueerd of gelegitimeerd worden. Zoals Erik Somers opmerkt, is in het geval van deze laatste herinneringsvorm – de van bovenaf georkestreerde herinnering – ook sprake van een geïnstitutionaliseerde herinnering die in dienst staat van een identiteitspolitiek. De herinnering krijgt hier echter vorm in door de overheid geregisseerde interventies, zoals officiële herdenkingen, richtlijnen voor het onderwijs en bemoeienissen met musea en herinneringscentra.⁵⁶

Deze conceptuele matrix van herinneringsvormen is nuttig om de geschiedenis van de IJertoren beter te begrijpen. De toren is na WO I gebouwd door leden van de frontbeweging die hulde wilden brengen aan hun gesneuvelde strijdmakkers. Al snel kreeg de toren, als strijdplaats van een politieke beweging, ook een bredere inzet. Maar de beeldentaal van de IJzerboodschap bleef gedurende enkele decennia gefundeerd in individuele en communicatieve herinneringen aan de frontbeweging van 14-18. In de naoorlogse decennia vormde de herinnering aan WO I die in Diksmuide levendig werd gehouden zich geleidelijk om in een culturele herinnering. Ze werd geïnstitutionaliseerd in rituelen, teksten en beelden die het uitzicht van de IJzersite en de bedevaarten bepaalden, maar steeds minder overgedragen werden door directe getuigen. Vanaf de jaren 1980 werd de IJzerherinnering ook steeds meer binnengesloten in het veld van de politieke herinnering. Men zou kunnen denken dat de herinnering aan de IJertoren daarmee

definitief in een culturele en politieke plooi is gevallen. Maar de geschiedenis die de IJzersite in zich draagt, is natuurlijk niet alleen die van WO I – hoezeer men in Diksmuide vandaag ook naar 14-18 en de ‘wortels van het IJzertestament’ wil terugkeren. De historische complexiteit van de site lijkt die ambitie daarom steeds op de hielen te trappen. Zowel de moeilijke geschiedenis van WO II (niet alleen die van de oorlogsbedevaarten maar ook de bredere collaboratie- en repressiegeschiedenis) als die van de naoorlogse bedevaarten en de strijd om de IJzererfenis in de jaren 1990 (zie hieronder) blijft voor een betekenisvol aantal mensen in Vlaanderen nog steeds een individuele of communicatieve herinnering. Dat geldt ook voor de bredere geschiedenis van de strijd van de Vlaamse beweging om zelfbestuur, in ieder geval wat de meer recente episodes van die strijd betreft. Dat maakt dat die geschiedenissen vandaag nog ‘actief’ zijn, actiever in ieder geval dan die van de Eerste Wereldoorlog, die intussen met een zekere afstand bekeken kunnen worden.

2 De geleidelijke evolutie van de oorlogsherinnering van individuele en communicatieve naar culturele en politieke vormen van herinnering is de laatste decennia nauw verbonden geweest met processen van ‘vererfgoeding’ en musealisering.⁵⁷ De oorlogsherinnering, die voor de directe betrokkenen en hun rechtstreekse nazaten heel tastbaar en levend was, wordt intussen gedefinieerd als erfgoed en onderwerp voor museale presentaties. Het doelpubliek daarbij zijn nieuwe generaties die geen onmiddellijke band met het oorlogsverleden hebben. Educatie en lessen trekken uit het verleden vormen de grondelementen in deze benadering van het verleden. Tegelijkertijd heeft, zoals Erik Somers opmerkt, de trend tot musealisering (in Nederland is het aantal oorlogsmusea de laatste jaren alleen maar gestegen) ook te maken met de behoefte om in een tijd van snelle veranderingen het verleden materieel te behouden en vast te leggen. Aan de basis hiervan ligt een streven naar het veiligstellen van herkenbaarheid en identiteit. Dat is prominent aanwezig in tijden van angst voor een verlies van nationale samenhang. Maar de nieuwe historische belangstelling, die ontstaan is als een soort tegenbeweging tegen de alom aanwezige schaalvergroting en globalisering van de samenleving⁵⁸, blijft niet geheel onbesproken. Sommige historici zijn sceptisch en formuleren de kritiek dat in tijden van herinnerings- en erfgoedhausse de complexe historische werkelijkheid wel eens dreigt te verdwijnen in de nevels van de nostalgische verbeelding.⁵⁹ Tegelijkertijd is duidelijk dat het verleden, ook in de vorm van erfgoed en herinnering, zijn politieke inzet niet verloren heeft. Erfgoed en historische musea blijven plaatsen die niet zelden gecontesteerd worden.⁶⁰

De musealisering van de herinnering en van historische sites kan verschillende vormen aannemen, gaande van oorlogsmusea tot nationale musea⁶¹ en vredesmuseum.⁶² Een specifieke vorm van musealisering die in de literatuur op een zekere aandacht mag rekenen, is die van het memoriaalmuseum. Zeker op sites van historisch politiek geweld heeft het ‘memoriaalmuseum’ de laatste decennia een sterke opgang gemaakt. Eigen aan dit laatste type museum is dat ze, op basis van de krachtig gevoelde behoefte een pijnlijke herinnering levendig te houden, een sterke pedagogische missie hebben met een psychologische component. Dat hangt nauw samen met de vaststelling dat het vaak ‘herinneringsgemeenschappen’ zijn (groepen die zich verbonden weten door een gedeelde ervaring en herinnering aan een sleutelgebeurtenis uit het verleden) die dergelijke memoriaalmusea inrichten. Dat verklaart ook waarom educatie in deze musea vaak vanuit een morele overtuiging vertrekt en sterk verbonden is met actuele maatschappelijke ontwikkelingen. Het memoriaalmuseum wil een brug slaan tussen de historische gebeurtenissen en het heden, en een morele gidsfunctie vervullen.⁶³ De nauwe band met de herinneringsgemeenschap die het museum inrichtte, maakt het voor dit soort musea ook niet altijd even vanzelfsprekend om een plaats te vinden in bredere, door de overheid gepromote trends die aansturen op de professionalisering, verzakelijking en verwetenschappelijking van het museumveld.

Tot welke type historische of memoriale musea ook behoren, ze staan vandaag alle voor grote uitdagingen. Om relevant te zijn, moeten ze mee zijn met vier stromen: ontwikkelingen in de herinneringscultuur (en dan met name de verwachtingen die in en door de bredere samenleving aan de herinnering gesteld worden), ontwikkelingen in de historiografie, ontwikkelingen in museale representatie en ontwikkelingen in de educatieve werking. Dat is geen geringe opdracht.

Bovendien zijn er, zoals Somers opmerkt, de eisen die gesteld worden door de in hoog tempo veranderende hedendaagse cultuur met haar sterke aandacht voor visualisering, een verdergaande globalisering van de samenleving, een groeiende multiculturele omgeving, nieuwe technologische mogelijkheden, de mediatisering die een vlucht neemt, steeds meer popularisering, en een culturele sector die te maken heeft met marktwerking en commercialisering.⁶⁴ Musea en sites gerelateerd aan het oorlogsverleden zijn de laatste twee decennia bovendien alleen maar meer in beeld gekomen als toeristische attracties⁶⁵, met alle risico's en mogelijkheden die daarmee gepaard gaan.

3 Een derde dimensie die we in kaart moeten brengen om ontwikkelingen in de herinneringscultuur te begrijpen, zijn verschuivingen in de narratieve inhoud van de herinneringen aan de oorlogen van de 20^e eeuw. Opmerkelijk is dat de klemtoon steeds meer verschoven is van de natie en het offer voor het vaderland naar het belang van mensenrechten⁶⁶, verzoening (bijvoorbeeld in het kader van de Europese integratie) en vrede.⁶⁷ Tegelijkertijd valt ook de individualisering van de hedendaagse oorlogsherinnering en -herdenking op. Veel recente oorlogsmusea en herdenkingsprojecten werken met individuele getuigenissen en verhalen van soldaten en burgers (*genre* 'de kleine man in de grote oorlog'). Via die persoonlijke getuigenissen wordt getracht het oorlogsverleden tastbaar en concreet te maken. Dat alles betekent echter niet dat herinnering en herdenking geen rol meer spelen in nationale *identity politics*. Integendeel. Zoals hierboven al werd aangegeven, blijft dat aan de orde van de dag. Maar het gebeurt wel in een specifieke context en dan voornamelijk als een manier om in tijden van fragmentatie en globalisering toch nog te proberen om sociale cohesie, gemeenschapsgevoelens en nationale identiteiten te versterken. Erfgoed is een proces gebaseerd op het verleden, maar het blijft nauw verbonden met de eisen van het heden.⁶⁸ Dat daarbij geregeld de neiging bestaat om een geïdealiseerd beeld van het verleden te scheppen, mag niet verwonderen: de herinnering is flexibel.

3 Een geschiedenis van de IJzertoren

De IJzertoren groeide in de 20^e eeuw uit tot een van de belangrijkste pleisterplaatsen van de Vlaamse beweging. De wortels van die beweging reiken tot diep in de 19^e eeuw. De onmiddellijke oorsprong van het IJzermemoriaal en de bedevaarten die er georganiseerd werden, lag echter in de ervaringen van de Eerste Wereldoorlog. Het waren de Frontbeweging en het activisme die de naoorlogse IJzerbeweging op gang trokken.⁶⁹ Beide kwamen uiteraard niet uit het niets. De Blauwvoeterij en de AVV-VVK symboliek die de beeldentaal van de IJzertoren zouden voeden, stamden bijvoorbeeld uit de 19^e-eeuwse Vlaamsgezinde katholieke studentenbeweging. De front- en de bezettingservaring brachten de flamingante actie wel in een stroomversnelling. In het bezette land waagden de activisten zich op het flinterdunne ijs van de samenwerking met de Duitsers. En aan het front werd een groep Vlaamsgezinde intellectuelen en studenten, die zich geconfronteerd wisten met Franstalige officieren en met soldaten die meer geïnteresseerd waren in vertier en verlof dan in flamingantische actie, ertoe bewogen een christelijk beschavingsoffensief en een programma ter verspreiding van Vlaams bewustzijn op te zetten.⁷⁰ Binnen deze kringen ontstond ook het idee van de heldenhulde, een initiatief dat zerken verzorgde voor gesneuvelde soldaten die het onaanvaardbaar vonden om onder een Belgische 'mort pour la patrie'-zerk begraven te worden.⁷¹ Uit een reeks teksten en open brieven distilleerde de Vlaams-nationale Frontbeweging, die tijdens de oorlog een 5000-tal aanhangers telde, een politiek programma, dat gevat werd in drie sleutelbegrippen: zelfbestuur, godsvrede en nooit meer oorlog. Hoewel dat programma nooit in één document samengevat werd, kreeg het de illustere naam 'IJzertestament' mee.

14-18 en de Vlaamse beweging

De frontervaring van de flaminganten en de contestatie in het Belgische leger voedden op bijna existentiële wijze de ritualisering en de mythologisering die door de Vlaamse beweging aan de IJzer ontwikkeld zouden worden. De historiografie is het er in grote lijnen over eens dat frontisme en activisme bovendien ook een belangrijke schakel vormden in de evolutie van zowel de Vlaamse beweging als de Vlaamse natievorming, en van wezenlijk belang waren in de bredere Vlaams-Belgische geschiedenis. Enerzijds faciliteerden beide bewegingen de doorbraak van het politieke Vlaams-nationalisme, anderzijds stelden ze de flaminganten voor enkele cruciale keuzes: tussen anti-Belgicisme en een blijvende gehechtheid aan het Belgische kader, en tussen de democratie en de antidemocratie.⁷²

De Vlaamse beweging die ontstaan was als een taalbeweging, ontwikkelde zich volgens Bruno De Wever in de loop van de 19^e eeuw geleidelijk tot een subnationale beweging.⁷³ Bij de flaminganten groeide, in de woorden van Lode Wils, het bewustzijn van een Vlaamse subnatie die niet gelijkberechtigd werd in België.⁷⁴ Dat maakte dat men binnen de Vlaamse beweging naast de taalkwestie ook aandacht begon te schenken aan de ontwikkeling van een culturele en sociaaleconomische agenda. Het idee van een economie voor en door het Vlaamse volk kreeg geleidelijk vorm.⁷⁵ Tegelijkertijd was de Vlaamse beweging, zowel in haar katholieke als liberale vleugel, terughoudend ten aanzien van een democratiserende agenda die de gelijkberechtiging van de arbeidersklasse trachtte te realiseren. De beweging bleef veeleer elitair, in die zin dat ze vooral een beweging van middengroepen bleef die naast hun culturele idealen ook hun klassepositie in het industrialiserende België wilden veiligstellen. Politiek gezien vond in de jaren voor de Eerste

Wereldoorlog ook een zekere radicalisering plaats onder de flaminganten. Zoals De Wever, Verdoodt en Vrints stellen, vormde dat een voorafspiegeling van de overgang van een Vlaams-Belgisch naar een Vlaams-nationaal denkraam en van cultuurnationalisme naar politiek nationalisme.⁷⁶ Het was echter de radicalisering tijdens en door WO I die zou zorgen voor de echte doorbraak van een politiek Vlaams-nationalisme, dat bovendien anti-Belgische trekken aannam.⁷⁷ Binnen de bredere Vlaamse beweging, die de wettelijke en feitelijke gelijkberechtiging van de Vlamingen in België nastreefde, positioneerde zich nu het Vlaams-nationalisme, dat een Vlaamse staat eiste. Terwijl in het interbellum de eerste eis gedragen werd door een steeds groeiende meerderheid van de civiele maatschappij in Vlaanderen, werd de tweede eis uitgedragen door een actieve minderheid.⁷⁸

Met het politieke Vlaams-nationalisme brak ook het anti-Belgicisme door binnen de Vlaamse beweging. Ook in deze ontwikkeling vormde de Eerste Wereldoorlog een sleutelperiode. Algemeen gesproken waren de aspiraties van de Vlaamse beweging voor de oorlog gekaderd binnen een gehechtheid aan het Belgische vaderland, hoewel ook in de late 19^e en vroege 20^e eeuw al sporen te vinden waren van anti-Belgische sentimenten.⁷⁹ Het was de radicalisering tijdens de Eerste Wereldoorlog, en dan zeker het activisme en de juridische nasleep ervan, die een uitgesproken en onverzoenlijke anti-Belgische Vlaams-nationalistische stroming aan prominentie deden winnen. In de IJzermijthe figureerden Belgische staat en leger bijvoorbeeld als antihelden en verraders van de Vlaamse soldaat.⁸⁰ Dat betekende echter niet dat de hele Vlaamse beweging een virulent anti-Belgische wending nam. Tijdens en na de oorlog engageerde de Vlaams-katholieke voorman Frans Van Cauwelaert zich bijvoorbeeld om – via Vlaamse machtsvorming binnen het kader van de Belgische democratie – gelijkberechtiging en de vernederlandsing van Vlaanderen te realiseren, een eisenpakket dat bekend stond als het ‘minimumprogramma’. Die benaming wijst er meteen op dat voor de radicaliserende anti-Belgische vleugel van de Vlaamse beweging dit programma al lang niet meer volstond. Hoewel het minimumprogramma op een termijn van vijftien jaar gerealiseerd zou worden, eisten de anti-Belgische Vlaams-nationalisten voortaan politiek zelfbestuur of separatisme. Hun onverzoenlijkheid kreeg groeikansen door de houding van een Franstalig Belgisch establishment dat zijn eigen belangen plaatste boven die van de Vlaamse civiele maatschappij door onder meer taalwetten tegen te werken of te vertragen.⁸¹

Binnen de anti-Belgische Vlaams-nationalistische vleugel groeide na WO I ook een tendens tot antidemocratie. Die zou tot een climax komen in het VNV. Naast de breuk van de Vlaamse beweging in een Belgisch-loyale en een anti-Belgische vleugel, stak na WO I inderdaad ook deze fundamentele tegenstelling binnen het flamingantisme de kop op: die tussen een democratisch en een autoritair kamp.⁸² Terwijl het in het interbellum – opnieuw – Van Cauwelaert was die de democratische flamingantische vleugel politiek gewicht zou geven, had de autoritaire strekking, die haar wortels had in het elitarisme van de 19^e-eeuwse Vlaamse beweging, een sterke impuls gekregen door het activisme. Sommige activisten waren er inderdaad niet voor teruggeschrokken om hun doelstellingen met geweld door te duwen. Zo bereidden ze de weg voor een antidemocratisch Vlaams-nationalisme, dat in de jaren dertig en veertig een greep naar de macht zou betrachten.⁸³

Een bedevaartsoord in Diksmuide

Een begrip van deze bredere ontwikkelingen binnen de Vlaamse beweging is onontbeerlijk om de geschiedenis van de IJzertoren en de bedevaarten goed te kunnen situeren. Die ontwikkelingen kleurden immers ook wat er zich afspeelde aan de oevers van de IJzer. Het idee om bedevaarten naar de IJzer te organiseren was al tijdens de oorlog geopperd door Van Cauwelaert.⁸⁴ De eerste

bedevaart, in 1920, was vooral een herdenkingsplechtigheid voor gesneuvelde Vlaamse soldaten, een gelegenheid voor rouw en eerbetoon aan gevallen strijdmakkers.⁸⁵ Al snel kregen de bedevaarten echter ook een politieke inzet. Tijdens de bedevaarten werden door het pas opgerichte IJzerbedevaartcomité Vlaamse eisen geformuleerd. Doordat dit gebeurde op de emotioneel zwaar beladen plaats van de offerdood aan het front, kregen deze politieke eisen extra diepgang. Annelies Beck schrijft dat de bedevaarten, die van bij het begin doordrongen waren van een sacrale sfeer, aldus een transcendente allure kregen: wat op deze plaats geëist werd, kreeg bijna vanzelf een 'heilig' aura, iets wat te vuur en te zwaard verdedigd moest worden.⁸⁶

In de loop van de jaren 1920 kreeg het idee om aan de IJzer ook een groot gedenkteken op te richten vastere vorm. Dat de Vlaamse beweging dit opzet realiseerde, is betekenisvol, zeker in het licht van de vaststelling dat de Belgische overheid er na de oorlog niet in slaagde een groot nationaal monument ter ere van de gevallen soldaten te bouwen.⁸⁷ Hoewel het idee van een groot gedenkteken tijdens de oorlog al geopperd werd, gaf het plan van de Belgische regering om de militaire begraafplaatsen te uniformiseren de directe impuls tot de bouw van de toren. In 1925 besloot de regering in het kader van die uniformisering om de Vlaamse heldenhuldezerken te verwijderen indien de familie van de gesneuvelde geen claim liet gelden. 58 families lieten weten de heldenhuldezerk op het graf van hun dierbare te willen behouden.⁸⁸ Het IJzerbedevaartcomité reageerde verontwaardigd op het verwijderen van de andere zerken. Het idee werd geopperd om deze zerken samen te brengen aan de IJzer "onder de hoede van een reusachtig kruis": een grote heldenhuldezerk. Het comité kocht een stuk grond aan in Kaaskerke om dit plan ten uitvoer te brengen. Dan kwam het nieuws dat enkele honderden door de regering verwijderde heldenhuldezerken stukgeslagen waren om er in Adinkerke een weg mee aan te leggen. De verontwaardiging hierover versterkte niet alleen de IJzerretoriek over het Vlaams offer en het Belgische verraad, het vuurde het comité ook aan om haast te maken met de bouw van de toren. In 1930 werd de toren onthuld, naar een ontwerp van de gebroeders Van Haverbeke.⁸⁹ Op de flanken van de toren werden vier expressionistische beelden van Karel Aubroeck geplaatst, die enkele van de 'IJzersymbolen' uitbeeldden, gesneuvelde strijdmakkers uit de frontbeweging die na de oorlog een mythische status kregen.⁹⁰ In de loop van de jaren dertig werd bovendien het stoffelijk overschot van de meeste van deze IJzersymbolen overgebracht en begraven in de crypte van de toren: Renaat de Rudder, Firmin Deprez, Juul de Winde, Joe English, Frans Kusters, Frans van der Linden, Edward en Frans van Raemdonck en Bert Willems. In de crypte werden bovendien de namen van al de Vlaamse gesneuvelden aangebracht, alfabetisch gerangschikt per gemeente. Hiermee schreef de toren zich in in de democratiserende trend die de herdenkingscultuur van de Eerste Wereldoorlog kenmerkte. De cultus van de IJzersymbolen wijst ook op enkele andere interessante elementen. Marnix Beyen schrijft dat de cultus een metonymische functie had: met de IJzersymbolen werd de anonieme massa van de Vlaamse frontsoldaten geëerd, die verbeeld werden als de symbolische kern van het hele 'Vlaamse volk'.⁹¹ Ook hier werd een democratische of volkse invulling gegeven aan het offer tijdens de oorlog. Daarnaast was de cultus, zoals Karen Shelby opmerkt, een voorbeeld van hoe de mythologisering van de frontervaring de complexe nuances van de politieke opvattingen van mensen als English en de Van Raemdoncks soms ook versluierde.⁹²

Zo kreeg na de Eerste Wereldoorlog een rijk gevuld flamingantisch symbolisch universum vorm in Diksmuide. Opvallend is dat de IJzertoren, die de stenen kern van dit universum uitmaakte, in tegenstelling tot veel andere West-Europese oorlogsmonumenten uit deze periode niet teruggreep naar een traditionele, vooroorlogse esthetiek. Met het ontwerp van de broers Van Haverbeke koos het comité voor een radicaal modernistische vormgeving, die de grenzen tussen monumentaal beeldhouwwerk en architectuur deed vervagen.⁹³ In de loop van de jaren 1920 groeiden de bedevaarten uit tot een politieke massamanifestatie van betekenis. Het publiek bestond

voornamelijk uit radicale katholieke flaminganten en anti-Belgische Vlaams-nationalisten. Beide groepen waren verdeeld over de mate waarin Vlaanderen zelfbestuur moest verwerven. Het IJzerbedevaartcomité probeerde de kerk zo veel mogelijk in het midden te houden, om de eenheid binnen de Vlaamse beweging te behouden. Zo begon de bedevaart aan zijn geschiedenis als strijdplaats waar de Vlaamse beweging niet alleen haar politieke eisen formuleerde, maar ook haar interne gevechten uitvocht.

De bewogen geschiedenis van het IJzertestament

Zoals de meeste massaorganisaties claimde het IJzerbedevaartcomité van bij het begin een brede achterban te vertegenwoordigen en wierp het zich op als niets minder dan de spreekbuis van het hele Vlaamse volk. De standpunten die aan de IJzer verkondigd werden, golden als de emanatie van de Vlaamse volkswil. Zoals Annelies Beck schrijft, is dat uitgangspunt altijd meer wens dan werkelijkheid geweest.⁹⁴ Dat blijkt bijvoorbeeld wanneer we nagaan hoe de driedelige boodschap van het IJzertestament – zelfbestuur, godsvrede, vrede – in de praktijk uitgedragen werd. Zoals hierboven al bleek, bestond er binnen de Vlaamse beweging geen eensgezindheid rond hoe Vlaams *zelfbestuur* eruit moest zien. De strijd hierover werd ook aan de IJzer gevoerd. Uiteindelijk zouden in de jaren dertig de Vlaams-nationalisten aan het langste eind trekken; de IJzertoren werd in toenemende mate een symbool van anti-Belgisch radicalisme. In een deel van de pers, vooral de *Franstalige*, werd de toren, ook als gevolg van het activisme, daarmee een symbool van ‘Vlaams incivisme’.⁹⁵ De interne strijd in het bedevaartcomité tussen maximalisten en minimalisten, of tussen separatisten en federalisten, zou aanhouden tot diep in de jaren negentig.

Ook het ideaal van de zogenaamde *godsvrede* kende een bewogen geschiedenis. Het in de praktijk brengen van de godsvrede, zowel levensbeschouwelijk als ideologisch, bleek niet zo vanzelfsprekend voor het comité, dat steeds een moeilijke verhouding met dit principe heeft gehad. Enerzijds geraakte het Vlaams-nationalisme na de oorlog nauw vervlochten met het katholicisme. De IJzersymboliek verzinnebeelde de innige band tussen christelijk geloof en Vlaamsgezindheid; het AVV-VVK en de mis die aan de bedevaart voorafging waren daar niet in het minst de uitdrukking van. Anderzijds heeft zich steeds een grote verscheidenheid aan mensen en groeperingen op de bedevaartweide verzameld. In principe waren alle Vlamingen welkom onder de toren, los van hun levensbeschouwelijke of ideologische overtuiging. In dat licht heeft het comité bijvoorbeeld altijd geweigerd om de strikte scheiding tussen mis en bedevaart op te heffen.⁹⁶ En hoewel de toren in opzet en vorm duidelijk aan de christelijke levenssfeer refereerde, hebben ook steeds niet-gelovigen waardering opgebracht voor het initiatief.⁹⁷ Het besluit over het godsvredeparool kan zijn dat het altijd dubbelzinnig is gebleven en tot tegengestelde interpretaties heeft geleid. Aan de ene kant stimuleerde het de ambitie dat katholieken en vrijzinnigen zouden samenwerken. Aan de andere kant stelde het primaat van de Vlaams-nationale strijd de eis tot ideologische eensgezindheid. Zeker in de jaren dertig werd de toren echter ingepalmd door Vlaams-nationalisten die ook een confessioneel pluralisme van de hand wezen.⁹⁸ Frank Seberechts concludeert dat de godsvredegedachte bij de bouw van de toren, de aanleg van de site en de manifestaties die er plaatsgrepen traditioneel op minder aandacht heeft mogen rekenen dan de twee andere geloofspunten. Dit verklaart volgens hem de scepsis die in het vrijzinnige kamp vaak geheerst heeft tegenover het gedenkteken.⁹⁹

Ook over het derde punt, de ‘nooit meer oorlog’-gedachte, kan een dissertatie geschreven worden. Van in het begin stelde het IJzerbedevaartcomité, net als het VOS met wie het een innige verbintenis aanging, zich antimilitaristisch op. Antimilitarisme, zo stelt Annelies Beck, is echter niet noodzakelijk hetzelfde als pacifisme. Zeker tijdens de eerste periode van de bedevaarten vormden,

aldus Beck, niet zozeer pacifistische idealen als wel de anti-Belgische gevoelens die de situatie in het Belgisch leger had losgemaakt de basis voor de 'nooit meer oorlog'-stelling.¹⁰⁰ Vanaf de jaren zestig kreeg de vredesgedachte, niet alleen in haar antimilitaristische maar ook in haar pacifistische variant, een prominentere plaats op de IJzerweide, om vanaf de late jaren 1990 de facto de hoofdtoon te gaan voeren in de vertogen en activiteiten van de IJzertoren (zie hieronder).

De zwarte schaduw van de IJzertoren

Op het ogenblik dat het minimumprogramma van Frans Van Cauwelaert begin jaren 1930 grotendeels uitgevoerd was, begon het VNV aan zijn opmars in de Vlaamse beweging en het politieke bestel. Ook onder de toren won het VNV aan invloed. Dat maakte dat comitévoorzitter Frans Daels zijn ideaal van de bedevaart als een pacifistische en internationale massamanifestatie moest opgeven. De Vlaams-nationalistische radicalen in het comité duldden niet langer dat een pacifistisch en internationaal discours voorrang zou kunnen krijgen op de strijd voor Vlaamse of Dietse eisen. Stelselmatig moest de pacifistische koers wijken voor een nationalistische en uitgesproken anti-Belgische toon.¹⁰¹ Met de groeiende invloed van het VNV kreeg ook het fascistisch geïnspireerde Nieuwe Orde-denken een steeds prominentere plaats in Diksmuide. Daels volgde uiteindelijk deze koers. In 1940 trad hij toe tot de Raad van Leiding van het VNV.¹⁰² Na de Duitse inval koos het bedevaartcomité, net als het VNV, voor de nationaal-socialistische Nieuwe Orde en voor de collaboratie.¹⁰³

Deze koers bleek duidelijk tijdens de oorlogsbedevaarten die tijdens de Duitse bezetting in de crypte van de toren gehouden werden. Daels riep er mee op tot de werving voor het Oostfront. Gesneuvelde oostfronters en andere collaborateurs die tijdens de oorlog het leven lieten, werden op één lijn geplaatst met de IJzerhelden uit de eerste oorlog. Op de bedevaart van 1940 pleitte Daels voor de nieuwe orde onder Duitse vleugels, waarop hij zijn hoop voor zijn volk stelde: 'Met u, Vlaamse doden, hopen wij, uit alle kracht, dat het besluit van dezen oorlog iets anders weze dan een nieuwe onzinnige landkaart, en wel een nieuwe geestelijke en sociale ordening op volksnationalen grondslag. Wij buigen ootmoedig het hoofd: deze nieuwe orde hadden wij voor ons volk nog niet met eigen krachten kunnen instellen. De orde is ons echter welkom. En tegenover deze orde willen wij loyaal handelen. Wij erkennen de offers, door andere volkeren gebracht, voor dezelfde orde. Wij willen uit alle krachten medewerken aan de nieuwe orde en aan haar bestendiging, waarvoor eerste vereiste is dat onwaardigen, volksvreemden en volksvervreemden van alle kommandoposten verwijderd blijven, dat de komediespelers worden ontmaskerd en het volk tot volle bezinning wordt gebracht. Vooral de steunpilaren van de vroegere wanorde dienen onmeedogend geweerd. (...) Zij moeten boeten en onschadelijk worden gemaakt.' En: 'Gij Vlaamse prachjongens van den IJzer, (...) gij blijft in de nieuwe orde onze hoogste waarde: Vlaanderens reserve van zedelijke kracht'.¹⁰⁴

Binnen het bedevaartcomité werd in 1941, in het kader van deze ideologische koers, door sommigen ook de vredesleuze van het IJzertestament in vraag gesteld. Enkele comitéleden stelden voor het 'Nooit Meer Oorlog'-motief en het 'blatend pacifisme' van de vooroorlogse periode te laten vallen. Daels ging niet onvoorwaardelijk mee in deze beweging. Hij achtte de termen waarin sommige comitéleden zich uitdrukten niet alleen ongepast maar ook 'kleineerend voor de vroegere werking'. Daels stelde bij wijze van compromis voor om de 'Nooit Meer Oorlog'-leuze te interpreteren 'als de wensch voor een sterke vrede in een nieuw geordend Europa'. Op enkele onthoudingen na, kon het comité hiermee instemmen.¹⁰⁵

Op de bedevaart van 1943 werd de eed van trouw nog uitgesproken door een Vlaamse Waffen SS-oostfronter.¹⁰⁶ Dat kon niet verhullen dat het VNV in steeds hachelijker vaarwater terechtgekomen was. Niet alleen was het VNV verwickeld in een gewelddadige strijd met het verzet in het bezette land. De concurrentie met de pangermaanse DeVlag en de moeilijke relatie met de bezetter creëerden verwarring in Vlaams-nationalistische kringen. Daels probeerde zich nog te distantiëren. Omdat hij het VNV verweet te weinig de Groot-Nederlandse kaart te trekken ten aanzien van de Duitse bezetter, trok hij zich terug uit de partij. Een daad die later een rol zou spelen in de mythe die Daels profileerde als verzetsman tegen de nazi-bezetter.

Dynamitering en wederopbouw

Het mocht niet baten: in de onmiddellijke naoorlogse jaren kleefde voor velen in Vlaanderen en België een inciviek en Nieuwe Orde-aura aan de IJzertoren. Het was in deze atmosfeer dat de toren in 1946 gedynamiteerd werd, na een eerste aanslag in 1945. De daders werden nooit gevat en voor de rechter gebracht. Er zijn aanwijzingen dat de daders uit het rechtse verzet en/of het Belgische leger, en niet uit het linkse antifascistische verzet kwamen.¹⁰⁷ Willy Moons meende in de jaren 1980 te kunnen stellen dat de dynamitering van de IJzertoren werd uitgevoerd door het leger. Volgens een van zijn informanten werd de munitie die bij de aanslag gebruikt werd van het DOVO-depot in Westrozebeke naar de toren gevoerd, daar geplaatst door vier militairen van DOVO, en tot ontploffing gebracht onder toezicht van de leidinggevende officier.¹⁰⁸ Hoe dan ook, al bleven de uitvoerders en hun opdrachtgevers zelf onzichtbaar en ongestraft, hun motieven waren voor velen wel helder. De aanslag was een afrekening met de collaboratiepolitiek met de Duitse bezetter die de belangrijkste leiders van het IJzerbedevaartcomité hadden gevoerd sinds 1940.¹⁰⁹ Maar als het de bedoeling van de daders was geweest om de IJzertoren voorgoed buiten spel te zetten, dan bleek dat een ernstige tactische misvatting. De dynamitering werkte contraproductief. De verontwaardiging over de aanslag was groot, ook buiten de kringen van de traditionele Vlaamse beweging. En op de IJzersite zelf vormde de dynamitering van de toren, die beschouwd werd als een nieuwe vernietiging van de heldenhuldezerken, de aanleiding om met hervonden kracht alle bekende elementen van het symbolische repertoire opnieuw te activeren.¹¹⁰ Nadat met het puin van de oude toren de pax-poort opgericht werd, startte men met de bouw van een nieuwe toren. Naast de 15 miljoen die begin jaren 1950 door de CVP-regering vrijgemaakt werd, waren het ook de fondsen van vele gewone Vlamingen en middenveldorganisaties die de wederopbouw van de toren financierden. De nieuwe toren werd in 1965 ingehuldigd.¹¹¹

Intussen was in de tweede helft van de jaren 1940 ook de politieke strijd om de IJzererfenis opnieuw ingezet. Met de radicale Vlaams-nationalisten tijdelijk buiten spel, waren het de flamingantische katholieken van de CVP die probeerden het voogdijschap over de IJzertraditie over te nemen. Na een jeugdbedevoert in 1948 organiseerde een nieuw, vooral uit CVP'ers samengesteld comité in 1949 opnieuw een volwaardige bedevaart. Naast het vrijwaren van de IJzererfenis was het de CVP ook te doen om de recuperatie van de Vlaams-nationale stem. Zoals historici Benvindo en Peeters argumenteren, trachtte de partij minstens een deel van de geradicaliseerde flamingantische achterban in de katholieke partijpolitiek (en het Belgische bestel) te herintegreren. In de onmiddellijke naoorlogse jaren hadden ook de linkse regering en verzetsgroepen getracht om de Diksmuidse herinnering open te trekken en te verbreden. Dat lukte niet. De hervormingsplannen van de linkse regering en de herinneringsgemeenschap van verzetsstrijders en oud-strijders (die onder meer ambieerden om van de IJzertoren een nationaal herdenkingsmonument te maken) gingen de Vlaams-katholieke opinie veel te ver. Deze plannen doorkruisten ook de ambities van de CVP om andermaal de controle te verwerven over het uit de hand gelopen symbool. Het resultaat van deze strijd om de herinnering was dat de toren in

flamingant-katholieke en Vlaams-nationale handen bleef. En dat zou de beeldvorming over de IJzertoren voor lange tijd in de bekende stereotiepe plooien leggen. Voor veel Vlaamse socialist en liberalen en Franstaligen was het glashelder dat de collaboratie ingebakken zat in de bedevaarttraditie. Katholieke opiniemakers geloofden dan weer dat de collaboratie daarmee in tegenspraak was geweest. Zoals Benvindo en Peeters opmerken, maakte de ene voorstelling het bepaalde groepen mogelijk om de eigen Belgische identiteit te versterken door zich zo scherp mogelijk te profileren tegenover het in de collaboratie verzeilde Vlaams-nationalisme, terwijl de alternatieve voorstelling het anderen mogelijk maakte om de verdwaalde schapen opnieuw in de katholieke stal te leiden. Op de IJzerweide maakten deze voorstellingen het dan weer mogelijk om – tot lang na de oorlog – een tegenstelling tussen ‘Vlaanderen’ en ‘het verzet’ te proclameren. Ook de Vlaams-nationale romantische symboliek van de herrijzenis kreeg opnieuw alle ruimte. De symbolische terugkeer naar de helderheid van de (mythische) oorsprong, de als eenvormig en zuiver gepresenteerde flamingantische frontervaring aan de IJzer, bood een manier om de verwarring van de complexe en met schuld beladen tweede oorlog – althans retorisch – te overstijgen.¹¹²

Vijf jaar na het einde van de oorlog bleek duidelijk dat een toenadering tussen de verschillende herinneringsgemeenschappen in Vlaanderen onmogelijk was en dat lange tijd zou blijven. Het resultaat was onbegrip aan alle zijden.¹¹³

De massa komt naar Diksmuide, plaats van herinnering en politieke strijd

De naoorlogse decennia, van de jaren vijftig tot de vroege jaren tachtig, waren misschien wel de meest succesvolle jaren voor de IJzertoren. De bedevaarten, die opnieuw een breed publiek wisten aan te spreken, groeiden uit tot de grootste terugkerende politieke manifestatie in de naoorlogse Belgische politiek. Diksmuide was de plaats waar Vlaamse eisen geformuleerd werden die hoorbaar waren tot in Brussel. Maar de bedevaart was ook de plaats waar generaties jonge Vlamingen met de jeugdbeweging naartoe trokken om er, als op kamp, hun tenten op te slaan. Sommigen deden er, in het pre-muziekfestivaltijdperk, hun eerste vrije ervaringen buitenshuis op, anderen werden er politiek bewust.

Achter de schermen van de bedevaart, in de schoot van het comité, ging het spel van de evenwichten en de strijd om de ziel van de Vlaamse beweging onverminderd voort. In grote lijnen waren het de Vlaamsgezinde vleugel van de CVP en de Vlaams-nationalistische herinneringsgemeenschap die na de oorlog zouden optreden als vertegenwoordigers van de IJzertraditie. Een vreedzame co-existentie tussen beide partijen was echter allesbehalve vanzelfsprekend. In de loop van de jaren vijftig al versterkten de anti-Belgische herdenkers hun posities in het comité ten aanzien van de gematigde flaminganten die zij ook eerder, tijdens de jaren dertig, in de minderheid hadden gesteld.¹¹⁴ Vanaf 1950 werden pogingen ondernomen om de Vlaams-nationalistische partijvorming opnieuw op gang te brengen. Dat had niet alleen een impact op de verhoudingen binnen de bredere Vlaamse beweging, ook de evenwichten binnen het IJzerbedevaartcomité werden erdoor bepaald. Vlaams-radicalen, en later ook oud-collaborateurs, keerden terug in het comité. Zij trachtten in te gaan tegen de Belgisch-patriottische wending die de CVP aan de IJzer had willen realiseren. Tegelijkertijd bleef het bedevaartcomité ernaar streven dat alle segmenten van de Vlaamse beweging aan bod kwamen aan de IJzer. Zo kon de IJzertoren het ijkpunt blijven voor een brede groep flaminganten die Vlaams zelfbestuur eisten – in federale of separatistische zin.¹¹⁵

Met de terugkeer van oud-collaborateurs naar de IJzerweide kon ook een specifieke herinnering aan de oorlog van 40-45 tot ontwikkeling komen. Benvindo en Peeters beschrijven hoe het beeld van de collaborateurs als ‘politiek veroordeelden’ aan kracht kon winnen. In dat beeld waren zij de leiders van de vooroorlogse Vlaamse beweging die louter omwille van hun Vlaamse idealisme door de naoorlogse Belgische rechtbanken waren gestraft.¹¹⁶ De verantwoordelijkheden en medeplichtigheden van de Vlaamse leiders tijdens de bezettingstijd werden daarbij tot een vergissing geminimaliseerd. Dat maakte het mogelijk om leiders als Frans Daels, Hendrik Elias, en postuum ook Cyriel Verschaeve en August Borms te rehabiliteren. In de Vlaams-nationale herinnering werden ze gerehabiliteerd als mythische helden in een breder narratief van Vlaamse bevrijding. In een koppige tegenherinnering kregen ze als ‘getroffenen van de repressie’ de trekken van de door de Belgische staat miskende Vlaamse frontsoldaten van WO I. Frans Daels sprak in 1951 van een hele natie die ‘door lijden gelouterd was’, zowel op de slagvelden van WO I als in de ‘anti-Vlaamse repressie’.¹¹⁷ Hoewel deze beeldvorming op de IJzerweide een plaats kon opeisen, veroorzaakte ze ook spanningen. Binnen de Volksunie bijvoorbeeld, een partij die pleitte voor federalisme en amnestie en die zich sterk verbonden voelde met de herinneringsgemeenschap van de IJzertoren, zat men ook wel verlegen met deze radicaalste erfenissen die Daels belichaamde. Hoewel het federaliseringsprogramma van de VU, dat de Vlaamse eis om zelfbestuur opnieuw uit de politieke marge had gehaald, een amnestie-eis omvatte, liet het weinig ruimte voor een echte identificatie met de oorlogscollaborateurs. Hier vergrootte de afstand tot de politiek-ideologische oorlogscollaborateurs. Tegelijkertijd werd er ook niet ondubbelzinnig gebroken met hun politieke erfenis.¹¹⁸

In deze jaren van massale opkomst voor de bedevaart slaagde de Vlaamse beweging er steeds beter in om de brede Vlaamse opinie te mobiliseren. Aan de IJzer dreigde de radicale tegenherinnering aan WO II, die zich rond de toren kon blijven manifesteren, het potentieel van die verbredende beweging echter ook te beperken. Dat bleek uit de pogingen in de jaren zeventig om de bedevaartstraditie politiek en levensbeschouwelijk te verruimen. Vooral in het zogenaamde Jongerencomité en in de Vredeswerkgroep die in de schoot van het comité werden gevormd, groeide de ambitie om de Vlaams-nationale herinnering een ‘universele betekenis’ te verschaffen. Een eerste terrein waarop de IJzerherinnering verruimd kon worden, was dat van de vredesbeweging. Een tweede was dat van de sociale beweging. Benvindo en Peeters zijn echter van oordeel dat de herinneringsboodschap inhoudelijk maar verruimd kon worden voor zover zij niet botste met de ‘collaboratiecultus’ die sinds de jaren zestig zijn definitieve vorm had gekregen. Intussen kon een nieuwe generatie rechts-radicalen, op haar manier, een nostalgische herinnering aan de collaboratie opeisen. Een nieuwe lichting neofascistische organisaties die zich tegenover de linkse jeugdradicalisering profileerde, nam binnen de herinneringsgemeenschap in Diksmuide posities in. Hoewel de extreemrechtse radicalen altijd een minderheid bleven op de bedevaart, die juist in deze jaren de grootste aanhang uit haar geschiedenis kon verzamelen, drukten hun parafernalia wel een stempel op de stands en de bijeenkomsten in de marge van de bedevaart. Het bedevaartcomité ging in deze jaren omzichtig en dubbelzinnig – tegelijk verward en vergoelijkend – met dit probleem om.¹¹⁹

De IJzertoren als Memoriaal van de Vlaamse Ontvoogding, deel I

Vanaf de jaren tachtig werd de IJzertoren binnengetrokken in het veld van de officiële politieke herinnering. In 1986 stemde de Vlaamse Raad een decreet dat de toren uitriep tot Memoriaal van de Vlaamse Ontvoogding. Benvindo en Peeters situeren deze decretale tussenkomst in het kader van de jonge Vlaamse deelstaat die op zoek was naar historische fundering en legitimering. In hun lezing evolueerde de toren van een autonome gedenkplaats naar een attribuut van de deelstaat,

die in het oorlogsverleden een middel zag om het eigen bestaansrecht legitimiteit te verschaffen.¹²⁰ Tegelijkertijd stelde zich ook het probleem van de stijgende kosten voor het onderhoud van de toren. De CVP diende een voorstel van decreet in om de toren uit te roepen tot Memoriaal van de Vlaamse Ontvoogding. Hoewel in het parlementaire debat bleek dat de idee van een historische legitimering van de Vlaamse bestuurlijke autonomie door bijna alle politieke fracties werd onderschreven, stootte het voorstel op weerstand. Opmerkelijk was dat niet de referentie aan het oorlogsverleden de belangrijkste rol speelde in de debatten in de Vlaamse Raad. De discussie concentreerde zich veeleer op de levensbeschouwelijke symboliek van de toren. Socialisten en liberalen waren huiverachtig om de toren met zijn christelijke symboliek tot het memoriaal van alle Vlamingen uit te roepen. Uiteindelijk stemden beide fracties tegen. Zo ontstond de paradoxale situatie dat het gedenkteken dat – bij decreet – voortaan de ontvoogding van alle Vlamingen moest symboliseren, slechts door een meerderheid van 83 tegen 61 gestemd werd.¹²¹ De ambitie om de IJzertoren te herdefiniëren als de officiële symbolische stichtingsplaats van de Vlaamse Gemeenschap werd zo in de knop gebroken.

In hun lezing van het memoriaaldecreet van 1986 leggen Benvindo en Peeters sterk de nadruk op de instrumentalisering van de IJzersymboliek door de jonge Vlaamse deelstaat, die op zoek was naar historische legitimering. Wat in deze interpretatie enigszins aan de aandacht ontsnapt, is dat mogelijk ook andere motieven een rol speelden in de overwegingen om de toren bij decreet tot memoriaal uit te roepen en in het officiële veld van de herinnering te trekken. In de jaren tachtig werd van langsom meer duidelijk dat het Vlaams Blok zou uitgroeien tot een politieke speler van formaat. Ook binnen de Vlaamse beweging begon de partij haar posities te verstevigen. Dit leidde bij andere flaminganten, in de VU en de CVP, tot de vrees dat het Blok de toren en de IJzererfenis zou overnemen en voor zijn doeleinden inzetten.¹²² Een decretale tussenkomst was in dat licht een manier om het Blok de pas af te snijden en de positie van de toren binnen de bredere Vlaamse beweging (èn – in eenzelfde beweging – binnen de jonge Vlaamse staatsvorming) veilig te stellen. Hoe dan ook, zoals Benvindo en Peeters opmerken, was de memorialisering van de IJzertoren veeleer het werk van buitenstaanders, in die zin dat het ging om groepen en mensen die het monument een warm hart toedroegen, maar niet onmiddellijk tot de intieme kring van het comité behoorden. En hoewel de toren, ondanks allerhande pogingen in die richting¹, nooit zou uitgroeien tot de breed gedragen stichtingsplaats van de Vlaamse deelstaat, was het duidelijk dat vanaf dat ogenblik de overheid een regisserende rol zou opnemen in het herinneringsuniversum van de IJzertoren. Als de toren inderdaad een functie zou vervullen in de officiële herinneringsvertogen van de Vlaamse deelstaat, leek het nodig om sommige aspecten van de oorlogsherinnering zoals die in Diksmuide nog steeds hun plaats hadden, en dan in het bijzonder de collaboratieherinnering zoals die hierboven geduid werd, geleidelijk te ontwijden.¹²³

1990-2000: Jaren van hoogoplopende spanningen en beslissende keerpunten

De beweging om de radicaalste uitingen van de collaboratieherinnering en de extreemrechtse groepsvorming onder de toren te ontwapenen, leidde tot spanningen in het bedevaartcomité. Die spanningen resulteerden onder meer in een gewelddadige climax op de bedevaart van 1996, toen een raid op het podium werd uitgevoerd. De redenen voor de spanningen en voor het uiteindelijke schisma binnen het comité dat zich in de late jaren negentig zou voltrekken, hadden echter een bredere draagwijdte dan alleen de kwestie van de collaboratieherinnering. Ook oudere breuklijnen,

¹ Zie bijvoorbeeld uitspraken van Vlaamse regeringsleiders die probeerden het IJzertestament aan de verzelfstandiging van de Vlaamse deelstaat te koppelen (bv. Luc Van den Brande in Frank Becuwe en Louis De Lentdecker, *Van IJzerfront tot zelfbestuur* (Veurne: De Klaproos, 1993), p. 9: 'De Vlaamse partijen die deze staatshervorming steunen, zijn daarmee trouw gebleven aan het testament van de Vlaamse frontsoldaten.')

zoals die tussen separatisten en federalisten (die hun politieke ambities in 1993 grotendeels gerealiseerd zagen) en tussen ‘conservatieven’ en ‘progressieven’ (bij gebrek aan betere labels), speelden een rol. De strijd speelde zich bovendien af tegen de achtergrond van ernstig afkalvende opkomstcijfers voor de bedevaarten. Net als andere massabewegingen uit het pre-1989 tijdperk verloor ook de IJzerbedevaart zijn brede aantrekkingskracht. In Diksmuide noopte die evolutie tot een herdefiniëring van de missie en strategie – en ook dat verliep niet zonder slag of stoot.

Vanaf het begin van de jaren negentig stond het bedevaartcomité, onder voorzitterschap van Lionel Vandenberghe, onder druk van twee kanten.¹²⁴ Aan de ene kant wilden de (zelfbenoemde) radicalen het comité richting separatisme sturen. Aan de andere kant werd de IJzertoren voor zijn werking steeds afhankelijker van subsidies, wat maakte dat de toren rekening moest houden met de verwachtingen van de overheden die deze middelen vrijmaakten. Dat behelsde onder meer het aanpassen van visie en doelstellingen. De progressieve strekking binnen het comité wilde meegaan in die laatste beweging. De oorspronkelijke termen van het IJzertestament (zelfbestuur – godsvrede – nooit meer oorlog) werden hertaald naar vrede – vrijheid – verdraagzaamheid. Deze ingrepen stootten op weerstand, die onder meer georganiseerd werd in het bedevaartforum en de werkgroep radicalisering. Het comité zette de ingeslagen koers echter voort. De klemtoon op de vredesboodschap werd steeds sterker. Op de bedevaart van 2000 sprak Fans-Jos Verdoodt een historische verontschuldiging uit over de collaboratie. En intussen was in de IJzertoren ook een museum geopend onder de benaming ‘Oorlog, vrede, Vlaamse ontvoogding’.¹²⁵ Daarmee hoopte het comité, in het licht van het teruglopend aantal deelnemers aan de bedevaart, een wissel op de toekomst te trekken. Omdat het museum, zoals Karen Shelby schrijft, worstelde met de manier waarop de moeilijkere aspecten van de geschiedenis van de toren gepresenteerd moesten worden, slaagde men er echter niet in om sceptische geluiden uit historische en progressieve hoek weg te nemen.

Intussen werd ook in de bredere Vlaamse samenleving getracht de oorlogsherinnering in een andere bedding te leggen. Na de controverse rond het decreet Suykerbuyck¹ werden zowel vanuit het middenveld als vanuit de politiek initiatieven genomen om de oude breuklijnen te overstijgen. De tijden leken rijp voor een herijking van de Vlaamsgezinde herinnering.¹²⁶ De Voorwaartsgroep, die een (verzoenende) dialoog tussen ‘links-progressief’ en ‘flamingant’ op gang wilde brengen, riep op tot een opener, eerlijker en rechtvaardig oordeel over collaboratie en repressie.¹²⁷ Op een studiedag in het Vlaams Parlement riepen leden van de groep het parlement ook op tot een publieke verklaring over het thema. Dat leidde tot een parlementaire resolutie waarin het pleidooi voor een eerlijker en opener oordeel over het oorlogsverleden hernomen werd (de collaboratie werd veroordeeld en de fouten van de repressie erkend, zonder beide op gelijke voet te plaatsen). Daarnaast riep de resolutie op tot verzoening en tot het trekken van lessen uit het verleden. Die laatste oproep kreeg vorm in een waarschuwing tegen extreemrechts. Dit samenspel van intenties was nodig, volgens parlamentsvoorzitter Norbert De Batselier, om het gevaar van extreemrechts af te weren en tegelijk een hypotheek op ‘het Vlaamse ontvoogdingsproces’ te lichten.¹²⁸

Benvindo en Peeters verklaren deze initiatieven opnieuw vanuit een instrumentaliserende logica: in een ruimer kader gezien paste deze links-flamingantische uitwisseling volgens hen goed in de ruimere ambities van de bestuurders van de eerste paarse regering om het Vlaamse verleden (met zijn ‘foute’ referenties) opnieuw bruikbaar te maken zonder, zoals Johan Anthierens had gewaarschuwd, te ‘buigen voor aanmatigend rechts’. Tegelijk kon het initiatief ook dienen om de

¹ Dit decreet, dat in 1997-1998 ingediend werd door Herman Suykerbuyck (CVP) wilde de sociale gevolgen van de repressie na WO II verzachten, onder meer door het verlenen van een subsidie aan slachtoffers van oorlog, repressie of epuratie. Het decreet werd door de Vlaamse Raad gestemd met een wisselmeerderheid (CVP, VU en Vlaams Blok), maar werd later door het Arbitragehof vernietigd omdat de zorg voor oorlogsslachtoffers een federale bevoegdheid was.

positie van de liberalen ten aanzien van de CVP te versterken.¹²⁹ Dit alles moge zo zijn, maar dat hoeft niet noodzakelijk te betekenen dat bij de betrokkenen ook niet een oprechte intentie aanwezig was om oude breuklijnen te overstijgen en om te pogen het gesprek over het moeilijke oorlogsverleden op een constructievere manier te voeren. En in het licht van het hierboven uitgewerkte normatieve uitgangspunt over een kritische publiekshistorische benadering van de Vlaamse geschiedenis, kunnen we de initiatieven van de Voorwaartsgroep en het Vlaams Parlement misschien ook lezen als belangrijke stappen in het creëren van een ruimte waarin over het moeilijke verleden gesproken kan worden zonder steeds opnieuw in dezelfde stereotypen te moeten vervallen. De volgende stap in dat proces zou dan een kritische, historisch-verantwoorde publieksgeschiedenis over de Vlaamse geschiedenis kunnen zijn.

Hoe dan ook, het samenspel van al deze evoluties had in Diksmuide intussen tot een schisma in het bedevaartcomité geleid. De onverzoenlijke vleugel van het Vlaams-nationalisme trok zich terug op de IJzerwake, anderen hielden er helemaal mee op.

De IJzertoren als Memoriaal van Vlaamse Ontvoogding en Vrede, deel II

Na de bewogen geschiedenis van de jaren negentig was het actieterrein van de IJzertoren ingrijpend veranderd. Het schisma in de eigen herinneringsgemeenschap had ook een effect op de dynamiek in het bedevaartcomité. Het traditionele spel van de evenwichten en de strijd om de Vlaamse idealen was zo goed als uitgespeeld en voorbij. De separatisten en radicalere Vlaams-nationalisten hadden zich uit het comité teruggetrokken, terwijl de overgebleven leden zich op communautair vlak grotendeels konden vinden in de federale oplossing die het Belgische nationaliteitsvraagstuk eind 20e eeuw had gekregen. De Vlaamse actie werd een minder prangend thema aan de IJzer. Tegelijkertijd bleven ook de opkomstcijfers tijdens de bedevaarten dramatisch dalen. In het licht van die ontwikkelingen zette het bedevaartcomité zijn inspanningen om de werking van de IJzertoren te vernieuwen onverminderd voort. In een poging om de last van het moeilijke verleden en het zwart-gerande imago dat de toren bleef plagen af te werpen, begon men steeds meer te focussen op het thema van oorlog en vrede. Vanaf 2003 werd op de weide een muziekfestival Ten Vrede ingericht, terwijl de museale werking steeds meer rond de geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog en vredesopvoeding begon te draaien. Men bleef intussen toenadering zoeken tot de overheid, niet alleen op Vlaams maar ook op provinciaal niveau, om zich in de vorm van subsidies van de broodnodige financiële middelen te verzekeren. De financiële toestand bleef immers hachelijk. Alleen al het onderhoud van de toren kostte handenvol geld. Ook voor de andere activiteiten moest men voortdurend op zoek naar financiering.

Tegen 2010 bleek dat het voor de IJzertoren moeilijk zou worden om, voor de verschillende soorten activiteiten waaruit de werking bestond, subsidies te blijven krijgen binnen de bestaande decretale regimes zoals de kunsten en het sociaal-culturele werk.¹ Het comité besloot opnieuw aan te kloppen bij de politiek.¹³⁰ Binnen het Vlaams Parlement groeide een consensus om de kwestie op

¹ Tot 2011 kreeg het IJzerbedevaartcomité een nominatim toelage van het agentschap Kunsten & Erfgoed. In 2010 ging het om een bedrag van 190.000€ dat werd toegekend voor de cultureel-erfgoedwerking van de IJzertoren (zie <http://2010.kunstenenerfgoedjaarverslag.be/jaarverslag-2010/6-niet-decretale-subsidies/63-nominatim-niet-gereguleerde-toelagen>). In 2010 verloor het IJzerbedevaartcomité wel de subsidies binnen het kader van het sociaal-cultureel volwassenenwerk (zie de vragen om uitleg van Wilfried Vandaele over subsidies voor het IJzerbedevaartcomité en van Bart Caron over de intrekking of vermindering van subsidies aan tien culturele volwassenenorganisaties tot Joke Schauvliege, Vlaams minister van Leefmilieu, Natuur en Cultuur, Vlaams Parlement, Handelingen van de Commissie voor Cultuur, Jeugd, Sport en Media, 14 januari 2010). In 2007 was al gebleken dat het voor het IJzertorenmuseum moeilijk was om in het kader van het cultureel-erfgoeddecreet erkend te worden als collectiebeherend museum (zie hieronder).

een structurele manier aan te pakken. Men besloot voor de werking van de toren, die voordien gefragmenteerd gesubsidieerd en ondersteund werd, één alomvattend kader te maken. De financiële steun die de continuering van de werking van de IJzertoren moest waarborgen, kon zo in één decretaal kader verankerd worden. Het resultaat was het memoriaaldecreeet van 15 juli 2011. In tegenstelling tot het decreet van 1986 kon het initiatief nu op een nagenoeg kamerbrede instemming rekenen. Het dossier had kennelijk veel van zijn stekelige kantjes verloren. De decretale regeling werd wel veel uitgebreider uitgewerkt dan in 1986. Het eerste memoriaaldecreeet had er zich toe beperkt de IJzertoren uit te roepen tot Memoriaal van de Vlaamse Ontvoogding en een subsidie vast te leggen voor het in stand houden van het IJzermanument.¹³¹ In 2011 werd naast de subsidieregeling en een uitbreiding van de titulatuur (met het woord 'Vrede') ook een aantal inhoudelijke decretale opdrachten gedefinieerd en uitgewerkt. Deze opdrachten kwamen niet uit het niets; ze weerspiegelden de bestaande werking van de toren: het in stand houden van het onroerend erfgoed, de museale werking en het inrichten van allerlei sociaal-culturele activiteiten. Daarnaast werden, naar analogie met de regimes van het onroerend-erfgoed- en cultureel-erfgoeddecreet, ook een aantal kwaliteitsvereisten in het decreet ingeschreven, onder meer met betrekking tot het beheer van het onroerend erfgoed, de inhoudelijke werking van het museum, de beleidsplanning, en het toezicht op de uitvoering van het decreet.¹³²

4 Het decreet van 15 juli 2011

Om op een systematische manier na te gaan hoe het memoriaaldecreet in de praktijk uitgevoerd wordt, is het nodig de decretale regeling van 15 juli 2011 van nabij te bekijken. Welke opdrachten geeft het decreet aan de IJzertoren? Hoe wordt de toren verondersteld die opdrachten uit te voeren, bijvoorbeeld in termen van kwaliteit? En welke middelen worden daarvoor ter beschikking gesteld? Met het oog op een analyse van de betekenis van het decreet zelf, is het interessant ook de bredere doelstellingen en verwachtingen van de decreetgever in kaart te brengen. Door het decreet in het licht van deze vragen te bekijken, werken we in dit hoofdstuk het kader verder uit waarmee we in de volgende hoofdstukken de praktijk zullen toetsen aan de objectieven van het decreet. Om de doelstellingen en verwachtingen van de decreetgever in kaart te brengen, bekijken we niet alleen het decreet zelf maar ook de memorie van toelichting, de verslagen van de debatten in de commissie en de plenaire vergadering, en de beheersovereenkomst die de Vlaamse overheid met de IJzertoren in 2012 afsloot om invulling te geven aan de beleidsperiode 2012-2016.

De decretale opdrachten

Naast het uitwerken van een subsidieregeling, geeft het memoriaaldecreet ook enkele opdrachten aan de IJzertoren, waarvan er twee inhoudelijk zijn (de ‘onroerende beheersopdracht’ en de ‘culturele opdracht’, in de terminologie van de beheersovereenkomst), en een derde betrekking heeft op kwaliteitsvolle beleidsplanning en beheer. Om de analyse overzichtelijk te houden, splitsen we de culturele opdracht in het vervolg van dit rapport op in twee delen: enerzijds de museale werking, anderzijds de sociaal-culturele en educatieve activiteiten.

1 De eerste decretale opdracht heeft betrekking op de instandhouding, de herstelling, het onderhoud en de verbetering van het *onroerend erfgoed* van het memoriaal. Dat omvat niet alleen de toren, maar ook de Paxpoort en de crypte. Het decreet schrijft voor dat de IJzertoren Monumentenwacht Vlaanderen moet betrekken bij het beheer van dat onroerend erfgoed. Concreet houdt dat in dat bij het opstellen van het vijfjarige beheersplan (art. 3, §1) en van de jaarlijkse actieplannen de inspectieverslagen van Monumentenwacht in rekening genomen moeten worden. Het decreet bepaalt voorts dat het beheersplan een overzicht moet bieden van de werkzaamheden op een termijn van vijf jaar. Het moet ook de visie bevatten met betrekking tot de wijze waarop met de historische bestemming en de ruimtelijke invulling van de site en met de geldende bescherming ervan als monument omgegaan zal worden. Daarbij moet onder meer aandacht besteed worden aan de publiekswerking, de toegankelijkheid en de ontsluiting van de beschermde onroerend-erfgoedsite (art. 3, §2).

2 De culturele opdracht behelst ten eerste de *museale werking* van het memoriaal. Het decreet (art. 4, §1, 1°) vermeldt dat de inhoudelijke focus van het museum ligt ‘op de Eerste Wereldoorlog en de Vlaamse emancipatiebeweging’. In de memorie (p. 7) wordt die focus, enigszins merkwaardig, iets gedetailleerder omschreven als ‘het IJzerfront in de Eerste Wereldoorlog en het ontstaan van de Vlaamse emancipatiebeweging’, alsof de decreetgever wil suggereren dat de Vlaamse emancipatiebeweging ontstond tijdens WO I. De beheersovereenkomst maakt de zaak nog wat verwarrender door ook de formulering uit de statuten van de vzw Voor Vrede, Vrijheid en Verdraagzaamheid te vermelden. Daarin wordt gesproken over ‘twee pijlers, een over het Belgisch-Duitse front in de Eerste Wereldoorlog en een over het streven naar Vlaamse zelfstandigheid.

Beide pijlers monden uit in een vredesboodschap'.¹³³ Naast een omschrijving van de inhoudelijke focus, schrijft het decreet ook richtlijnen over kwaliteit voor. Artikel 4 (§2, 1°) vermeldt dat in de beheersovereenkomst 'doelstellingen, kwaliteitseisen en resultaatcriteria opgenomen moeten worden die erop gericht zijn dat de inhoudelijke werking, ontsluiting en beheer van het museum van het Memoriaal zo nauw als mogelijk afgestemd worden op de voorwaarden die een collectiebeherende cultureelerfgoedorganisatie met name een museum, moet vervullen om een door de Vlaamse Regering toegekend kwaliteitslabel te ontvangen en te behouden'. In de memorie (p. 6) wordt toegelicht dat 'het logisch (is) dat men zich voor de concrete inhoudelijke bepaling van de voorwaarden die voor de subsidiëring van het museum van het Memoriaal zullen gelden, spiegelt aan de algemene eisen van de Vlaamse overheid voor het toekennen van een kwaliteitslabel aan musea, en dat men die eisen vervolgens op de specifieke werking van het museum van het Memoriaal afstemt'. Concreet gaat het dan niet alleen over de museale basisfuncties (verzamelen, behoud en beheer, onderzoek en publiekswerking), maar ook over de toepassing van de gangbare museale standaarden, werkvormen en werkmethoden, en waarborgen op het gebied van toegankelijkheid, infrastructuur en financiële en personele middelen die voor de invulling van de basisfuncties noodzakelijk zijn. Daarbij wordt wel opgemerkt dat het de bedoeling is dat het museum van het memoriaal ernaar streeft om te voldoen aan de gangbare kwaliteitseisen, maar dat daarbij rekening gehouden moet worden met de concrete situatie en mogelijke groeipaden, zodat de doelstellingen, eisen en criteria 'breed gedragen, ambitieus, maar ook realistisch zijn'. In hoofdstuk 6 zullen we meer in detail ingaan op hoe deze doelstelling concreet geoperationaliseerd werd in de beheersovereenkomst 2012-2016.

3 Het tweede luik van de culturele opdracht (art. 4, §1, 2°) behelst het inrichten van 'culturele, gemeenschapsvormende, educatieve, maatschappelijk activerende of sensibiliserende initiatieven die gekoppeld zijn aan de herinnerings- en herdenkingsfunctie en de vredesboodschap van het Memoriaal, met betrekking tot de thema's bewustwording, vrede, vrijheid en verdraagzaamheid.' Dat is een hele mond vol. De memorie van toelichting en de beheersovereenkomst 2012-2016 (art. 5) concretiseren deze opdracht enigszins door te vermelden dat het gaat over evenementen zoals het muziekfestival Ten Vrede, het 11 julifeest, de 11 novemberherdenking, de Vredesfietseling en activiteiten in het kader van de Vlaamse Vredesweek. In hoofdstuk 7 belichten we meer in detail hoe de beheersovereenkomst aan dit deel van de culturele opdracht invulling geeft.

4 Verder is er in het decreet een reeks bepalingen opgenomen die de *beleidsmatige en bestuurlijke kwaliteit* van de werking moeten garanderen. Het decreet gaat vooral in op hoe de beleidsplanning invulling moet krijgen. De IJzertoren moet vijfjaarlijks een beheersplan voor de onroerend-erfgoedfunctie (art. 3, §2) en een algemeen beleidsplan opmaken (art. 4, §3), en jaarlijks actieplannen en werkingsverslagen (art. 4, §2, 5° en 6°). Wat het vijfjaarlijkse beleidsplan betreft, vermeldt het decreet dat dit volgende elementen moet bevatten: 1° een uiteenzetting over de missie en visie; 2° een omgevingsanalyse, een stand van zaken en een situering binnen de nationale en internationale netwerken van vredescentra en van musea en sites die aan de Eerste Wereldoorlog gelinkt zijn; 3° een beknopte beschrijving van alle doelstellingen, werkmethodes en middelen; en 4° voorstellen van inhoudelijke doelstellingen en planning, en van begroting en zakelijke doelstellingen voor de komende beleidsperiode. Het decreet bepaalt voorts dat bij het opstellen van het beleidsplan 'een breed gedragen en pluralistisch samengestelde representatieve vertegenwoordiging van de cultureel-erfgoedgemeenschap, met inbegrip van wetenschappers, betrokken wordt' (art. 4, §2, 8°). De memorie van toelichting (p. 7) verduidelijkt dat de terminologie van de cultureel-erfgoedgemeenschap uit het cultureel-erfgoeddecreet van 23 mei 2008 stamt. Voorts maakt de memorie duidelijk dat de betrokkenheid van een pluralistisch samengestelde vertegenwoordiging van een cultureel-erfgoedgemeenschap en van wetenschappers zeker vereist wordt bij 'de actuele vertaling van de frontboodschap' en 'in het

bijzonder bij de inhoudelijke invulling van het museum', 'aangezien een objectieve wetenschappelijke onderbouwing daarbij essentieel is'. Wat het beheersplan voor de onroerend-erfgoedfunctie betreft, bepaalt het decreet concreet dat Monumentenwacht Vlaanderen bij de totstandkoming van dat plan betrokken moet worden (art. 3, §2). De memorie licht toe dat dit praktisch betekent dat de inspecties, toestandrapporten en aanbevelingen van Monumentenwacht in het voorstel van beheersplanning verwerkt moeten worden.

Naar analogie met de praktijk die bestaat in de regimes van het sociaal-cultureel volwassenenwerk, het kunstendecreet en het cultureel-erfgoeddecreet, voorziet het memoriaaldecreet dat er met opeenvolgende vijfjarige beheersovereenkomsten en beleidsperioden gewerkt wordt. Het decreet bepaalt concreet dat de overheid en de begunstigde vzw om de vijf jaar een beheersovereenkomst sluiten, waarin de bepalingen over beleidsplanning, inhoudelijke en zakelijke doelstellingen, kwaliteitseisen, zorg voor het archief en modaliteiten van de werkingssubsidies gedetailleerd uitgewerkt worden. Tot slot geeft het decreet de opdracht aan de overheid om toe te zien op de uitvoering van de vijfjarige beheers- en beleidsplannen, de beheersovereenkomsten en de jaarlijkse actieplannen (art 4, §2, 7°). De memorie (p. 7) licht toe dat bij deze evaluaties de verschillende bevoegde administraties betrokken moeten worden en moeten samenwerken. Er wordt vermeld dat daarbij ook een beroep gedaan kan worden op externe deskundigen en gewerkt kan worden met visitatie- en beoordelingscommissies. Wat mogelijke sancties betreft, vermeldt de memorie dat naast of in plaats van de gehele of gedeeltelijke terugvordering van toegekende subsidies, ook bestuursmaatregelen opgelegd kunnen worden.

De subsidieregeling

Naast het definiëren van deze opdrachten bevat het decreet ook de modaliteiten van de subsidieregeling. Concreet wordt bepaald dat vanaf 2011 een jaarlijkse bijdrage van ten minste 145.000 euro in de begroting van het Vlaamse Gewest ingeschreven wordt voor de instandhouding, de herstelling, het onderhoud en de verbetering van het beschermd erfgoed (art. 3, §1) en ten minste 380.000 euro in de begroting van de Vlaamse Gemeenschap ter ondersteuning van zowel het museum als de culturele initiatieven en activiteiten (art. 4, §1). Wat de subsidie voor de onroerend-erfgoedfunctie betreft, maakt het decreet (art. 3, §2) de toekenning van de jaarlijkse bijdrage afhankelijk van de uitvoering van goedgekeurde vijfjarige beheersplannen. De memorie (p. 4) verduidelijkt dat dit in overeenstemming is met de bredere beleidsbedoeling van de Vlaamse overheid om beheersplanning verplicht te maken als er meerjarige financiële engagementen worden aangegaan. De culturele werking wordt gefinancierd door de subsidieregeling voor de volledige werking van het museum en van de organisator. Dat gebeurt in de vorm van een bijdrage in de jaarlijkse loon- en werkingskosten van de begunstigde (art. 4, §1). Het decreet maakt het tot slot mogelijk dat de IJzertoren naast de toegekende structurele subsidies ook nog tijdelijke projectsubsidies kan aanvragen en verkrijgen, op voorwaarde dat aangetoond wordt dat er geen sprake is van een dubbele subsidiëring (art. 5). Zoals hieronder blijkt, kreeg de IJzertoren inderdaad ook subsidies voor de herinrichting van het museum in het kader van de middelen die Toerisme Vlaanderen vrijmaakte voor de eeuwherdenking van de Eerste Wereldoorlog.

In de jaren 2011-2014 kreeg vzw Aan de IJzer voor de uitvoering van de onroerend-erfgoedopdracht jaarlijks 145.000 euro, terwijl de vereniging voor de culturele opdracht in 2011 280.000 euro, in 2012 380.000 euro, in 2013 394.000 euro en in 2014 390.000 euro kreeg.¹³⁴ Voor haar werking kon de vzw ook rekenen op kleine, jaarlijkse bijdragen van verschillende Vlaamse

provincies en van de stad Diksmuide.^I Voor de herinrichting van het museum in 2014 kon de IJzertoren een beroep doen op subsidiereglementen die verschillende overheden uitwerkten met het oog op de eeuwherdenking van de Eerste Wereldoorlog. In het kader van het Impulsfonds '100 jaar Grote Oorlog' (toeristisch-recreatieve projecten) van Toerisme Vlaanderen kreeg de IJzertoren 772.000 euro aan subsidies toegekend, wat neerkwam op 60% van de geraamde kost van het project. Dat omvatte niet alleen de actualisering van de vaste presentatie van het museum, maar ook het nieuwe bezoekerspaviljoen en de aanleg van een plein voor de IJzersite.¹³⁵ In het kader van het provinciaal reglement voor investeringsprojecten '100 jaar Grote Oorlog' van de provincie West-Vlaanderen' kreeg de IJzertoren 350.000 euro toegekend.¹³⁶ Van de federale overheid kreeg vzw Voor Vrede, Vrijheid en Verdraagzaamheid in het kader van de eeuwherdenking van WO I in 2015 een subsidie van 25.000 euro.¹³⁷

Naast de decretale subsidieregeling voor de onroerend-erfgoedopdracht, die bedoeld is voor het beheer en het onderhoud van de IJzersite, kan de IJzertoren, als beschermd monument, ook een beroep doen op de 80%-premieregeling indien er bijzondere onderhouds- of restauratiewerken uitgevoerd moeten worden. In tabel 1 worden de subsidies en premies opgelijst die de vzw Bedevaart naar de Graven aan de IJzer in de jaren 2011-2015 ontving vanwege het agentschap Onroerend Erfgoed.

Tabel 1: Bijkomende subsidies vanwege Onroerend Erfgoed 2011-2014

2011	80% van 22.230,45 euro	Onderhoudswerken: onderdeel toren en crypte
2012	80% van 29.040 euro ^{II}	Onderhoudswerken: afdekken koepelopeningen en algemene onderhoudswerken aan de crypte
2013	83.100,50 euro ^{III}	IJzertoren fase 1: bouwkundige restauratiewerken
2014	209.939,72 euro ^{IV}	IJzertoren: restauratie crypte en Paxpoort
2015	80% van 21,315,36 euro	Onderzoekspremie voor de opmaak van een beheersplan voor het IJzertorencomplex

Bron: Agentschap Onroerend Erfgoed, Overzicht premies toegekend aan vzw Bedevaart naar de Graven aan de IJzer

^I Voor de onroerend-erfgoedopdracht en de IJzerbedevaart kreeg de vzw in 2011 2480 euro van de provincie Antwerpen, 300 euro van de provincie Limburg, 3100 euro van de provincie Vlaams-Brabant, en 2975 euro van de provincie West-Vlaanderen. In 2012 was dat 7480 euro van de provincie Antwerpen, 300 euro van de provincie Limburg, 3100 euro van de provincie Vlaams-Brabant, en 2975 euro van de provincie West-Vlaanderen. In 2013: 5000 euro van de provincie Antwerpen, 300 euro van de provincie Limburg, 3100 euro van de provincie Vlaams-Brabant, en 2975 euro van de provincie West-Vlaanderen. En in 2014: 5000 euro van de provincie Antwerpen en 3100 euro van de provincie Vlaams-Brabant. Voor de culturele opdracht kreeg de vzw in 2012 18.000 euro van de provincie West-Vlaanderen en de stad Diksmuide, en 6000 euro van de provincie Oost-Vlaanderen. In 2013: 2500 euro van de provincie West-Vlaanderen en de stad Diksmuide en 1500 euro van de provincie Oost-Vlaanderen. En in 2014: 2500 euro van de provincie West-Vlaanderen en de stad Diksmuide, en 1500 euro van de provincie Oost-Vlaanderen. Bron: cijfers opgevraagd bij vzw Aan de IJzer, februari 2016.

^{II} De uitbetaling van dit bedrag werd geweigerd ten gevolge van het laattijdig indienen van de facturen (buiten de termijn van 2 jaar).

^{III} Aandeel Vlaams Gewest.

^{IV} Aandeel Vlaams Gewest + provinciaal aandeel.

Doelstellingen en verwachtingen van de decreetgever

We zijn uitgebreid ingegaan op de opdrachten en de subsidieregeling zoals die in het memoriaaldecreet uitgewerkt worden. Vooraleer we analyseren hoe deze opdrachten in de praktijk vorm krijgen, is het nuttig ook nog kort in te gaan op de vraag wat de decreetgever in bredere zin met deze regelgeving wil bereiken. Wat waren de doelstellingen en verwachtingen van het parlement toen het dit decreet stemde? Een ophijsting van deze objectieven en verwachtingen is niet alleen van nut om de evaluatie in deel 3 mee richting te geven, maar ook om de bespreking van de betekenis van het memoriaaldecreet in deel 4 ('Het decreet onder de loep') vorm en inhoud te geven. Algemeen werd tijdens de bespreking van het voorstel van decreet in de commissie en de plenaire vergadering gesteld dat het memoriaaldecreet van 2011 de bedoeling had om de verschillende subsidiëringssystemen waarop de IJzertoren tot dan een beroep had gedaan, te actualiseren en vooral te integreren. Met het decreet kon alles samengebracht worden in één overzichtelijke regeling. De financiering zou niet langer verspreid zitten over diverse instrumenten zoals het kunstendecreet, onroerend erfgoed, sociaal-cultureel volwassenenwerk en allerhande projectsubsidies. De diverse activiteiten van de IJzertoren, zo werd ook opgemerkt, maakten het moeilijk om te beantwoorden aan alle criteria van die verschillende regelgevingen. De integratie in één decretale regeling zou ook voor de IJzertoren een administratieve vereenvoudiging betekenen. Het is duidelijk dat met de introductie en inwerkingtreding van het decreet zelf, in grote mate aan deze doelstelling tegemoetgekomen werd. Daarnaast werden in 2011 ook een aantal concretere verwachtingen en doelstellingen voor de toekomst geformuleerd. Deze objectieven kunnen we mee integreren in de analyse en evaluatie zoals die hieronder uitgewerkt zal worden. Uit de handelingen van de commissie en de plenaire vergadering kunnen we volgende doelstellingen distilleren. Met het decreet beoogde men:

- een structurele basis te bieden om de werking van het memoriaal te verzekeren en zijn toekomst te vrijwaren;
- de financiële en bestuurlijke transparantie in hoofde van de IJzertoren te garanderen;
- een kwalitatieve impuls te geven aan de werking van het memoriaal;
- pluralisme en wetenschappelijk toezicht op de activiteiten van het memoriaal te garanderen;
- het memoriaal een bron van reflectie over vrede en oorlog en ontvoogding te laten zijn.¹³⁸

5 Het IJzermemorial als onroerend erfgoed

Het IJzertorencomplex, dat de Paxpoort, de crypte, de toren en de (bedevaart)weide omvat, is sinds 1992 een beschermde site.¹ Uit deze beschermingsstatus vloeien een reeks verplichtingen voort, die in het memoriaaldecree bevestigd en beschreven worden als ‘essentieel om de historische waarde van de site en de herinneringsfunctie ervan te verankeren’. Het decreet geeft aan de sitebeheerder concreet de opdracht de site in stand te houden, te onderhouden, te herstellen en te verbeteren. De memorie van toelichting concretiseert deze opdracht door te vermelden dat de sitebeheerder een visie moet ontwikkelen over de wijze waarop omgegaan wordt met de historische bestemming en de ruimtelijke invulling van de site. De aandacht moet daarbij onder meer gaan naar de publiekswerking, de toegankelijkheid en de ontsluiting van de site. Dit betekent, vervolgt de memorie, dat de sitebeheerder niet alleen verplicht is om passief om te gaan met het bouwkundig en landschappelijk erfgoed dat hij beheert (waarbij hij verplicht is om het in goede staat te bewaren en te onderhouden en hij het zeker niet mag ontsieren, beschadigen of vernielen), maar ook actief. Er wordt van de beheerder, met andere woorden, gevraagd dat hij het aanwezige erfgoed in zijn werking integreert en het als een meerwaarde aanwendt. Daarbij is steeds respect voor de symbolische waarde en de erfgoedwaarde van de site vereist.¹³⁹ In de beheersovereenkomst van 2012 werd deze opdracht geoperationaliseerd voor de beleidsperiode 2012-2016. Operationele doelstelling 1.4 vermeldt dat de vzw (Bedevaart naar de Graven aan de IJzer) op continue basis ‘de duiding bij de site en de verschillende educatieve en historische elementen’ op de site, waaronder de Paxpoort en de crypte, actualiseert. De vzw bewaakt hierbij het serene karakter van het monument en de vredesweide. Operationele doelstelling 3.2 stelt dat ‘een kapelfunctie behouden blijft’, met respect voor de authentieke glasramen vervaardigd door glazenier Eugene Yoors, meestal naar tekeningen van Joe English.¹⁴⁰

In dit hoofdstuk brengen we in kaart hoe de IJzertoren invulling geeft aan deze onroerend-erfgoedopdracht. Worden de doelstellingen gerealiseerd? Op welke manier gebeurt dat? De klemtoon van onze analyse zal niet zozeer liggen op de (bouw)technische aspecten van het beheer en onderhoud. Dat wordt opgevolgd door de administratie. Onze focus zal meer liggen op aspecten van de visie-ontwikkeling en publiekswerking van de onroerend-erfgoedwerking. We gaan eerst in op de visie die door de vzw met betrekking tot de IJzersite als onroerend erfgoed wordt ontwikkeld. Vervolgens bekijken we hoe de toren invulling geeft aan de vereiste om een degelijke beheersplanning uit te werken. Voor de volledigheid besteden we dan kort enige aandacht aan het bouwtechnisch beheer en onderhoud van de site, om daarna in meer detail te bekijken hoe het IJzertorencomplex ontsloten en ruimtelijk ingericht wordt. Tot slot gaan we na hoe de verschillende elementen van het monument, zoals de Paxpoort, de crypte en de toren, historisch getuigen en gepresenteerd worden. Om deze analyse vorm te geven, doen we een beroep op documenten van de administratie Onroerend Erfgoed en de inspecties door Monumentenwacht. Om onze

¹ Het IJzertorencomplex werd op 10 november 1992 beschermd ‘als monument omwille van het algemeen belang gevormd door de historische en andere sociaal-culturele waarde als zijnde een gedenkteken van hulde en eerherstel aan de Vlaamse gesneuvelden 1914-1918, een symbool van de Vlaamse ontvoeringsstrijd, gedenkteken van de Eerste Wereldoorlog met inherente, internationale vredesboodschap, interessant historisch geheel met ruïne, Pax-poort en wederopgebouwde toren als nauw met elkaar verweven elementen.’ De IJzerweide werd beschermd omwille van haar waarde als epicentrum van de IJzerbedevaart (Beheersplan Onroerend Erfgoed, IJzertoren, 2016, p. 75).

beoordeling van de manier waarop de IJzersite ontsloten en geduid wordt te kaderen, doen we onder meer een beroep op de charters van de *International Council on Monuments and Sites*. Icomos is een globale ngo die geassocieerd is met Unesco. De missie van de organisatie is het promoten van de bescherming en het goed beheer van monumenten, gebouwen en historische sites, in het bijzonder door ideeën over deze thematiek te ontwikkelen en te verspreiden. Als adviserende partner van Unesco staat Icomos ook in voor het beoordelen van nominaties voor de lijst van het werelderfgoed.¹⁴¹ In 1964 vaardigde Icomos het Charter van Venetië over het behoud en de restauratie van monumenten en sites uit¹⁴², en in 2008 het Charter over de interpretatie en presentatie van erfgoedsites.¹⁴³ Terwijl het eerste vrij algemeen blijft, bevat het charter van 2008 een aantal bepalingen die relevant zijn voor onze analyse.

De ontwikkeling van een visie op de IJzersite als onroerend erfgoed

De laatste decennia wordt in het onroerend-erfgoedbeheer steeds meer het belang benadrukt van het ontwikkelen van een visie op lange termijn. Doordat de klemtoon wordt gelegd op regelmatig en duurzaam onderhoud, kunnen grote en vaak ingrijpende restauratie- of herstelwerken uitgesteld of beter gepland worden. In dat kader is een goede beheersplanning cruciaal. Concreet dient de planning invulling te geven aan de beheersdoelstellingen en een overzicht te bieden van de handelingen en acties die nodig zijn voor het behoud of het herstel van de intrinsieke erfgoedwaarden en van de manier waarop dit kan gebeuren op een langere termijn.¹⁴⁴ Maar de visie op het beheer van een onroerend-erfgoedsite gaat ook breder, in die zin dat ze ook elementen als publiekswerking, ontsluiting van de site en historische duiding omvat.¹⁴⁵ In deze paragraaf gaan we na hoe de IJzertoren vorm geeft aan deze bredere visie-ontwikkeling. Welke visie wordt ontwikkeld met betrekking tot de ontsluiting en historische duiding van de site?

In 2007 liet de sitebeheerder een beleidsplan opmaken door een externe consultant. Daarin werd erkend dat bezoekers steeds minder kennis hebben ‘van de gebeurtenissen waaruit de toren is voortgekomen en minder emotionele binding met de oorlog en het Vlaamse streven naar zelfstandigheid’. De conclusie die het beleidsplan aan deze vaststelling koppelde, was dat de toren en de site meer duiding nodig hadden.¹⁴⁶ Deze visie werd de daaropvolgende jaren echter nooit echt uitgewerkt. In het eerste beheersplan onroerend erfgoed dat de vzw opmaakte in het kader van het nieuwe decreet van 2011, werd het belang van een inhoudelijke publiekswerking opnieuw aangehaald, maar nu veeleer in termen van het uitdragen van de boodschap dan van historische duiding van de site: ‘Na de uitwendige realisatie willen wij dan ook de boodschap “Vrede-Vrijheid-Verdraagzaamheid” visueel en pedagogisch verantwoord uitdragen in de crypte en het museum: geen behoud zonder onderhoud, geen onderhoud zonder inhoud’.¹⁴⁷ Dat de ontsluiting van de site sterk gekoppeld werd aan de boodschap van de vzw blijkt ook uit volgende passage:

‘De vereniging houdt vast aan de missie die geformuleerd werd door de Vlaamse frontsoldaten tijdens de Eerste Wereldoorlog. Hun actieve inzet voor godsvrede, zelfbestuur en “nooit meer oorlog” is niet enkel een politiek, maar ook een emotioneel testament. Dit willen wij beschermen en uitdragen. De IJzertoren, in een landschap te midden oorlogskerkhoven, is een krachtig monument dat die emotionaliteit symboliseert. Als u bovenop de toren uitkijkt over een desolaat gebied waar de wonden van de waanzinnige oorlog blijvend zichtbaar zijn, dan wakkert dit bij iedereen de roep aan naar meer vrede, verdraagzaamheid en vrijheid en ervaart u sterk de waarde van dit symbool. De vereniging beschikt dus, meer dan welke andere sociale, Vlaamse of vredesorganisatie over een monumentaal symbool dat haar boodschap uitdraagt. Dit is een sterkte die de komende jaren nog meer moet benut worden.’¹⁴⁸

Er werd ook beklemtoond dat de toren niet alleen in het midden van het Belgisch-Duitse front, maar ook 'in het midden van een symbolisch front' staat, het front waar de Vlaamse beweging mee inhoud heeft gekregen. Het was de plaats waar de soldaten 'hun idealen formuleerden'. Doordat het museum in de site ingebed is, wordt het in deze visie mogelijk om in het licht van zowel de landschappelijke als de symbolische litten die gekerfd zijn in de geschiedenis, 'de boodschap van de frontsoldaat (bewustwording, vrede, vrijheid en verdraagzaamheid) of het zogenaamde "Ijzertestament" duidelijker over te brengen'. Afgezien van de homogeniserende historische lezing die aan deze visie ten grondslag ligt (*de* boodschap van *de* frontsoldaat), is duidelijk dat men erkende dat het museum onderdeel is van een site 'met veel symboliek, die enerzijds verwijst naar de Vlaamse ontvoogdingsstrijd en anderzijds naar de ontberingen van de soldaten aan het Belgisch-Duitse front in de Eerste Wereldoorlog'.¹⁴⁹

Hoe deze visie op de site geoperationaliseerd zou worden in termen van ontsluiting en duiding, werd in het beheersplan echter minder uitgewerkt. Er werd alleen aangekondigd dat 'de sitebeheerder ook een visie (zal) ontwikkelen over de wijze waarop omgegaan wordt met de historische bestemming en de huidige ruimtelijke invulling van de site (...) en met de geldende bescherming ervan als monument of als dorpsgezicht, met aandacht voor de publiekswerking, de toegankelijkheid en de ontsluiting van de site'.¹⁵⁰ Het beheersplan nam hier de formuleringen van het decreet over, maar ging vervolgens vrij snel over naar de meer praktische aspecten van de herinrichting van de site. In het licht van het toeristische belang van de site (en de verwachte stijging van het aantal bezoekers met de honderdjarige herdenking van 14-18), werd daarbij vooral de nadruk gelegd op het uitbreiden van de parkeerzone en het bouwen van een nieuw inkom paviljoen met 'pleinfunctie' langs de IJzer. In het vijfjarige beheersplan uit 2011 werd aldus weinig tot niets gezegd over hoe de site geïnterpreteerd, gepresenteerd en geduid zou worden voor een breder publiek, op de korte aankondiging na dat tegen 2014 viertalige borden, teksten en promotie zouden worden ontwikkeld 'teneinde een verhoogde beleving en uitstraling te bekomen'.¹⁵¹

Het beleidsplan dat in 2011 door de vzw Voor Vrede, Vrijheid en Verdraagzaamheid opgemaakt werd (en waarin het beheersplan voor het onroerend erfgoed opgenomen werd), bood al een concreter zicht op de visie en de plannen van de vzw's met betrekking tot de bestemming en herinrichting van de site. Het beleidsplan, dat overigens weinig gestructureerd en rommelig uitgewerkt werd (het droeg ook geen titel of datum)¹⁵², bood eerst een opsomming van de geplande werkzaamheden (o.a. op basis van de verslagen van Monumentenwacht). Daarna werd geschreven dat ook een 'grotere/algehele visie ontwikkeld' zou worden 'over de wijze waarop omgegaan zal worden met de historische bestemming en de huidige en toekomstige ruimtelijke invulling van de site'. Het plan vermeldde onder meer dat aandacht werd besteed aan de manier waarop het erfgoed geïntegreerd zou worden in de werking, met respect voor de symbolische waarde en de erfgoedwaarde van de site. Zo werd toegelicht dat de plannen voor het beter ontsluiten van de site tot stand kwamen in een breder kader, met name als onderdeel van het 'Frontzate'-project van de stad Diksmuide en – overkoepelend – van het Herinneringspark 1914–1918. Naast de bouw van een nieuw ontvangstpaviljoen en de aanleg van een nieuwe parking en een pleinfunctie, leidde dat er in 2013-2014 onder meer toe dat de crypte en de resten van de eerste Ijzertoren vrijgemaakt werden door het verwijderen van de overhangende betonnen koepel en trappen. Die waren bij een eerdere restauratie aangebracht. Daarmee beoogde men het herstel van de sereniteit van de site als historische begraafplaats en gedenkteken van hulde en eerherstel aan de Vlaamse gesneuvelden van 1914-18. Het beleidsplan van 2011 vermeldde voorts ook andere plannen voor de ruimtelijke invulling van de site. Zo was er het idee van de 'Via Dolorosa' (de heraanleg van het wandelpad van de crypte naar de toren met vermelding van de namen van 'martelaarsteden' en in de oorlog getroffen Belgische gemeenten). Er werd ook gedacht aan een

‘Muur van Herinnering’, waarop de namen van de ca. 47.000 Belgische gesneuvelden vermeld zouden worden. Het idee achter deze plannen was om bezoekers de site beter te laten verkennen. Men was immers van oordeel dat ‘grote delen van de site momenteel niet benut (worden)’.¹⁵³ De muur met de namen van gesneuvelden had bovendien als bedoeling de bezoeker ‘nog eens extra met de gruwel van de oorlog’ te confronteren.¹⁵⁴ In het actieplan van 2012 werd verder toegelicht dat deze ‘grondige “herschikking” van het landschappelijke van de site’, met nieuwe aanplantingen, een nieuwe verbindingsweg tussen crypte en toren en een Muur van Herinnering, zou gebeuren ‘onder het motto van “less is more” teneinde de piëteit van de site optimaal uit te spelen’.¹⁵⁵ Verderop in dit hoofdstuk bekijken we in detail hoe deze visie en plannen in de praktijk vorm kregen.

Beheersplanning

Het decreet schrijft niet alleen voor dat de vzw een visie moet ontwikkelen; ze moet ook jaarlijks actieplannen en werkingsverslagen opmaken. Op basis daarvan kunnen we nagaan hoe de beheersplanning in de periode 2012-2016 concreet uitgevoerd werd. De bedoeling van de jaarlijkse actieplannen is dat de vzw, in het licht van het vijfjarige beheersplan, concreet oplijst welke acties en handelingen gesteld zullen worden met betrekking tot beheer en onderhoud van de site, en welke bedragen daarvoor voorzien worden. De afgelopen jaren had de administratie Onroerend Erfgoed echter meermaals kritiek op de manier waarop de jaarlijkse plannen opgesteld werden. In 2013 liet de administratie aan de vzw bijvoorbeeld weten dat het actieplan voor 2013 te weinig duidelijk en concreet was. In deze vorm kon men het niet goedkeuren. De administratie stelde onder meer voor om allerhande documenten en teksten (zoals de engagementen rond armoedebestrijding, de samenstelling van de beheersorganen, de statuten van de open-monumentenvereniging, de omschrijving van het cultuurhistorisch belang, teksten over samenwerkingsverbanden met provincie en stad, enz.) uit het actieplan te halen, of als bijlage toe te voegen. Het betrof immers geen geplande of uit te voeren werken tijdens het werkingsjaar 2013. Bovendien bevatte het plan ook heel wat werken die voorzien waren in regulier betoelaagbare onderhouds- en restauratiedossiers, of die voorzien waren voor 2014 en niet 2013. Er werden ook geen bedragen vermeld, noch de betoelaagbare bedragen en evenmin het bedrag van het eigen aandeel in de premiedossiers. In feite, zo stelde men, gaven slechts twee pagina’s van het actieplan effectief een beschrijving van de geplande werken en acties in het werkingsjaar 2013. Het besluit van de administratie was dat het plan herwerkt moest worden, met name door de inhoud te beperken tot die werken die in 2013 uitgevoerd zouden worden, met de nodige detailvermelding van de bedragen.¹⁵⁶ Ook in 2014 was er kritiek vanwege de administratie. Niet alleen de gebrekkige communicatie vanwege de vzw werd aangehaald. Er werd ook gemeld dat het voor de subsidietoekenning essentieel was dat de punten die in het actieplan voor een bepaald jaar vermeld werden ook effectief tot uitvoering zouden komen in datzelfde jaar, en dat ze zouden overeenkomen met de werken zoals die werden goedgekeurd door het agentschap Onroerend Erfgoed. Ook werd aangekaart dat de vzw in het actieplan aankondigde om de inplanting op de site van ‘een horizontale windturbine’ te onderzoeken, zonder dat vooraf te hebben besproken met het agentschap. Zo’n bespreking was nodig, daar dit soort installaties een impact konden hebben op de beschermde erfgoedwaarden.¹⁵⁷

Ook wat de uitwerking van een visie betreft waren er opmerkingen. De beheers- en actieplannen van de afgelopen jaren waren behoorlijk ongestructureerd en weinig gedetailleerd uitgewerkt. De plannen bevatten al te vaak vage beweringen, die amper toegelicht of geoperationaliseerd werden. Zo stelt het actieplan van 2012 bijvoorbeeld dat ‘tot op heden het monument dé aantrekkingspool (is) met betrekking tot de thema’s bewustwording, vrede, vrijheid en verdraagzaamheid’.¹⁵⁸ Het

beheersplan dat recent opgesteld werd in het kader van het nieuwe onroerend-erfgoeddecreet, en dat tot doel heeft het beheer op de langere termijn (20 jaar) richting te geven, lijkt in die optiek een verbetering in te houden. Toch blijft ook dit document, wat de bredere visie-ontwikkeling betreft (voor zover dit de bedoeling is van deze beheersplannen), veeleer vaag en onuitgewerkt. Dat geldt zeker voor de uitwerking van een visie op de historische duiding van de site.

Tegelijkertijd blijkt uit de analyse van de beheers- en actieplannen dat er de afgelopen jaren heel wat gebeurd is op de IJzertoren, vooral wat de ruimtelijke herinrichting en het verbeteren van de fysieke toegankelijkheid van de site betreft. Dat zijn uiteraard belangrijke aspecten van het beheer van een erfgoedplaats als het IJzertorencomplex. De inspanningen hebben ook tot resultaten geleid: er is een nieuw ontvangstpaviljoen gebouwd, voor de site is een plein aangelegd en – belangrijk – de crypte is gerestaureerd op een manier die de sereniteit van de plaats (als begraafplaats) alle recht aandoet. De renovatie van de crypte niet te na gesproken, ontstaat echter ook de indruk dat men in de visie-ontwikkeling en planning veeleer focust op toevoegingen aan de site in het kader van de WO I-pijler van de werking (de Via Dolorosa, de Muur van Herinnering, en ook de noodwoning en de ‘Passerelle van de Hoop’ – een gereconstrueerde loopgraaf die intussen verwijderd is; zie hieronder), dan op het interpretatief ontsluiten en duiden van de bestaande elementen op de site. De historische duiding en presentatie van deze elementen, zoals de Paxpoort, de crypte en de toren (die niet alleen verwijzen naar de Eerste Wereldoorlog maar ook een Vlaams-nationale symboliek in zich dragen), lijken minder aandacht te krijgen in de visie-ontwikkeling en beleidsplanning.¹ Wat is de historische en symbolische betekenis van dit erfgoed? En hoe vertalen we die betekenis, door middel van verschillende duidingstechnieken en instrumenten, naar een breder publiek, dat wellicht weinig voorkennis heeft van de geschiedenis van de site? Of: hoe kunnen we de symboliek en politieke betekenis van de site uitleggen en presenteren? Hoe kan de bezoeker die in de praktijk ervaren en begrijpen (bijvoorbeeld door wandelroutes op de site en een spectrum aan duidingsinstrumenten)? Dit soort vragen kreeg de afgelopen jaren minder aandacht in de visie-ontwikkeling en beleidsplanning. Hieronder gaan we op deze kwestie dieper in. Eerst werpen we een blik op de meer technische aspecten van het beheer en het onderhoud van de site.

Beheer en onderhoud van het monument

Zoals hierboven vermeld, zal onze analyse niet in detail focussen op de (bouw)technische aspecten van het beheer en onderhoud van het IJzertorenmonument. Uit de geraadpleegde documenten blijkt dat het agentschap Onroerend Erfgoed deze dimensie van de opdracht van de vzw nauwgezet opvolgt. Bovendien kan de toren voor deze aspecten ook bogen op de deskundigheid van Monumentenwacht. Het decreet schrijft dat ook voor: voor de planning en het beheer van de site dient de IJzertoren Monumentenwacht te betrekken (art. 3, §2). Monumentenwacht werd in 1991 opgericht met als doel het onderhoud van waardevol historisch erfgoed te stimuleren. Het uitgangspunt daarbij is dat regelmatig onderhoud dure en laattijdige ingrepen kan uitstellen en zelfs vermijden. Monumentenwacht profileert zich als partner voor eigenaars-beheerders van waardevolle panden, varend erfgoed en archeologische sites. Beheerders van erfgoedplaatsen en gebouwen kunnen zich bij de organisatie aansluiten, zodat ze onder meer een beroep kunnen doen op periodieke (bouwtechnische) inspecties, grondige rapporten, deskundig advies en een goede

¹ Dat men ook in bredere zin soms lijkt te worstelen met de historische betekenis en duiding van de site, blijkt bijvoorbeeld uit een passage uit het langetermijnbeheersplan dat de vzw in het kader van het nieuwe onroerend-erfgoeddecreet heeft uitgewerkt. Daarin wordt opgemerkt dat het versterken van het maatschappelijk draagvlak voor het erfgoed op de site aandacht verdient, zodat de IJzertoren, de Paxpoort, de crypte en de weide hun ‘eeuwenoude centrale plaats binnen de Vlaamse Gemeenschap’ kunnen behouden. (Beheersplan, p. 76, 79, 82 en 84).

begeleiding.¹⁵⁹ Om de rol van Monumentenwacht goed te situeren, is het van belang op te merken dat de organisatie niets oplegt. Het is een ledenorganisatie, en de leden bepalen zelf hoe ze gevolg geven aan de adviezen en aanbevelingen. Monumentenwacht is niet direct betrokken bij het opmaken van de beheersplannen of bij de visie-ontwikkeling door de IJzertoren. Maar dat is ook niet de taakstelling van Monumentenwacht, dat zich vooral focust op het uitvoeren van bouwkundige inspecties. De betrokkenheid bij de beheersplanning waarvan sprake is in het decreet, krijgt vorm op een indirecte manier: de toren gebruikt de rapporten en adviezen van Monumentenwacht om de actieplannen op te maken.¹⁶⁰ Zo schrijft het decreet het ook voor (zie hoofdstuk 4).

Eind jaren 1990 deed de IJzertoren een eerste keer een beroep op Monumentenwacht, nadat een probleem met waterinfiltratie was vastgesteld in de toren. Dit leidde tot een inspectie van de toren in 1999, die in 2001 herhaald werd. Tussen 2001 en 2008 was de IJzertoren geen lid van Monumentenwacht, maar sinds 2008 werd de samenwerking hernieuwd. Sinds de inwerkingtreding van het decreet doet Monumentenwacht, op vraag van de vzw, regelmatige, tweejaarlijkse inspecties van de bouwwerken op de IJzersite. Volgens Monumentenwacht zelf is een tweejaarlijkse inspectie op zich niet nodig voor een degelijk onderhoud van het erfgoed, maar de vzw is daar vragende partij voor.¹⁶¹ De vzw lijkt de decretale opdracht hier dus ernstig op te nemen. Dat blijkt ook uit het feit dat de toren voor 2008 vooral bij problemen een beroep deed op Monumentenwacht, terwijl sindsdien, en zeker sinds de inwerkingtreding van het decreet, de samenwerking een structureel karakter heeft gekregen. Sinds het decreet laat de vzw bovendien niet alleen de toren maar ook de Paxpoort en de crypte tweejaarlijks inspecteren.

Uit de inspectieverslagen van Monumentenwacht blijkt dat de IJzertoren en de bedevaartweide in het algemeen vrij goed onderhouden worden. Wat het interieur van de toren betreft, wordt opgemerkt dat alle ruimtes proper zijn en bijzonder goed onderhouden worden. Dat geldt ook voor de Paxpoort en de crypte, en de directe omgeving ervan. Over de crypte, en meer bepaald over de resten van de eerste toren, merkt Monumentenwacht op dat die traag aftakelt. Dit proces kan mits regelmatig onderhoud vertraagd worden, maar niet gestopt.¹⁶² Andere punten en aanbevelingen die uit de bouwkundige inspecties van het monument naar voren komen, worden door de vzw effectief en adequaat opgevolgd. Onderhoud en restauraties gebeuren vanuit bouwtechnisch oogpunt op een degelijke manier.¹⁶³

De ontsluiting en ruimtelijke bestemming van de IJzersite

De manier waarop een erfgoedsite ontsloten wordt, is niet zonder belang. Tussen bezoekers en de materiële structuur van een site ontstaat een interactie, zowel fysiek, emotioneel als cognitief, en de specifieke manier waarop de site ruimtelijk ingevuld en voor het publiek ontsloten wordt, kan deze interactie verdiepen of veeleer oppervlakkig laten gebeuren. Hoe bezoekers zich in het landschap bewegen, en vanuit welk perspectief ze de monumenten op een site benaderen, heeft een invloed op hoe ze de plaats beleven en er kennis van nemen.¹⁶⁴ Naast het belang van de specifieke ontsluitingsmodaliteiten moet de ruimtelijke bestemming van een historische site ook rekening houden met enkele basisbeginselen van goed erfgoedbeheer. Voor Icomos is de integriteit van de site een essentieel principe. Het Charter van Venetië stelt bijvoorbeeld dat 'monumentale sites voorwerp moeten zijn van een bijzondere zorg om hun integriteit te waarborgen.'¹⁶⁵ In overeenstemming daarmee legt het agentschap Onroerend Erfgoed in zijn beleid vooral de klemtoon op het bewaren van het historische belangrijke, en staat men veeleer huiverachtig ten aanzien van reconstructies of evocaties.¹⁶⁶

In de aanloop naar 2014 vonden, zoals we hierboven al hebben gezien, grote herinrichtingswerken plaats op de IJzersite. Globaal genomen kunnen we deze ingrepen, in het licht van de bovenstaande principes, positief inschatten. Het nieuwe paviljoen en het plein tussen de ingang van de site en de IJzer, die met steun van Toerisme Vlaanderen aangelegd werden¹⁶⁷, verbinden de site beter met de omgeving. Het feit dat de parking verlegd werd van voor de ingang naar de zijkant van de site is in dat opzicht ook een verbetering. De renovatie van de crypte, waarbij de betonnen koepel en trappen werden weggenomen, herstelde de integriteit en bevorderde de sereniteit van de site als begraafplaats. Daarnaast werd ook de 'passerelle van de hoop', een reconstructie van een looppad aan het overstroomde IJzerfront tijdens 14-18, verwijderd. Met de passerelle wilde de IJzertoren bezoekers, en dan vooral kinderen, laten 'ervaren' en 'beleven' hoe gevaarlijk de oorlog was. Het verwijderen van de passerelle gebeurde uiteindelijk op uitdrukkelijk verzoek van het agentschap Onroerend Erfgoed. Als reconstructie/evocatie paste de passerelle niet in hun visie op erfgoed. Bovendien was de constructie er gekomen zonder dat de bouwaanvraag daar melding van maakte.¹⁶⁸ De toren zelf wilde de passerelle liever behouden, maar volgde uiteindelijk de zienswijze van Onroerend Erfgoed. Men ging ermee akkoord om de constructie te verwijderen aan de ingang van de site, zeker omdat de administratie ermee kon leven als de passerelle op een andere plaats op de site ingeplant zou worden. Het plan was de passerelle te verhuizen naar een plaats tussen de noodwoning en de haag aan de achterzijde van de weide. Zo zou het publiek de passerelle kunnen bewandelen na het bezoek aan het museum. Voor de IJzertoren was dit belangrijk omdat, in hun visie, bij 'duizenden bezoekers, kinderen, families, scholen, leerkrachten en begeleiders (...) de hoop op NOOIT MEER OORLOG door deze passerelle méér dan met andere museale elementen wordt opgeroepen.... Wat toch onze bedoeling is'.¹⁶⁹ De andere inplanting op de weide bleek om praktische redenen uiteindelijk niet haalbaar.¹⁷⁰ Alles bij elkaar genomen kon de IJzertoren met deze uitkomst leven, omdat men inzag dat de sereniteit van de site erbij gewonnen had.¹⁷¹

Als we de inspanningen met betrekking tot de ruimtelijke bestemming in hun globaliteit bekijken, lijkt het erop dat de vzw de afgelopen twee decennia meer gefocust heeft op het toevoegen van elementen die gelinkt zijn aan de geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog dan op het ontsluiten van de bestaande elementen, die in belangrijke mate de Vlaams-nationalistische symboliek van de site in zich dragen. Er was niet alleen de WO I-passerelle die intussen verwijderd is. Enkele jaren geleden plaatste men aan de voet van de toren ook een noodwoning uit de periode van de wederopbouw in Diksmuide in de jaren 1918-1919. In het actieplan 2015 wordt wel vermeld dat men van plan is deze barak tot en met 2018 op dezelfde plaats op de site te laten staan, en dat men na 2019 een andere inplantingsplaats zal voorzien.¹⁷² Andere elementen die men toevoegde (of plande toe te voegen) waren de Via Dolorosa – het wandelpad van de crypte naar de toren – en de Muur van Herinnering (een idee dat werd afgevoerd in 2015¹⁷³). Minder aandacht lijkt te gaan naar de ontsluiting van de typisch flamingantische symboliek op de site. Hoewel dat met praktische overwegingen te maken kan hebben, is het bijvoorbeeld treffend dat men de museumbezoeker na de ontvangst aan het inkompaviljoen rond de crypte laat wandelen om hem vervolgens, op weg naar het museum, meer aandacht aan de grond te laten besteden (waar de namen van martelaarssteden opgelijst worden en via micro's de namen van gesneuvelden weerklinken) dan hem te laten opkijken naar de toren met zijn karakteristieke kruiskop. Deze voorgeschreven route betekent ook dat de bezoeker niet standaard naar de Paxpoort toegeleid wordt, laat staan dat het bezoek aanvangt met een gang door deze poort en vervolgens door de crypte.

Of dit nu een bewuste keuze is of niet, zoals we schreven bepaalt de route die men de modale bezoeker laat volgen in significante mate de manier waarop de symboliek en betekenis van de site door die bezoeker ervaren wordt. Mocht men de bezoekers de site bijvoorbeeld door de Paxpoort laten betreden, zodat de crypte, de ruïne van de eerste toren en de contouren van de tweede toren in één oogopslag gevat worden, dan zou de ervaring wellicht een andere inhoud en vorm

krijgen. De Paxpoort bijvoorbeeld draagt immers niet alleen de vredesboodschap van de toren uitdrukkelijk uit, allerhande symbolische elementen verwijzen ook naar de rijke en complexe politieke geschiedenis van de Frontbeweging. Naast Karel Aubroecks beelden van de IJzersymbolen (die uit het puin van de gedynamiteerde eerste toren gerecupereerd werden) werden in de poort verschillende Vlaamse symbolen geïncorporeerd. Aan de binnenzijde van de poort zijn in de vorm van doornenkronen verwijzingen opgenomen naar de kampen waar tijdens WO I leden van de Frontbeweging opgesloten werden (Fresnes, Cézembre, Auvours en Orne). De symboliek van de doornenkroon (hier gebruikt in plaats van de meer klassieke laurierbladeren) plaatst de symboliek van de frontbeweging en van de site duidelijk binnen een katholieke beeldtaal van lijden en martelaarschap. De combinatie van Vlaamse leeuwen en kruisen aan de buitenzijde van de poort versterkt dit effect nog.¹⁷⁴ Onder de poort ziet de bezoeker de nieuwe bonkige toren bovendien oprijzen uit het puin van de eerste toren. Zijn blik valt dan ook nog op de grote heldenhuldezerk met het opschrift 'Hier liggen hun lijken in het zand...'. Al die symbolische elementen zijn voor veel bezoekers wellicht niet meer zo gemakkelijk leesbaar. Maar dat is net één van de uitdagingen die deze site stelt: de zwaarbeladen symboliek van de belangrijkste herinneringsplaats van de Vlaamse beweging museaal en publiekshistorisch uitleggen en kritisch ontleden.

Eenzelfde opmerking kan ook gemaakt worden met betrekking tot de kapel in de toren. Door de manier waarop de inrichting van de benedenruimte van het museum nu vorm heeft gekregen, wordt die kapel eigenlijk weggestopt. De bezoeker wordt in ieder geval niet actief richting kapel gestuurd. Nochtans zijn daar interessante glasramen te bezichtigen (naast het kruis dat van Cyriel Verschaeve afkomstig was). Deze ramen, vervaardigd door glazenier Eugene Yoors, grotendeels naar tekeningen van Joe English, tonen opnieuw hoe de flamingantische retoriek van het interbellum doordrenkt was van een katholieke symboliek. Meer zelfs, ze vormen een mooie illustratie van wat Jay Winter schrijft over commemoratieve glasraamkunst in de onmiddellijke naoorlogse periode. Hij noteert hoe christelijke metaforen aan- en ingepast werden in de eigentijdse geschiedenis.¹⁷⁵ De glasramen in de toren bieden zo interessante aanknopingspunten voor internationale vergelijkingen, bijvoorbeeld met de glasramen die Douglas Strachan maakte voor het Scottish War Memorial in Edinburgh. Die glasramen vertellen, in een nationaal-geïnspireerd kader, het metaforische verhaal van de overwinning van vrede en de kracht van de Geest.¹⁷⁶ Met betrekking tot de glasramen in de toren geldt dezelfde opmerking als met betrekking tot de Paxpoort: het zijn elementen die voor de modale bezoeker uitgelegd en ontleed moeten worden, niet in het minst omdat aan de hand van deze historische artefacten (een deel van) de boeiende en complexe geschiedenis van de Vlaamse natievorming verteld kan worden.

De historische duiding van de site

Een historische plaats of landschap draagt altijd een verhaal in zich en de manier waarop dat verhaal verteld wordt, is belangrijk, schrijft Petri Raivo.¹⁷⁷ De betekenissen van die plaatsen en landschappen ontstaan immers niet organisch of automatisch bij de mensen die zich met een site verbonden weten noch bij het publiek dat ze bezoekt: ze zijn het product van actieve betekenisgeving. Deze betekenissen liggen ook niet vast. Ze worden onderhandeld, kunnen steeds gecontesteerd worden en evolueren doorheen de tijd. Zo ontstaat en bestaat erfoeged door interpretatie. Historische betekenis komt niet zomaar te voorschijn uit de overblijfselen van het verleden, ze wordt – steeds opnieuw – aan die overblijfselen toegeschreven, en moet vervolgens toegelicht, geduid en gecommuniceerd worden. Hoe een site door de beheerder ervan geïnterpreteerd en gepresenteerd wordt, is dus niet zonder belang. Het bepaalt in betekenisvolle mate hoe het publiek, en dan zeker de bezoekers die weinig tot geen voorkennis hebben van de plaats, de site leren kennen. Tegelijkertijd ontsnapt de betekenis van een site voor een deel ook

altijd aan de interpretatieve controlepogingen van de beheerder, deels omdat symboliek weerbarstig is, deels omdat een deel van het publiek vooraf al – soms afwijkende – ideeën heeft over de betekenis van de site.

De interpretatie en presentatie of, met andere woorden, de duiding van een historische site kan op verschillende manieren gebeuren. Zoals we in hoofdstuk 2 hebben toegelicht, kan dat bijvoorbeeld op een selectieve manier gebeuren, in functie van hedendaagse politieke of economische doelstellingen, of als veruitwendiging van ingeslepen lezingen van het verleden (bijvoorbeeld historische mythes). Anderzijds kan de duiding van een historische site ook vertrekken van het uitgangspunt dat de geschiedenis van de site – in de mate van het mogelijke – in al haar complexiteit en meerstemmigheid moet worden toegelicht. Vanuit meer technisch oogpunt staat erfgoedbeheerders een groot arsenaal aan technieken en activiteiten ter beschikking om het publieke begrip van een erfgoedsite te versterken. Het Icomos-charter van 2008 over interpretatie en presentatie maakt gewag van gedrukte en elektronische publicaties, lezingen, educatieve programma's, informatiepanelen, wandelroutes, multimedia-applicaties en websites. Het Icomos-charter, dat enkele basisprincipes voor een kwaliteitsvolle interpretatie en presentatie van historische sites naar voren schuift, trekt duidelijk de kaart van een wetenschappelijk onderbouwde benadering. Zo wordt gesteld dat interpretatie gebaseerd moet zijn op multidisciplinair onderzoek naar de site en haar omgeving. Betekenisvolle interpretatie moet bovendien een reflectie inhouden op alternatieve historische hypothesen en verhalen, en moet de site in zijn historische, politieke en artistieke meerstemmigheid benaderen. Tegelijkertijd, zo stelt het charter, is het de bedoeling van interpretatie en presentatie dat individuen en groepen aangemoedigd worden om na te denken over hun eigen percepties van de site en geholpen worden om er een betekenisvolle band mee te ontwikkelen.¹⁷⁸

Hoe krijgt de historische duiding van de IJzersite vandaag vorm? Een eerste bevinding is dat de vzw in haar beleids- en actieplannen operationele doelstelling 1.4 uit de beheersovereenkomst van 2012 ('de vzw actualiseert op continue basis de duiding bij de site en de verschillende educatieve en historische elementen op de site, waaronder de Paxpoort en de crypte') de afgelopen jaren hoofdzakelijk heeft trachten te realiseren door projecten als de Via Dolorosa en de Muur van Herinnering. Bij de restauratie van de crypte werd weliswaar vermeld dat de nodige duiding bij het monument zou worden voorzien, maar hoe dat moest gebeuren of hoe die duiding tot stand zou komen, werd uit de actieplannen zelf niet duidelijk.¹⁷⁹ De vzw lijkt operationele doelstelling 1.4 dus eerder te willen realiseren door elementen toe te voegen dan door bestaande elementen op de site te interpreteren en te duiden.

Om na te gaan hoe de site op het terrein geduid en gepresenteerd wordt, moeten we verschillende instrumenten analyseren: 1) de informatiepanelen op de site zelf, 2) de museumgids, 3) enkele teksten die op de website te vinden zijn. Wat de informatiepanelen betreft, valt ten eerste op dat er niet al te veel staan, en ten tweede dat de inhoud van de borden niet altijd veel zegt over het monument waarvoor ze geplaatst zijn.¹⁸⁰ Zo staan er voor de Paxpoort twee panelen. Het ene geeft uitleg over de witte poppy als symbool van het museum, terwijl het andere kort het concept van het museum toelicht. Opmerkelijk is dat slechts één deel van de conceptuele slagzin van het museum weergegeven wordt: 'Wat rest van het leven'. Het andere deel ('Wat blijft van het land'), waaronder men ook de impact van WO I op de Belgische politiek en de Vlaamse natievorming wil vatten (zie hieronder), is weggefallen op dit paneel. De panelen geven de bezoeker geen enkele informatie over het monument (in casus de Paxpoort) waarvoor ze staan, hoewel dat – zoals hierboven werd toegelicht – gekenmerkt wordt door een bijzonder rijke maar complexe en niet zo

gemakkelijk te lezen symboliek.¹ Andere panelen op de site zijn gewijd aan de Via Dolorosa (een recente toevoeging) en aan de crypte. Dat laatste paneel vertelt bondig het verhaal van de dynamitering van de eerste toren (zo wordt geschreven: 'Na een mislukte poging op 16 juni 1945 werd de IJzertoren in de nacht van 15 op 16 maart gedynamiteerd en volledig verwoest. Deze aanslag was een gevolg van de anti-Vlaamse gevoelens bij velen omwille van o.a. de collaboratie van een deel van de Vlaamse beweging met de nazi's tijdens WO 2.')

Een tweede instrument dat door de IJzertoren wordt ingezet om de verschillende elementen op de site te duiden, is de museumgids.¹⁸¹ Nadat de gids op de eerste bladzijde nogal abrupt aanvangt met de (niet gecontextualiseerde) melding dat het museum de drievoudige boodschap 'vrede – vrijheid – verdraagzaamheid' wil uitdragen, volgt een korte toelichting van deze begrippen en van het AVV-VVK dat prominent op de kruiskop van de toren is aangebracht.¹¹ De volgende twee bladzijden bevatten een korte uiteenzetting over het museumconcept en over het onderscheid tussen de rode en de witte poppy. Daarna volgt een toelichting bij de verschillende monumentale bouwwerken op de site. Deze duiding is kort, bevat enkele van de essentiële elementen van het verhaal, maar gaat vaak uit van een zekere voorkennis van de bezoeker. Van sommige symbolen (de steen van Merken, de klok Nele) wordt bijvoorbeeld vermeld dat ze in de crypte staan, maar hun geschiedenis en betekenis wordt niet geduid. De bouw van eerste toren wordt historisch toegelicht in de context van het ongenoegen van de fronters. Over de vorm van de toren wordt gezegd dat hij verwijst naar de vorm van een heldenhuldezerk. De dynamitering van 1946 wordt 'de derde grafschennis' genoemd, na de vernietiging van zerken in 1918 en 1925. Er wordt ook vermeld dat in de crypte enkele Vlaamse frontsoldaten en 'een Waalse soldaat' begraven liggen. De geschiedenis en de mythe van de Van Raemdoncks en Fiévez wordt verder niet toegelicht. Over de Paxpoort wordt geschreven dat die gebouwd werd met het puin van de eerste toren, die 'in de sfeer van de repressie' in 1946 gedynamiteerd werd. De duiding van de dynamitering in de gids wijkt dus enigszins af van degene op het nieuwe informatiepaneel op de site zelf. Vervolgens worden de doornenkronen en de beelden van Karel Aubroeck vermeld ('zij stellen gesneuvelde frontsoldaten voor die in de crypte begraven liggen'). De volgende twee bladzijden in de museumgids bieden een toelichting bij de Via Dolorosa en de noodwoning uit 1919. Die toelichting krijgt meer ruimte dan die bij de crypte en de toren zelf. De duiding van de toren volgt op de daaropvolgende pagina, maar is bijzonder summier – slechts enkele zinnen: 'In 1951 werd de eerste paal ingeheid, in 1952 de eerste steen ingemetseld. De nieuwe crypte werd ingewijd in 1958, de toren in 1965. De IJzertoren is ca. 84 m hoog, telt 22 verdiepingen en herbergt het Museum aan de IJzer.' Over de verdere geschiedenis van de toren wordt weinig tot niets gezegd. De gids gaat onmiddellijk over naar een kader met enkele 'wist-u-dat'-weetjes. Enigszins overbodig luidt het eerste weetje: 'Wist u dat de IJzertoren.... Eén groot museum is van 22 verdiepingen dat "Museum aan de IJzer" wordt genoemd?' Daarnaast wordt bijvoorbeeld ook vermeld dat 'het museum in de VN-publicatie van 1998 vermeld staat als Vredesmuseum wereldwijd'. Wat dat precies betekent, wordt niet verduidelijkt. Slotsom is dat de historische duiding van de site in deze museumgids op enkele punten ontoereikend is. Er wordt veel voorkennis verwacht van de bezoeker en sommige geschiedenissen worden eerder eenzijdig toegelicht. In een boekje dat op de

¹ Op de Paxpoort zelf is ook nog een oud, bijna verweerd plaatje te vinden dat aangeeft dat het een beschermd monument betreft. Op dat plaatje is enige informatie te lezen over de eerste toren, de crypte, de Paxpoort met de beelden van Karel Aubroeck, en de tweede toren.

¹¹ In de laatste paragraaf van deze toelichting wordt gemeld: 'Vandaag de dag streven wij niet langer naar een eenvormig christelijk Vlaanderen. De geschiedenis en actualiteit wijzen uit dat we eerder angst moeten hebben voor mensen die "alles" veil hebben voor hun land, religie, ideologie. Daarom vinden wij het belangrijk om de klemtoon vooral te leggen op de boodschap "nooit meer oorlog", die in vier verschillende talen op de toren staat.' Dat men aan de IJzertoren 'niet langer naar een eenvormig christelijk Vlaanderen streeft' leest enigszins merkwaardig, niet alleen in het historische licht van het godsvrede-beginsel van het IJzertestament, maar zeker als onderdeel van een toelichting op de eerste pagina van een museumgids.

site te koop wordt aangeboden, zou men meer ruimte kunnen nemen om het IJzermonument historisch te contextualiseren, met zin voor nuance.

Een derde duidingsinstrument dat de bezoekers moet helpen om de site te interpreteren, zijn enkele documenten op de website.¹⁸² Een eerste probleem is dat deze documenten niet gemakkelijk te vinden zijn; slechts na een aantal keer doorklikken via 'kenniscentrum' kan men ze lezen. De vraag is of een modale bezoeker zo ver zal zoeken. Concreet gaat het om vier documenten (in pdf), die geen titel dragen. Een eerste tekst bevat een korte geschiedenis van de site, die vooral beschrijvend is en veel (bouw)technische geschiedenis geeft. Er is weinig te vinden over de politieke geschiedenis of de symboliek van het IJzermonument. Om de aanvang van de historische schets te begrijpen is al voorkennis vereist: 'Het Heldenhuldecomité besloot in 1924 om de Heldenhuldezerkjes te recupereren en ze bijeen te brengen op een begraafplaats, op een daartoe aangekochte weide te Kaaskerke.' Veel context wordt hierbij niet geboden; men gaat ervan uit dat de lezer al weet wat heldenhulde is. Op andere plaatsen biedt de uiteenzetting een eerder 'homogeniserende' lezing van het verleden – een historisch euvel dat in teksten van de IJzertoren geregeld de kop opsteekt: zo wordt geschreven dat toen de zerken in 1925 vernietigd werden, 'de verontwaardiging aan Vlaamse zijde groot was'. Dat de verontwaardiging groot was klopt uiteraard; alleen is de formulering 'aan Vlaamse zijde' enigszins ongenueanceerd. WO II komt in deze historische schets eerder beknopt en eenzijdig aan bod: 'Tijdens WO II werden de bedevaarten georganiseerd in de crypte van de IJzertoren. Dit zorgde er mede door (sic) dat na de oorlog het imago van de toren beschadigd was.' Uit de historische schets hierboven in hoofdstuk 3 blijkt dat er toch meer aan de hand was. Maar in dit document wordt meteen naar de volgende zin overgeschakeld: 'Na de Tweede oorlog werd de toren dan in 2 fasen gedynamiteerd.' Opnieuw kunnen we stellen dat de geschiedenis van de IJzertoren iets meer aandacht en nuance verdient. In de andere drie documenten op de website worden de bezienswaardigheden op de site kort toegelicht (de klok Nele, de zerk van Joe English, het Gulden Doek, het kruisbeeld van Nieuwpoort, de steen 'vredeswil der volkeren', de glasramen van Yoors – de duiding biedt hier weinig uitleg over artistieke en politieke symboliek van de ramen – en de steen van Merkem). De toelichtingen in dit document zijn opnieuw kort en eerder beschrijvend. Het derde document biedt een korte schets van de IJzersymbolen in de crypte, zonder al te veel duiding van de politieke betekenis van deze symboliek of van de nuances in het levensverhaal van deze frontiers. Het vierde document gaat dieper in op het verhaal van de gebroeders Van Raemdonck en Amé Fiévez. Ook hier laat men enkele historische nuances onvermeld; men schrijft bijvoorbeeld dat 'op 21 augustus 1932 de lichamen, ook het lichaam van Amé Fiévez, bijgezet (werden) in de crypte van de IJzertoren'. Dat de aanwezigheid van het stoffelijk overschot van Fiévez lange tijd niet erkend werd door het bedevaartcomité, wordt in deze tekst niet vermeld, ondanks het feit dat het comité sinds enkele jaren het mythologische karakter van dit verhaal onderschreven heeft.

Tot slot van deze analyse van de manier waarop de IJzersite historisch geduid wordt, vermelden we twee interessante studiedagen die de toren de afgelopen periode organiseerde: één over de bouw van de tweede toren (22 augustus 2015), een andere over de dynamitering van de eerste toren en de opportuniteiten en risico's van een nieuw historisch onderzoek naar deze feiten (16 maart 2016).

Besluit

Het memoriaaldecree van 2011 geeft aan de IJzertoren de opdracht het onroerend erfgoed op de site in stand te houden, te ontsluiten en te duiden. De voorgaande analyse toont aan dat dit effectief gebeurt. Vanuit (bouw)technisch perspectief wordt het onderhoud van de site

nauwlettend opgevolgd. In de aanloop naar 2014 onderging de site ook een grondige herinrichting. Naast een nieuw inkompaviljoen en een plein tussen de inkom en de IJzer, werd ook de crypte gerenoveerd en de passerelle verwijderd. Het resultaat van deze ingrepen is positief; het IJzertorencomplex is nu beter ingebed in de omgeving en de sereniteit van de site als begraafplaats is versterkt. Tegelijkertijd blijkt dat bij de concrete uitvoering van de onroerend-erfgoedopdracht enkele kritische kanttekeningen gemaakt moeten worden. De beleidsplanning is daarbij een bijzonder aandachtspunt. Zoals bleek, heeft de administratie Onroerend Erfgoed de afgelopen jaren enkele keren moeten ingrijpen. Daarnaast bleek dat men in de visie-ontwikkeling en ontsluiting van de site veeleer lijkt te focussen op het toevoegen van (WO I-gerelateerde) elementen en minder op het ontsluiten en historisch duiden van de typische flamingantische symbolische elementen op de site. Er bestaat nog veel ruimte om bezoekers (zeker die zonder al te veel voorkennis) wegwijs te maken in de complexe geschiedenis van het monument en zijn bredere politiek-historische betekenis. De multimediale technologie – bijvoorbeeld de ErfgoedApp van FARO¹⁸³ – zou op dit vlak interessante perspectieven kunnen openen.

Het belang van een degelijke onroerend-erfgoedwerking zal de komende jaren alleen maar toenemen. De crypte van de IJzertoren staat immers op de lijst van het oorlogserfgoed dat door de Vlaamse overheid bij UNESCO voorgedragen wordt voor een erkenning als werelderfgoed.¹⁸⁴ Maar ook breder heeft het IJzermonument als historisch landschap en als erfgoedplaats een groot potentieel. Niet alleen omdat het IJzertorencomplex – als strijd- en herinneringsplaats van de Vlaamse beweging – enorm rijk is aan politieke symboliek en geschiedenis, maar ook omdat de ontsluiting en duiding van het materiële erfgoed verrijkt en verdiept kan worden door de combinatie van de onroerend-erfgoedwerking met de museale werking. Zoals we hebben opgemerkt, is hier nog werk aan de winkel. Voorlopig lijkt men in Diksmuide bijvoorbeeld meer te willen focussen op de WO I-gerelateerde elementen op de site, en minder op de flamingantische symboliek.

6 Het museum aan de IJzer

Het memoriaaldecreeet geeft aan de IJzertoren een tweeledige culturele opdracht. Het eerste luik van die opdracht behelst de *museale werking* van het memoriaal. Het decreet stipuleert dat de inhoudelijke focus van het museum 'op de Eerste Wereldoorlog en de Vlaamse emancipatiebeweging' ligt.¹⁸⁵ Het decreet omschrijft de inhoudelijke focus, maar geeft ook richtlijnen mee over kwaliteit (zie hoofdstuk 4). In de memorie van toelichting bij het decreet wordt verduidelijkt dat deze kwaliteitsvereisten niet alleen in het licht van het Vlaamse kwaliteitslabel voor musea gelezen moeten worden, maar ook in het licht van de gangbare museale standaarden, werkvormen en werkmethoden, en waarborgen op het gebied van toegankelijkheid, infrastructuur en financiële middelen. In dat verband wordt wel opgemerkt dat het de bedoeling is dat het museum van het memoriaal ernaar streeft om te voldoen aan de gangbare kwaliteitseisen, maar dat daarbij rekening gehouden moet worden met de concrete situatie en mogelijke groeipaden, zodat de doelstellingen, eisen en criteria breed gedragen, ambitieus, maar ook realistisch zijn. De precieze verwachtingen van de overheid ten aanzien van de vzw die het museum inricht werden geconcretiseerd in de beheersovereenkomst van 20 maart 2012. Strategische doelstelling 1 vermeldt dat de vzw door een vernieuwde publiekspresentatie de boodschap zal uitdragen met betrekking tot de thema's 'bewustwording', 'vrede', 'vrijheid' en 'verdraagzaamheid'. Wat het thema 'bewustwording' hier precies betekent, blijft onduidelijk: bewustwording van wat of waarover? In operationele doelstelling 1.1 wordt meer concreet gesteld dat de organisatie met behulp van de vernieuwde publiekspresentatie de boodschap met betrekking tot haar thema's zal uitdragen 'met aandacht voor de kwalitatieve inhoud (...) en voor originaliteit en creativiteit' wat, zo stelt de beheersovereenkomst, 'logischerwijze' zou moeten leiden tot een verhoging van het bezoekersaantal. Noteer dat de 'boodschap'-gerichtheid van de museale werking op deze wijze in de beheersovereenkomst zelf een neerslag heeft gekregen. Strategische doelstelling 2 bepaalt vervolgens dat bij het streven naar de invulling van de museale basisfuncties, de vzw in deze beleidsperiode prioriteit zal geven aan de onderzoeks- en publieksfunctie, en minder aan het beleid inzake verzamelen en het beheer en onderhoud van de collectie (deze vier functies vormen in het kader van het kwaliteitslabel de museale basisfuncties – zie hieronder). Daarnaast wordt de verwachting geformuleerd (operationele doelstelling 2.3) dat de vzw werkt aan de opbouw van een netwerk in het cultureel-erfgoedveld en voor de herinrichting van de publiekspresentatie een beroep doet op de expertise in dit netwerk. De organisatie moet ook samenwerkingsverbanden aangaan met archieven, wetenschappelijke en toeristische instellingen en musea. Tot slot wordt verwacht (operationele doelstelling 2.4) dat de vzw voor de publiekspresentatie zelf kwalitatief onderzoek voert en onderzoek door derden aanmoedigt, en (operationele doelstelling 2.5) dat de organisatie een sterke publiekswerking ontwikkelt door het gebruik van uitnodigende presentatievormen, door tijdelijke en doelgroepgerichte thematentoonstellingen, door de uitbouw van de educatieve werking en door de vorming van eigen medewerkers en gidsen.¹⁸⁶

In dit hoofdstuk bekijken we hoe de verschillende aspecten van deze opdracht in de praktijk vorm krijgen. Daarbij gaan we enerzijds na of deze taakstelling effectief gerealiseerd wordt. Anderzijds willen we ook onderzoeken *hoe* deze opdrachten uitgevoerd worden, meer bepaald door een inschatting te maken van de kwaliteit waarmee dat gebeurt. Zoals we in hoofdstuk 1 uitvoerig toegelicht hebben, zijn oordelen over kwaliteit niet vanzelfsprekend. Ze zijn in ieder geval nooit volstrekt 'objectief'. Daarom is het nodig expliciet te verduidelijken op basis van welke criteria en toetsstenen de beoordeling zal geschieden. Dat doen we in paragraaf 6.1, waarin we enerzijds enkele toetsstenen voor kwaliteit toelichten die binnen verschillende velden van praktijkexpertise

tot stand zijn gekomen (zoals het kwaliteitslabel musea, de toetssteen herinneringseducatie en het kwaliteitscharter gidsenwerking), en anderzijds enkele inzichten uit de museumstudies als richtinggevend naar voren schuiven. In de volgende paragraaf (6.2) schetsen we dan de context waarin het nieuwe Museum aan de IJzer tot stand kwam. We besteden onder meer aandacht aan het proces dat leidde tot de ontwikkeling van het concept van het nieuwe museum en aan de manier waarop de vzw invulling heeft gegeven aan de opdracht om dat te doen in samenwerking met andere spelers en op basis van expertise uit het cultureel-erfgoednetwerk. Vervolgens analyseren we in paragraaf 6.3 de nieuwe museale presentatie in het Museum aan de IJzer. Dat doen we op basis van de bevindingen die tot stand kwamen tijdens een plaatsbezoek en een focusgesprek met de klankbordgroep (zie hoofdstuk 1). Tot slot bekijken we in paragraaf 6.4 in detail hoe de vzw invulling geeft aan de educatie voor groepen, zowel in de vorm van de gidsenwerking als van educatieve pakketten. De uiteenzetting is gebaseerd op het onderzoek dat De Derde Verdieping, een bureau gespecialiseerd in bemiddeling in musea, uitvoerde op vraag van het Vlaams Vredesinstituut (zie hoofdstuk 1).

6.1 Toetsstenen voor kwaliteit in hedendaagse musea

Labels en charters

Om tot onderbouwde beoordelingen van de werking van musea te komen, kunnen we ten eerste een beroep doen op labels, charters en toetsstenen over kwaliteit die tot stand zijn gekomen in diverse velden zoals het cultureel erfgoed, toerisme en gidsenwerking, en herinneringseducatie. Het doel van deze instrumenten is om in die velden aan te geven wat men verstaat onder een kwaliteitsvolle werking. Het is niet altijd de bedoeling van deze labels en toetsstenen dat ze van A tot Z en op een uniforme wijze in de praktijk worden gebracht. Wel zijn ze er op gericht het denken over kwaliteit te operationaliseren en organisaties die kwaliteitsvol willen werken te inspireren en richting te geven. Niet alle labels die we hieronder bespreken, zijn in hun integraliteit bruikbaar om de werking van de IJzertoren te evalueren. Maar ze zijn wel nuttig. We gebruiken ze hier om tot een onderbouwde beoordeling te komen van de werking van het Museum aan de IJzer, zodat de beoordeling de subjectiviteit van een persoonlijke mening overstijgt. We bespreken achtereenvolgens het kwaliteitslabel van de Vlaamse overheid voor musea, het project van Toerisme Vlaanderen over kwaliteitsvolle gidsenwerking en de toetssteen Herinneringseducatie van het Bijzonder Comité voor Herinneringseducatie.

1 In het kader van het cultureel-erfgoeddecreet kan de Vlaamse overheid een kwaliteitslabel toekennen aan musea, of, preciezer geformuleerd, aan 'collectiebeherende cultureel-erfgoedorganisaties'. Met het label wil de overheid de kwaliteitsvolle werking van deze organisaties erkennen. Een eerste voorwaarde voor de toekenning van het kwaliteitslabel is dat een organisatie cultureel erfgoed beheert. Dat betekent, in het kader van dit label, dat de instelling erfgoed verzamelt, beheert, onderzoekt en toont, en dit op een wetenschappelijk en methodologisch onderbouwde manier. Het label werkt hier met de vier museale basisfuncties zoals die uit de ICOM-

definitie gedistilleerd kunnen worden¹: de verzamelfunctie, de behoud- en beheerfunctie, de onderzoeksfunctie en de publieksgerichte functie. Het label wordt toegekend wanneer de overheid van oordeel is dat de collectiebeherende cultureel-erfgoedorganisatie deze basisfuncties naar behoren uitvoert. Het is van belang even stil te staan bij deze voorwaarde. Het label vertrekt uitdrukkelijk van de premisse dat een museum een collectie moet beheren om erkend te worden. Dit betekent dat niet alle instellingen die zich een museum noemen noodzakelijkerwijze aan deze voorwaarde voldoen: een bezoekers- of interpretatiecentrum kan bijvoorbeeld een erfgoedwerking en publiekswerking hebben (en in die zin een museum zijn), zonder dat het een collectie verzamelt, beheert, onderzoekt en ontsluit. Deze instellingen kunnen het kwaliteitslabel niet ontvangen, maar dat betekent niet dat ze niet kwaliteitsvol kunnen werken. In de handleiding die de afdeling Cultureel Erfgoed over het kwaliteitslabel heeft opgesteld, wordt voorts verduidelijkt dat organisaties die niet aan de criteria voldoen, op basis van een toetsing van hun werking aan het kwaliteitslabel, wel gericht kunnen werken aan verbetering.

Naast de vier museale basisfuncties werkt het kwaliteitslabel ook een reeks andere kwaliteitscriteria uit. Het label legt bijvoorbeeld sterk de klemtoon op het belang van een degelijk en transparant zakelijk beheer, van netwerking en samenwerking (met andere actoren uit het cultureel-erfgoedveld, maar ook met actoren uit onderwijs, toerisme en het bredere socio-culturele veld), en van de rol van FARO, Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed. De opdracht van FARO situeert zich vooral op het vlak van praktijkondersteuning met betrekking tot deskundigheidsbevordering, kwaliteitszorg, informatie en documentatie, management, publieksofbouw en -participatie en internationale samenwerking in de cultureel-erfgoedsector. Het verkrijgen van het kwaliteitslabel vormt de basis voor een eventuele indeling van het museum en subsidiëring. Die indeling kan zowel op lokaal, provinciaal als Vlaams niveau gebeuren.¹⁸⁷ Om een indeling op het Vlaams niveau te krijgen, moet het museum aantonen dat het werkt met een landelijke reikwijdte die relevant is voor Vlaanderen, en dat het ook in een internationale context meespeelt. Daarnaast wordt ook verondersteld dat het museum de voorwaarden en criteria van het kwaliteitslabel op een 'voorbeeldige wijze' vervult.¹⁸⁸

Vlaanderen is uiteraard niet uniek in het uitwerken van dergelijke labels en toetsstenen. Voor Nederland verwijzen we bijvoorbeeld naar de Museumnorm, waarin kwaliteitsstandaarden over bedrijfsvoering, collectie en publiekswerking uitgewerkt worden.¹⁸⁹ Een interessant document is ook de toetssteen van de *American Alliance of Museums* over kwaliteitsstandaarden voor museale presentaties. In deze toetssteen worden principes uitgewerkt zoals het baseren van interpretatieve inhoud op onderzoek, het belang van een zo groot mogelijke (fysieke, intellectuele en emotionele) toegankelijkheid, het duidelijk maken van welke stemmen in het museum te horen zijn, en het variëren in interpretatieve strategieën (labels, video, audio). Bovendien wordt naar voren gebracht dat tentoonstellingen niet zo nodig definitieve antwoorden moeten bieden; ze mogen ook vragen opwerpen of een forum creëren om ideeën te uiten en te delen.¹⁹⁰

2 Voor veel bezoekers aan een museum is de gids het belangrijkste (en soms zelfs het enige) aanspreekpunt bij hun bezoek. Gidsen kunnen door organisaties op verschillende manieren ingeschakeld worden. Ze kunnen in vast verband voor het huis werken of op freelance basis betrokken worden. Hoe dan ook geldt dat het welslagen van rondleidingen (in het jargon 'face-to-face-bemiddeling') in grote mate afhangt van de gids, die 'bemiddelt' tussen de museale

¹ ICOM is de International Council of Museums; de definitie luidt: 'A museum is a non-profit, permanent institution in the service of society and its development, open to the public, which acquires, conserves, researches, communicates and exhibits the tangible and intangible heritage of humanity and its environment for the purposes of education, study and enjoyment.' (zie <http://icom.museum/the-vision/museum-definition/>).

presentatie en het publiek. Dat betekent dat die gids over voldoende expertise en vaardigheden moet beschikken, en dat zowel op inhoudelijk als op methodisch vlak. Voor een gids is het met andere woorden onvoldoende om te weten waarover hij het heeft, hij moet het ook kunnen brengen, terwijl hij op elk ogenblik moet kunnen inspelen op de groep waarmee hij aan het werk is.¹⁹¹ Dat is niet vanzelfsprekend. Vanuit die optiek verbaast het dan ook niet dat musea steeds meer aandacht besteden aan hun gidsenwerking. Om organisaties in dat aspect van hun activiteiten te ondersteunen, stelde Toerisme Vlaanderen in 2015 een toolkit samen, een reeks instrumenten die ingezet kunnen worden om systematisch en doelgericht te werken aan de bewaking en de verbetering van de kwaliteit van de gidsenwerking.¹⁹² De toolkit voorziet bijvoorbeeld in inspiratieteksten over het organiseren van de gidsenwerking op basis van competenties en vaardigheden. Daarbij wordt niet alleen het belang van coachen en evalueren maar ook van voortdurende vorming benadrukt, niet alleen inhoudelijk maar ook methodisch, bijvoorbeeld rond omgaan met cultureel diverse groepen, inspelen op verschillende taalniveaus in een groep, gidsen voor jongeren, vraag- en gesprekstechnieken, inzetten van nieuwe media, verteltechnieken, enz.¹⁹³ Een tweede instrument dat uitgewerkt wordt, is dat van de bezoekerscyclus. Die analysetechniek kunnen organisaties gebruiken om te vermijden dat ze alleen vanuit het standpunt van hun organisatie naar dienstverlening, rondleidingen en gidsenwerking kijken en zo onvoldoende rekening houden met de realiteit, emoties en ervaringen van het publiek. Een bezoekerscyclus beschrijft de ervaringen van de bezoeker tijdens het hele proces dat hij doormaakt: van het zoeken naar informatie, het plannen en reserveren, het bezoeken van de site en het volgen van een rondleiding tot het delen van en reageren op zijn ervaringen na het bezoek.¹⁹⁴

3 In 2012 publiceerde het Bijzonder Comité voor Herinneringseducatie een toetssteen, een handleiding voor kwalitatieve projecten over herinneringseducatie. In 2015 werd het document geactualiseerd. Op basis van binnen- en buitenlandse expertise werden suggesties uitgewerkt voor praktijkmensen die met herinneringen en geschiedenis werken. Leerkrachten zijn daarbij niet het enige doelpubliek, maar ook jeugd- en erfgoedwerkers, educatief medewerkers en socioculturele verenigingen. In de toetssteen worden, aan de hand van praktijkvoorbeelden en illustraties, de sterktes en zwaktes van verschillende methodieken toegelicht.¹⁹⁵ Algemeen gesproken benadrukt de toetssteen het belang van drie stappen die doorlopen moeten worden om te kunnen spreken van een kwaliteitsvol herinneringseducatief project: kennis en inzicht, historische empathie en betrokkenheid, en reflectie en actie. De laatste stap, waarbij het de bedoeling is het verleden te actualiseren en er 'lessen uit te trekken', is niet de meest vanzelfsprekende. We kunnen gerust stellen dat het een problematiek is waar de meeste – zo niet alle – organisaties die over erfgoed of publieksgeschiedenis werken mee worstelen. Zoals Erik Somers noteerde, toen hij het had over oorlogsmusea, valt niet aan de indruk te ontkomen dat de pogingen om de gewenste verbinding heden-verleden tot stand te brengen soms erg geforceerd overkomen. Vaak wordt die poging beperkt tot het plaatsen van enkele panelen met een overzicht van hedendaagse oorlogen of het proclameren van een 'nooit meer oorlog'-boodschap.¹⁹⁶ Het feit dat kritische historici bovendien op de loer liggen om het risico van anachronismen en instrumentaliseringen aan te kaarten, vergemakkelijkt de zaak allerminst. Slotsom is dat er wat deze problematiek betreft geen handboek klaarligt dat in alle gevallen kant-en-klare antwoorden biedt.

Inzichten uit museumstudies

Opvattingen over wat een ‘goed’ museum is, staan niet in steen gebeiteld. Ze evolueren doorheen de tijd. Om zicht te krijgen op het hedendaagse gesprek onder experts over kwaliteit in musea, werpen we een blik op de wetenschappelijke literatuur, meer bepaald op de inzichten die ontwikkeld worden in de ‘museumstudies’. Die literatuur stelt vast dat het museum – en het denken over het museum – sinds de jaren zeventig een ingrijpende gedaanteverwisseling heeft ondergaan. Die ontwikkeling, gevat in het begrip ‘nieuwe museologie’, heeft de verhouding tussen musea en hun publiek ten gronde veranderd. Tot de jaren zestig kon die relatie als vrij eenvoudig en eendimensionaal beschouwd worden. Het museum was een machtige en ongecontesteerde bron van kennis en gezag. De afgelopen drie decennia werd echter steeds meer erkend dat het publiek een centralere plaats in de museale theorie en praktijk moest krijgen. Conceptualisering die deze paradigmatische verschuiving trachten te vatten, beschrijven het ‘nieuwe’ museum als *responsief*, *kritisch* of *constructivistisch*. Voor onze analyse is het nuttig kort even de krachtlijnen van deze benaderingen te schetsen. Als Lang, Reeve en Woollard over het *responsieve* museum spreken, bedoelen ze daarmee het museum dat publieksgericht werken als uitgangspunt neemt voor de hele organisatie, dat een dialoog aangaat met zijn publiek, dat meerstemmig is, dat zowel fysiek, sociaal, cultureel en cognitief zo toegankelijk mogelijk is, dat leren centraal stelt, dat innoveert in museale interpretaties en presentaties, en dat professionalisme promoot.¹⁹⁷ Het *kritische* museum, volgens Murawska-Muthesius en Piotrowski, is een museum dat niet langer antwoorden voorschotelt aan het publiek, maar ook in staat is vragen en dilemma’s op te werpen, actief deel te nemen aan publieke debatten over belangrijke maatschappelijke kwesties, en zelfkritisch is.¹⁹⁸ Al deze tendensen komen samen in wat in de literatuur bekend staat als het *constructivistische* museum.

Volgens Marijke Van Eeckhaut is de kern van het constructivistische museummodel dat het streeft naar een betekenisvolle en waardevolle ontmoeting tussen de bezoeker en een museumobject of de museale presentatie. Dat betekent dat het constructivistische museum bezoekergericht is en actieve betekenisgeving door die bezoeker centraal stelt. Het uitgangspunt is dat mensen actief betekenis geven aan de indrukken die ze opdoen. Het centraal plaatsen van die persoonlijke betekenisgeving impliceert dat het museum de ambitie opgeeft het ene ware verhaal te vertellen. Het museum erkent dat eenzelfde thema vanuit heel uiteenlopende perspectieven benaderd kan worden. Het creëert plaats voor meerstemmigheid en schrijft het publiek niet voor wat het moet denken, maar biedt stof aan om over na te denken. Daarmee plaatst Van Eeckhaut het constructivistische museum tegenover het klassieke museum, dat veeleer ‘didactisch-verklarend’ werkt. Het vertrekt van de eigen waarheden en verhalen die het door middel van een museale presentatie wil vertellen. Soms werken deze klassieke musea ook wel met interactieve methoden om bezoekers actiever te betrekken bij de museumervaring, maar uiteindelijk blijven ze de betekeniscreatie sturen. Ze zijn met andere woorden zo ontworpen dat de betekeniscreatie door bezoekers in een welbepaalde richting wordt gestuurd. De uitkomst ligt vast, en er wordt van uitgegaan dat bezoekers tot de ‘juiste’ conclusie zullen komen. Bezoekersstudies, aldus Van Eeckhaut, suggereren echter dat deze klassieke didactisch-verklarende aanpak ontoereikend blijft: bezoekers blijken op heel veel verschillende, persoonlijke en actieve manieren gebruik te maken van musea. Daarom kiest het constructivistische museum ervoor precies van deze vaststelling te vertrekken en de actieve, persoonlijke (en dus diverse) betekenisgeving door de bezoeker centraal te plaatsen. Dat deze musea geen ‘juiste’ conclusie meer willen aanbieden, betekent niet dat men in een ‘om het even wat’-situatie verzeild geraakt. Interpretaties kunnen wel degelijk ‘fout’ zijn, bijvoorbeeld wanneer ze in tegenspraak zijn met de aanwezige bewijzen. En het blijft nuttig en relevant om persoonlijke invullingen en interpretaties te valideren, bijvoorbeeld aan de hand van de interpretaties van uiteenlopende personen, waaronder experts. Van Eeckhaut besluit dat,

hoewel het model in de museumwereld meer en meer gezien wordt als een goede praktijk, er vandaag nog niet zo veel musea zijn die echt constructivistisch werken. Veel musea blijven bewust of onbewust dit beeld neerzetten: ze vertellen één versie van de feiten zonder die echt in vraag te stellen of de openheid te creëren voor andere perspectieven.¹⁹⁹

Als het constructivistische model de actieve betekenisgeving door de bezoeker centraal wil plaatsen, dan impliceert dat ook dat de heterogeniteit van het publiek ernstig genomen moet worden. Dat betekent een serieuze uitdaging voor de museumbouwer.²⁰⁰ Niet alleen houdt die best zo veel mogelijk rekening met de verschillende manieren van leren en leerstijlen van bezoekers, hun uiteenlopende niveaus van voorkennis, de sociale contexten waarin het bezoek plaatsvindt enz.²⁰¹ Hij/zij beseft best ook dat bezoekers musea en tentoonstellingen op heel uiteenlopende manieren ervaren en verschillende ervaringsvoorkeuren hebben. Het *Smithsonian Museum* heeft daarom een model ontwikkeld dat deze ervaringsvoorkeuren tracht in kaart te brengen en te operationaliseren, zodat museumbouwers ze kunnen integreren in hun werking. Het 'IPOP-model', dat ontwikkeld werd op basis van jarenlang onderzoek, onderscheidt vier dimensies van museale ervaringen: *Ideas, People, Objects* en *Physical experiences*. Bezoekers met een voorkeur voor ideeën weten zich aangetrokken tot museale presentaties die gebruik maken van concepten, lineair denken, feiten en oorzaken. Wie een voorkeur heeft voor het persoonlijke, is vooral geïnteresseerd in menselijke verhalen en in sociale interactie. Andere bezoekers voelen zich dan weer vooral aangesproken door objecten: door esthetiek, het ambachtelijke of het visuele. Wie tot slot een voorkeur heeft voor de fysieke ervaring, gaat op zoek naar somatische ervaringen, beweging, aanrakingen, geluid, smaak, licht en geur. Uit onderzoek naar het model blijkt dat de meeste bezoekers zich door elk van die vier soorten van ervaringen aangesproken kunnen voelen, maar niet in dezelfde mate. Bij de meeste mensen lijkt één van de vier voorkeuren te overwegen. Onderzoek lijkt tot slot ook te suggereren dat museale presentaties die sterk appelleren aan alle vier bezoekersprofielen samen, het meest succesvol zijn bij de bezoekers.²⁰²

Deze inzichten uit de museumstudies werden ontwikkeld op basis van onderzoek naar een breed spectrum aan types musea, van kunstmusea tot natuurhistorische musea. Om deze uiteenzetting af te sluiten is het nuttig om even dieper in te gaan op twee types musea die relevant zijn voor onze analyse: historische musea en vredesmusea.

Een interessant concept in het onderzoek naar historische musea is dat van de 'uitdagende geschiedenis' – dat we in dit geval beter kunnen begrijpen in het Engels, omdat het begrip daar verschillende betekenissen in zich draagt: *challenging history*. Het gaat in de eerste plaats over erfgoed of geschiedenissen die uitdagen omwille van hun onderwerp, omdat ze politieke debatten en emoties oproepen, of omdat ze geen gemakkelijke oplossingen of mogelijkheden tot consensus bieden. Het gaat met andere woorden over moeilijke geschiedenis. Tegelijkertijd, en ten tweede, gaat het bij *challenging history* ook om het uitdagen van die moeilijke geschiedenis: met name door als museum nieuwe perspectieven en invalshoeken te openen en te verkennen, en vastgeroeste denkbeelden op losse schroeven te zetten. Ten derde heeft het concept ook betrekking op de vaststelling dat het vaak bezoekers zijn die de geschiedenis zoals die door het museum gepresenteerd wordt, uitdagen, bijvoorbeeld omdat ze het niet eens zijn met de manier waarop die geschiedenis verteld wordt. Ook hier geldt dat het publiek divers is, en dan niet alleen in termen van leerstijlen en ervaringsvoorkeuren, maar ook van politieke en levensbeschouwelijke opvattingen. Het is, zo stelt Jenny Kidd, goed dat we ons ervan bewust blijven dat bezoekers, groepen en samenlevingen heterogeen en incongruent zijn, en dat het diverse publiek uiteenlopende, en soms ook conflicterende belangen en interesses heeft als het gaat om de manier waarop geschiedenissen gepresenteerd worden in historische musea.²⁰³ Musea gaan de conflicten die moeilijke geschiedenis kan oproepen doorgaans liever uit de weg. Om toch een manier te

vinden om deze conflicten een plaats in het museum te geven, werd in de museumstudies een concept ontwikkeld van het museum als een gecontesteerde plaats. Bernadette Lynch spreekt in dit verband ook over het ‘agonistische’ museum²⁰⁴: het museum dat niet krampachtig zoekt naar consensus, maar probeert een forum te creëren waar conflicten ‘vreedzaam uitgevochten’ kunnen worden (om een term van Hans Achterhuis te lenen).

Tot slot willen we kort even ingaan op een bijzonder soort museum: het vredesmuseum. Joyce Apsel onderscheidt drie types vredesmuseum: 1) het ideaaltypische of maximalistische vredesmuseum (dat werkt rond aspecten van de positieve vrede), 2) het anti-oorlogs- en anti-genocide-museum dat in zijn werking het belang van vrede of van mensenrechten centraal stelt¹, en 3) het museum voor vrede, een brede categorie van instellingen die vrede of vredesopvoeding als element opnemen in hun doelstellingen, maar die dat in hun museum niet als belangrijkste thema naar voren schuiven.²⁰⁵ Tot welk type een vredesmuseum ook behoort, het is duidelijk dat de museale presentatie en de vredesopvoeding in deze instellingen in sterke mate afhangen van de definitie van vrede die ze hanteren. Zoals we in de toelichting bij ons derde normatieve uitgangspunt zagen, kan die definitie sterk variëren. Vrede kan gezien worden als louter de afwezigheid van gewelddadig conflict en oorlog; als de culturele voorwaarde voor rechtvaardigheid, mensenrechten en duurzaamheid; of als een staat van innerlijke harmonie en bewustzijn.²⁰⁶ Binnen het veld van de vredesopvoeding bestaat overigens een tendens naar steeds bredere, steeds meer omvattende definities van vrede.²⁰⁷ Een voorbeeld van deze inflatoire trend is bijvoorbeeld te vinden in de volgende omschrijving van ‘omvattende’ vredesopvoeding als ‘a generalized approach to education for global responsibility in a planetary nuclear age; it operates at all levels and in all spheres of learning, includes all fields of relevant knowledge, and is a lifelong continuous process’.²⁰⁸ Deze definitie werpt de vraag op wat vredesopvoeding dan *niet* is. Tegelijkertijd is er in de literatuur ook een beweging naar meer kritische benaderingen te vinden. Zo tracht Joyce Apsel vredesmuseum op te roepen om hun werking te laten inspireren door de inzichten van de ‘nieuwe museologie’ en kritisch te kijken naar de methoden en de inhoud van hun publiekswerking.²⁰⁹ Ook bij Tamashori en Furnari vinden we een gelijkaardige interventie. Zij spreken over het ‘agonistische’ vredesmuseum als tegenhanger van het meer traditionele vredesmuseum, dat veeleer statisch blijft en weinig ruimte biedt om kritisch-analytische vaardigheden en meerstemmigheid te ontwikkelen. Zij pleiten voor een vredesmuseum dat bezoekers confronteert met conflicterende bewijsvoeringen en standpunten, met verhalen die hun verwachtingen uitdagen of zelfs tegenspreken en die hen dwingen om de eigen opvattingen en de museale opstelling kritisch te bevragen. Een museum dat politiek conflict niet uit de weg gaat, dat het aandurft verschillende opvattingen over vrede te omhelzen, en dat vermijdt een bepaalde definitie van vrede voor te schrijven aan anderen.²¹⁰

Om deze – al bij al bijzonder summiere – verkenning van de museumstudies af te sluiten, is het misschien goed om, samen met Erik Somers, Tiziana Nespola en Arnoud Odding te citeren: ‘Het museum van de toekomst is opiniërend en stimuleert zelfstandig denken. Het is er om te verwonderen, om ter discussie te stellen en om verwarring te stichten. Een nieuwe mentaliteit, geen absolute waarheden, zelfs niet de eigen waarheid. Opinievorming begint met twijfels, constructieve twijfels.’²¹¹

¹ Zie in dit verband ook Kazuyo Yamane, die Johan Galtung citeert in zijn definitie van een vredesmuseum: ‘Een vredesmuseum vertelt ons over vrede en hoe we daar moeten geraken. Musea die zich vandaag vredesmuseum noemen zijn vaak vooral anti-oorlogsmusea, die weinig over vrede zelf zeggen en weinig over hoe daar te geraken, behalve via het afschaffen van oorlog.’ (Yamane, Kazuyo, ‘Peace Education Through Peace Museums’, in *International Security, Peace, Development and Environment*, ed. by Ursula Oswald Spring, Unesco - EOLSS, II, 94–96).

6.2 Naar een nieuw museum

Het oude museum

De huidige vaste opstelling in het Museum aan de IJzer, die geopend werd in het herdenkingsjaar 2014, is de opvolger van een vaste presentatie die in de loop van de jaren 1990 tot stand gebracht werd. De oude vaste presentatie wilde de geschiedenis brengen van de Vlaamse beweging van de 19^e eeuw tot het heden, gecombineerd met een pacifistisch gekleurd verhaal over de Eerste Wereldoorlog. Het museum kon jaarlijks rekenen op een aanzienlijk aantal bezoekers (zie hieronder tabel 2). Maar er was ook kritiek. Aan de ene kant was te horen dat in de oude opstelling de balans te veel overhelde naar een voorkeur voor emotie en beleving en dat er te weinig historische duiding en context was, wat resulteerde in een te zeer vereenvoudigd verhaal en dreigde uit te monden in ‘historisch entertainment’.²¹² Marnix Beyen vond de aanklacht tegen de oorlog die het museum doordesemde dan weer te vrijblijvend, terwijl het verhaal over de geschiedenis van de Vlaamse beweging ‘nauwelijks opgepoetst’ was. De fascistoïde tendensen binnen een belangrijk deel van de Vlaamse beweging tijdens het interbellum en WO II werden weliswaar niet verzwegen, maar wel sterk geminimaliseerd. Echte onjuistheden waren er vanuit historisch perspectief slechts zelden te bespeuren, maar suggestieve selecties des te meer.²¹³ Karen Shelby kaartte aan dat in de museale presentatie een ‘meesternarratief’ ontbrak: veel verschillende verhalen, die niet altijd even goed met elkaar spoorden, werden door elkaar geweven, wat resulteerde in een verwarrende en vaak tegenstrijdige geschiedenis van Vlaanderen, de Vlaamse beweging en de grote oorlog. Bij de bezoeker leidde dat vrij snel tot een ‘informatiemoeheid’ (*‘information fatigue’*). De specifieke manier waarop de collaboratie aan bod kwam, was volgens Shelby een te onduidelijke en te vluchtige poging om deze controversiële geschiedenis te duiden, zeker in het licht van de pogingen die toen werden ondernomen om de symboliek van de toren te transformeren in een representatie van vrede en verdraagzaamheid. Shelby ontwaarde in de vaagheid van dit stuk van de opstelling een achterliggend conflict binnen het bedevaartcomité, waarin geen overeenstemming zou hebben bestaan over de manier waarop over deze moeilijke geschiedenis gesproken moest worden. Sommige comitéleden waren van oordeel dat deze zwarte vlek op het Vlaamse streven naar zelfstandigheid geen plaats moest krijgen binnen een positief verhaal over de Vlaamse beweging. Andere leden wilden deze geschiedenis daarentegen in al haar aspecten bespreekbaar maken. Haar eindoordeel was streng: zeker in vergelijking met andere musea in de regio, was de opstelling in de IJzertoren te inadequaat, amateuristisch en ineffectief. Kritieken dat het museum te ‘agressief-flamingant’ was, bleven de toren bovendien verbinden met zijn radicaal-nationalistische verleden.²¹⁴

In het midden van de jaren 2000 begon men in Diksmuide te beseffen dat het museum een grondige vernieuwingsoperatie nodig had. Men besloot het planningsproces voor een nieuwe inrichting uit te besteden aan een museum- en erfgoedconsultant en, van zodra er een nieuw concept en beleidsplan klaar was, bij de Vlaamse overheid een aanvraag in te dienen voor een erkenning als museum.

De eerste plannen voor de herinrichting van het museum en de aanvraag van een erkenning als museum in 2007

Het resultaat van het extern begeleide planningsproces was een grondig uitgewerkt beleidsplan.²¹⁵ In het plan werd ruim aandacht besteed aan een museaal concept voor de nieuwe tentoonstelling

in de toren. Tijdens het planningsproces had men daarvoor een beroep gedaan op praktijkdeskundigen en historici. Die hadden niet alleen kritiek op de oude opstelling geformuleerd, maar er ook voor gepleit dat de nieuwe presentatie voldoende aandacht zou besteden aan de geschiedenis van de Vlaamse beweging en de Vlaamse natievorming. Sommige van de geconsulteerde historici wilden dat er een museaal concept uitgewerkt werd dat vertrok van het kruispunt tussen oorlog en Vlaamse beweging; met andere woorden: een verhaal dat WO I als vertrekpunt nam, om dan te focussen op Vlaamse natievorming (met wortels in de 19^e eeuw), WO II en collaboratie; het verhaal zou eindigen bij de keuze voor een democratisch, vreedzaam streven naar verzelfstandiging. Zo kon ook het begrip vrede in het verhaal ingewerkt worden.²¹⁶ Het beleidsplan erkende en waardeerde deze input: 'De historici (hebben) er terecht op aangedrongen een genuanceerd en onopgesmukt beeld te geven van de beweging en van het Vlaamse streven naar zelfstandigheid'.²¹⁷ Bovendien werd opgemerkt dat de analyse van de historici grotendeels herhaald werd in de volgende stakeholdersbijeenkomst, met name die met collega-musea, toeristische en cultuurdiensten. Hoewel de focus van deze gesprekspartners anders lag, was hun kritiek op de oude museale opstelling grotendeels gelijklopend en strookten hun adviezen met die van de historici. Ook hier kwam de aanbeveling naar voren het element 'Vlaamse ontvoogding' ruim plaats te geven in het nieuwe museale concept. Voor een deel ging het beleidsplan in deze gedachtegang mee. Men beseftte dat er in de huidige presentatie te veel thema's door elkaar liepen en dat het museum daardoor een eigen identiteit miste. Hoewel de 'hybriditeit, het gebrek aan samenhang, wel te verklaren (is) uit de ontstaansgeschiedenis van het museum', besloot het beleidsplan dat dit geen leidraad meer kon zijn voor de toekomst.²¹⁸ Daarbij werd ook opgemerkt dat het een taak moest zijn van het nieuwe museum 'de mythes van de Vlaamse natie' te ontrafelen, wat in de oude presentatie niet het geval was. Dit kon, aldus het plan, bijvoorbeeld gebeuren door concepten over nationale bewegingen toe te passen op de Vlaamse geschiedenis van de 20^e eeuw. Door dit alles duidelijk en omstandig toe te lichten in het museum, kon men tegelijkertijd ook de symboliek van de site zelf duiden. Hoewel de oude permanente tentoonstelling daar nog wel van uitging, zo ging het plan verder, is de symboliek van de plaats – de toren als flamingantisch symbool, het kruis en de letters AVV-VVK – niet langer zonder meer duidelijk voor het brede publiek. Daarom zag het beleidsplan het museum ook als toegangspoort tot de site en de symboliek ervan.²¹⁹ Door te vertrekken van de site en de herinnerings-gemeenschap die ze had opgebouwd, kon men bovendien een veel breder verhaal vertellen:

*'De Frontbeweging en het IJzerbedevaartcomité liggen aan de basis van de toren. Het is deze geschiedenis die verteld moet worden: die van de Frontsoldaten in de ellende van de loopgraven aan het Belgisch-Duitse front en hun idealen, die met vallen en opstaan in Vlaanderen grotendeels verwezenlijkt zijn. Het IJzertorenmuseum kan deze leemte invullen door vanuit de eigen geschiedenis en de eigen collectie van de Frontbeweging en het IJzerbedevaartcomité het brede verhaal van het streven naar Vlaamse zelfstandigheid te vertellen. Dat streven is meer dan de geschiedenis van de Vlaamse beweging en die is op zijn beurt breder geweest dan de IJzerbedevaarten. Op de IJzerbedevaarten zijn wel alle belangrijke strekkingen van de Vlaamse beweging vertegenwoordigd geweest; ze zijn in die zin exemplarisch. Vanuit de IJzerbedevaarten als kapstok de Vlaamse geschiedenis van de 20e eeuw belichten is daarom zinvol. De zwarte bladzijden zullen niet gesloten blijven. De democratische oplossingen die na de Tweede Wereldoorlog gekozen zijn, vormen de positieve boodschap die teruggrijpt naar het IJzertestament: vrede, vrijheid en verdraagzaamheid.'*²²⁰

Zo kon het verhaal, aldus het beleidsplan, eindigen met de democratische, vreedzame oplossing die in België na 1945 gekozen is: de democratische krachten hebben overwonnen en de vreedzame oplossingen hebben het meeste opgeleverd. Zo zag het plan in het verhaal van de Vlaamse ontvoogding, waarin de gebeurtenissen aan het IJzerfront een katalysator vormden, de eigenheid

van het museum: een verhaal dat niet alleen uniek is in de regio van de Westhoek, maar dat in geen enkel ander museum in Vlaanderen verteld wordt. En daaraan werd toegevoegd – in 2007 – dat dit aspect een troef kon zijn voor de periode na de herdenkingen: “Als de belangstelling voor de oorlog zou tanen, blijft de IJzertoren een baken in de Vlaamse geschiedenis en een instelling met een stevige werking rond vrede.”²²¹ Deze opmerking heeft niet aan actualiteit ingeboet.

Het beleidsplan uit 2007 benadrukte dan wel sterk het belang van het verhaal van de Vlaamse natievorming, tegelijkertijd besloot men, na overleg binnen de planningsgroep van de IJzertoren, om het advies van enkele historici ‘om enkel nog het thema Vlaamse ontvoogding in het museum te presenteren’, niet te volgen. Er waren, zo stelde het plan, ook andere overwegingen, zoals ‘de unieke situering van de toren aan het voormalige Belgisch-Duitse front, de belangstelling voor de Eerste Wereldoorlog en de inbedding van de toren in allerlei samenwerkingsverbanden rond de oorlog’. In het museale concept zoals dat uiteindelijk door het beleidsplan naar voren geschoven werd, koos men daarom voor een evenwichtsoefening tussen de twee thema’s: WO I op het Belgisch-Duitse front en de Vlaamse ontvoogding. Maar hoe dat concept concreet vorm gegeven moest worden, werd in het beleidsplan niet echt uitgewerkt. Men schreef dat beide thema’s met elkaar verstrengeld waren, maar *hoe*, daarover bleef men veeleer vaag. Over de vredesboodschap was men duidelijker. Omdat vrede heel moeilijk museaal te vertalen is, besloot men de vredesboodschap vooral impliciet in het oorlogsverhaal te verwerken, en haar daarnaast een plaats te geven in de educatieve werking van het museum.²²²

Op basis van de bestaande werking en van de nieuwe plannen besloot de IJzertoren in 2007 bij de Vlaamse overheid het kwaliteitslabel voor musea aan te vragen. Tegelijkertijd vroeg men als museum een indeling bij het provinciale niveau aan. De stad Diksmuide verleende een gunstig advies voor de erkenning en indeling.²²³ De provincie en de Vlaamse overheid gaven echter een negatief advies. De provincie West-Vlaanderen stelde dat het museum niet alle museale basisfuncties uitoefende, omdat er geen collectieplan was en de collectie bewaard werd in een andere instelling (het ADVN). Bovendien zag de provincie in de toren geen geschikte museale ruimte voor presentatie noch voor degelijke bewaring. Ook inhoudelijk had men bezwaren. De bestaande permanente presentatie werd verwarrend, onevenwichtig en niet kwalitatief genoeg genoemd, terwijl ook de afwezigheid van een duidelijk museaal concept werd vastgesteld. Bovendien vond men het ontgoochelend dat de organisatie zich de resultaten van de (extern begeleide) beleidsplanning niet eigen had gemaakt, wat tijdens het plaatsbezoek duidelijk was geworden uit gesprekken met de directie. De provincie besloot enerzijds dat de IJzertoren in eerste instantie vooral het *memoriaal van de Vlaamse ontvoogding* bleef (zonder duidelijk te maken wat dat dan precies zou betekenen), en anderzijds dat de toren op te veel paarden tegelijk wedde: het memoriaal, het museum, en Ten Vrede. Tegelijkertijd had de provincie kritiek op de aanvraag om bij het provinciale niveau ingedeeld te worden, niet alleen omdat de toren in bepaalde opzichten de regionale dimensie overstijgt en inhoudelijk op Vlaams niveau relevant is, maar ook omdat de eigenlijke ambities van de toren vooral op landelijk niveau lagen. De provincie besloot haar advies met de oproep dat de Vlaamse overheid in dit dossier haar verantwoordelijkheid moest opnemen.²²⁴

Ook de Vlaamse overheid sprak zich in ongunstige zin uit over de erkenningsaanvraag. Ook hier vormde het niet voldoen aan de basiscriteria van een collectie-beherende erfgoedinstelling de kern van de argumentatie, maar tegelijkertijd werd ook een museaal en conceptueel probleem aangekaart. Men achtte de huidige opstelling niet wetenschappelijk genoeg, terwijl het toekomstige concept te vaag bleef. Het museum, zo schreef men, miste identiteit omdat de thema’s oorlog, vrede en Vlaamse ontvoogding niet met elkaar samenhangen. Uit het plaatsbezoek concludeerde het toenmalige agentschap Kunsten & Erfgoed dat het museum een onvoldoende

duidelijk zicht had op hoe men het concept concreet wilde uitwerken, met andere woorden, hoe men de twee narratieve pijlers (het Duits-Belgische front en de Vlaamse ontvoogding) precies met elkaar wilde verbinden in een overkoepelend verhaal. Daarnaast werd door de expertencommissie opgemerkt dat in het bestaande concept te veel nadruk kwam te liggen op WO I en te weinig op de thematiek van de Vlaamse beweging. Het advies van de administratie wees ook op enkele ideologische vertekeningen die in het concept bleven doorwerken: ‘Zo worden de idealen van de Frontbeweging gelijkgesteld aan de verzuchtingen van àlle frontsoldaten’. En ook hier werd vermeld dat de directie te weinig voeling had met het uitbestede beleidsplan. Net als de provincie was de Vlaamse administratie van oordeel dat de museumleiding onvoldoende vanuit de finaliteit van een museum dacht.²²⁵ Ook het zakelijk beheer werd als te complex aangemerkt. Zo vond men het gebruik van twee vzw’s overbodig. Dit had als gevolg, aldus het oordeel van de Vlaamse overheid, dat het museum op het vlak van beheer ‘ondermaats’ scoorde. Tegelijkertijd was de minister van Cultuur, die de organisatie op de hoogte bracht van het eindoordeel, wel overtuigd van de waarde en het potentieel van de plaats:

“De minister merkt op dat het gebouw wel potentieel heeft als herdenkingsteken en herinneringsmonument, maar dat het niet geschikt is als museumruimte. Het is een symbool van de anti-oorlogsbeweging, waarvan Vlaanderen in het interbellum het centrum was. De minister wenst dan ook de suggestie te doen om de IJzertoren haar rol als memoriaal ten volle te laten uitoefenen. Een museale en/of educatieve opstelling kan echter beter naast de toren worden ingericht. Een netwerk met verschillende historici en wetenschappers kan dit vredesverhaal en/of het verhaal van de wording van de Vlaamse gemeenschap verder ontwikkelen en vertalen naar een duidelijk en verantwoord concept. Verschillende collectiebeherende cultureel-erfgoedorganisaties kunnen in de uitwerking van het concept een belangrijke rol spelen.”²²⁶

Of alle historische uitspraken in dit citaat (Vlaanderen als centrum van de anti-oorlogsbeweging in het interbellum) even accuraat zijn, laten we in het midden; het punt is dat de IJzertorensite aangezien werd als een plaats met potentieel, zowel in zijn functie van memoriaal en erfgoedsite als van museum (in een gebouw naast de toren dan wel), maar dat een erkenning en subsidiëring van het IJzertorenmuseum in het kader van het cultureel-erfgoeddecreet niet onmiddellijk in het verschiet lagen. De niet-erkenning als museum was bovendien niet het einde van het slechte nieuws. Enkele jaren later zag de IJzertoren de subsidies die hij kreeg als sociaal-culturele beweging niet verlengd (zie hoofdstuk 4). Oplossingen voor deze moeilijke situatie kwamen echter uit twee richtingen. Ten eerste waren in 2010 de voorbereidingen voor de eeuwherdenking van WO I volop op gang getrokken. In het kader van die herdenking had de Vlaamse overheid middelen vrijgemaakt, onder andere voor de herinrichting van musea in de Westhoek, waarop ook de IJzertoren een beroep kon doen. En ten tweede was in het Vlaams Parlement een consensus ontstaan om de toekomstige werking van de IJzertoren structureel te waarborgen door middel van een decretale verankering.

De museale werking in het memoriaaldecreet van 2011: een focus op publiekswerking en onderzoek

We hebben de krachtlijnen van het decreet hierboven omstandig toegelicht. In het kader van dit deel van het rapport is het vooral belangrijk toe te lichten hoe de bepalingen over de museale werking concreet invulling kregen en hoe ze in de praktijk uitgevoerd worden. Hoewel het decreet stelde dat de IJzertoren moest werken in de geest van het Vlaamse kwaliteitslabel voor musea, was men in de uitwerking van de beheersovereenkomst pragmatisch en realistisch. Men beseftte dat de

collectiefunctie en het torengedouw in de nabije toekomst een obstakel zouden blijven voor een museumerkenning. Daarom besloot men de museale activiteiten van de toren vooral toe te spitsen op de andere museale basisfuncties, meer bepaald het onderzoek en de publiekswerking (waaronder zowel de tentoonstelling als de educatie vallen).²²⁷ In de beleidsperiode 2012-2016 lag er bijgevolg minder focus op de collectiefunctie. De bestaande collectie van de IJzertoren is momenteel voornamelijk van documentaire aard en zowel gelinkt aan de Eerste Wereldoorlog als aan de Vlaamse beweging. Het museum beschikt, naast het archief van het IJzerbedevaartcomité, bijvoorbeeld over archivalia van frontsoldaten zoals brieven, blaadjes, notitieboekjes, en over audiovisueel materiaal, vlaggen en kunstwerken.²²⁸ Voor het beheer en behoud van dit archief en een deel van deze collectie werkt de IJzertoren op structurele basis samen met het Archief en Documentatiecentrum voor het Vlaams-nationalisme (ADV N) in Antwerpen.²²⁹ Deze samenwerking lijkt goed te verlopen. Het goede beheer van archief en collectie wordt gewaarborgd. Doordat het ADV N expertise heeft rond de bredere Vlaamse beweging en de geschiedenis van de Vlaamse natievorming opent de overeenkomst ook interessante perspectieven op verdergaande inhoudelijke samenwerking.

In dit rapport willen we, wat de museale werking van de IJzertoren betreft, vooral focussen op de vaste presentatie (zowel de voorbereiding als het uiteindelijke resultaat) en de educatie voor groepen (gidsenwerking en lespakketten). Toch is het interessant kort even in te gaan op de onderzoeksfunctie. Het is belangrijk om daarbij op te merken dat de staf van het IJzertorenmuseum klein is. In dat licht is het begrijpelijk – en wellicht ook aanbevelenswaardig – dat de ambities op het vlak van onderzoek door de organisatie zelf veeleer bescheiden zijn. Het Vlaamse kwaliteitslabel voor musea erkent dat en stelt daarom dat de onderzoeksfunctie ook inhoudt dat men onderzoek door derden stimuleert of laat uitvoeren.²³⁰ Hoe de IJzertoren in de beleidsperiode 2012-2016 invulling heeft gegeven aan de onderzoeksfunctie kunnen we onder meer nagaan in de beleidsplannen. Deze analyse levert echter een weinig concreet beeld op. Doorgaans beperkt men zich in de plannen tot vage formuleringen, zoals in het beleidsplan van 2011. Daar wordt vermeld dat, naast 'het algemeen onderzoek', een of ander onderwerp grondiger onderzocht zou worden naar aanleiding van de publicatie van een catalogus of een tijdelijke tentoonstelling. De keuze van onderwerpen, zo werd gesteld, zou bepaald worden door de Raad van Bestuur, op advies van de wetenschappelijke museumwerkgroep. Het wetenschappelijke werk zou uitgevoerd worden door de wetenschappelijke staf, al dan niet bijgestaan door een ad hoc samengesteld wetenschappelijk comité. Wat het profiel was van de wetenschappelijk medewerkers of wat de concrete inhoudelijke plannen waren voor onderzoek in de jaren 2012-2016, werd niet toegelicht.²³¹ Ook in de jaarlijkse actieplannen en werkingsverslagen bleef men veeleer vaag over het onderzoek. Men somde – in bulletpoints – enkele zaken op, zonder samenhang, of zonder dat een achterliggende visie duidelijk werd. Vaak volgde als laatste punt de formulering 'gevarieerd onderzoek – verschillende thema's/onderwerpen – in het kader van de vernieuwing van het museum door stakeholders en wetenschappers'.²³² Over welke thema's en welke onderzoekers het ging, werd verder niet verduidelijkt. Een gelijkaardige opmerking moet gemaakt worden met betrekking tot het onderzoek naar aanleiding van de vernieuwing van de museale presentatie in 2014. Hoewel de museumbouwers onderzoek uitgevoerd hebben²³³, lichtten de actieplannen en jaarverslagen dat niet concreet toe. Naast een vermelding van het budget in het actieplan van 2013 bijvoorbeeld (17,500 euro begroot en 16,920 euro uitgegeven), werd volstaan met de opmerking dat 'in aanloop naar 2014 en de realisatie van het nieuwe museum (...) archiefonderzoek meer dan ooit nodig (was)'.²³⁴ De concrete onderzoeksactiviteiten noch de concrete besteding van middelen werd getuigd. Interessant om te vermelden is dat de organisatie, op basis van recent ontdekt archiefmateriaal, momenteel eigen onderzoek uitvoert naar de manier waarop het Heldenhulde-initiatief vorm kreeg zowel tijdens als na de Eerste Wereldoorlog.²³⁵ De actieplannen en jaarverslagen rapporteerden daarover echter slechts summier.

De herinrichting van het museum 2010-2014

Nog voor het memoriaaldecree in 2011 gestemd werd, was men in Diksmuide, ondanks het feit dat de aanvraag tot erkenning als museum geen gunstig gevolg had gekend, begonnen met de voorbereidingen van de herinrichting van het museum. Daarvoor stelde men een museumwerkgroep samen, die vanaf 2010 zijn werkzaamheden aanvatte. Het beleidsplan van 2011 vermeldde als leden van deze werkgroep: Jan Breyne, Geert Castryck, Paul De Belder, Luc Demeester, Pascal Ennaert, Luc Glorieux, André Gysel, Koen Koch, Véronique Lambert, Guy Leemans, Mark Van de Voorde, Luc Vandeweyer, Winfried Vangramberen, Bob Vanhaverbeke en Cindy Verbrugge. Het beleidsplan stelde dat de samenstelling van deze museumwerkgroep pluralistisch en representatief was voor de cultureel-erfgoedgemeenschap, maar vermeldde noch de institutionele affiliatie van de leden, noch of ze al dan niet ten persoonlijke titel deel uitmaakten van de werkgroep. Een aantal van de leden was bestuurslid van de vzw Voor Vrede, Vrijheid en Verdraagzaamheid.²³⁶ We hebben geprobeerd de werkzaamheden van deze museumwerkgroep te reconstrueren, maar dat bleek – op basis van de documenten die ons ter beschikking stonden – niet zo vanzelfsprekend. Uit de interviews bleek wel dat deze werkgroep een enigszins geaccidenteerd parcours heeft gereden. Zo verlieten enkele leden de werkgroep voordat de herinrichting van het museum een feit was.

In 2011-2012 werd de opdracht van de herinrichting van het IJzertorenmuseum uitbesteed aan de Groep Meyvaert, die een samenwerking aanging met scenograaf Koen Bovée en het Gentse bureau Handelsreizigers in Ideeën.²³⁷ In de loop van 2012 werd het initiatief genomen om de begeleidende werkgroep uit te breiden met enkele leden. In deze fase werden ook het ADVN, het Vlaams Vredesinstituut en Bruno De Wever van de Universiteit Gent bij de werkgroep betrokken. In november 2012 werd aan deze groep het museaal concept van de curatoren voorgesteld. Daarbij werd meegedeeld dat er binnen de organisatie al een lange weg afgelegd was en dat de Raad van Bestuur van de vzw het kader had vastgelegd waarbinnen verder gewerkt moest worden. Dat kader behelsde de keuze om in het museum te focussen op de Eerste Wereldoorlog en meer bepaald op het Belgisch-Duitse front. Daarnaast moest ook de geschiedenis van de IJzertoren als monument haar plaats krijgen. De Raad van Bestuur kon ermee akkoord gaan om de werkgroep, die nu wetenschappelijk comité genoemd werd, de eindverantwoordelijkheid over de herinrichting van het museum te geven. Dat kon echter alleen als het wetenschappelijk comité binnen het vooraf bepaalde raamwerk zou werken.²³⁸ Het Vlaams Vredesinstituut besloot zich daarop terug te trekken uit het begeleidend comité. Niet alleen omdat het van oordeel was dat het museale concept – zoals dat op dat ogenblik voorlag – de kritische toets nog niet helemaal kon doorstaan en verdere inhoudelijke uitwerking vereiste, maar vooral omdat het vastgelegde kader weinig ruimte leek te laten voor aanpassingen van het concept. De inbreng van externe expertise zou volgens het instituut, met andere woorden, in een te beperkt speelveld moeten plaatsvinden.²³⁹ Ook Bruno De Wever trok zich uit de werkgroep terug.

We hebben de geschiedenis en de verschillende samenstellingen van het begeleidend comité niet helemaal in kaart kunnen brengen. Niettemin kunnen we vaststellen dat, hoewel de beheersovereenkomst stipuleerde dat voor de herinrichting van de publiekspresentatie een beroep gedaan zou worden op de expertise in het netwerk van relevante cultureel-erfgoedactoren, het ADVN pas in een latere fase bij het project betrokken werd. Verder werd er ook niet gestreefd naar samenwerking met een organisatie als FARO, hoewel die samenwerking misschien interessante inzichten had kunnen opleveren.²⁴⁰ Uit de beleidsplannen valt bovendien moeilijk op te maken vanuit welke visie het museum een beroep deed op een museumwerkgroep of een wetenschappelijk comité, als er daarover al een visie ontwikkeld werd. In de Vlaamse context neemt de IJzertoren op dit vlak overigens geen uitzonderingspositie in. Verschillende

publiekshistorische projecten in Vlaanderen bleken het tijdens het afgelopen decennium moeilijk te hebben met de inbreng van wetenschappers en experts.

Intussen had men het concept van het nieuwe museum verder uitgewerkt. Het kader waarbinnen dat concept ontwikkeld zou worden, was in de loop van 2010 en 2011 vastgelegd, voordat de scenograaf en de curatoren aan de slag gingen. Men zou in het museum vooral focussen op de Eerste Wereldoorlog en de gebeurtenissen aan het Belgisch-Duitse front. Een planningsdocument uit april 2012 geeft die keuze goed weer. Omdat het IJzertorenmuseum een eenduidig profiel miste en af te rekenen had met een negatief imago, was men van oordeel dat het noodzakelijk was dat er op het vlak van profiel een beslissing genomen zou worden. Men koos ervoor om van het IJzertorenmuseum 'het museum van de Grote Oorlog (IJzerfront)' te maken. De klemtoon in het nieuwe museum moest dus liggen op WO I. De geschiedenis van de Vlaamse ontvoogding en van de toren als symbool zouden in deze visie in functie van het WO I-verhaal behandeld worden. De boodschap van vrede, vrijheid en verdraagzaamheid zou dan weer als conclusie aan de bezoeker worden meegegeven, als materie om over na te denken.²⁴¹ Deze profilering als WO I-museum paste ook goed in het kader van het Impulsfonds 100 jaar Grote Oorlog van Toerisme Vlaanderen, het subsidiekader waarbinnen de Vlaamse overheid aanzienlijke middelen had vrijgemaakt met het oog op de eeuwherdenking van WO I. Het beleidsplan van 2011 (het eerste in het kader van het memoriaaldecreet) weerspiegelde nog niet eenduidig deze keuze. Volgens dat plan moest het IJzertorenmuseum een laagdrempelige instelling worden 'met een heldere boodschap, die uitgaat van de gebeurtenissen aan het IJzerfront in de Eerste Wereldoorlog. Van daaruit ontstaan twee pijlers, één over het Belgisch-Duitse front in de Eerste Wereldoorlog en één over het streven naar Vlaamse zelfstandigheid. Beide pijlers monden uit in een vredesboodschap.' Hoe dat concreet uitgewerkt zou worden, werd niet toegelicht. Men gaf wel aan dat de tentoonstelling 'objectief en "demythologiserend"' zou zijn; geen enkele zwarte bladzijde uit de geschiedenis zou weggemoffeld worden. Het was de intentie om ook de schaduwzijde duidelijk en onverbloemd weer te geven. Men gaf ook aan het museum, 'dat onlosmakelijk verbonden is met de toren, de site en de omgeving', te willen gebruiken 'om een boodschap mee te geven die eigen is aan de ethische en educatieve doelstellingen van de vzw's, zoals o.a. het bevorderen van internationale verstandhouding'. Daarbij zou de klemtoon vooral liggen op educatie voor lagere scholen en jongeren. Tot slot werd ook vermeld dat het de ambitie was om van de toren 'het belangrijkste, toeristische WO I-instappunt van de Noordelijke Westhoek' te maken.²⁴²

Het jaarboek 2013 Aan de IJzer biedt een inzicht in de manier waarop het concept in de loop van 2012 en 2013 door de curatoren verder ontwikkeld werd. Om een 'radicale rode draad doorheen de verschillende thema's' te trekken, koos men voor de slagzin '*Wat rest van het leven. Wat blijft van het land*'. Met het eerste luik had men de menselijke kant van de Grote Oorlog op het oog: 'Hoe proberen de soldaten een "normaal leven" te reconstrueren aan het front', 'Wat nemen mensen mee als ze plots op de vlucht slaan?', 'Op welke manier probeerden frontsoldaten terug thuis de oorlog te verwerken?'. 'Wat rest van het leven tijdens de oorlog' werd voorgesteld als het antwoord van de tentoonstellingsmakers op de vraag van het IJzerbedevaartcomité 'om een museum te bouwen dat niet op wapens, uniformen en militair-historische gebeurtenissen focust, maar wel op "de kleine mens in de grote oorlog"'. Door de nadruk te leggen op de rampzalige impact van de oorlog op het dagelijkse leven, was het de bedoeling om –'zonder "over-educatief" te worden' – de vredesboodschap 'Nooit Meer Oorlog' van het Museum aan de IJzer over te brengen. Met het tweede luik van de slagzin – 'Wat blijft van het land' (na de oorlog) – wilde men ten eerste, op een concreet niveau, verwijzen naar de littekens die de oorlog in het omliggende landschap trok. Maar in 'Wat blijft van het land' lag tegelijkertijd ook een politiek-historische verwijzing besloten. Dit deel van het museum zou thema's moeten uitwerken zoals het Belgische patriottisme bij de aanvang van de oorlog, de invloed van het activisme, de Frontbeweging en de

Flamenpolitik van de bezetter op de Belgische natie, en de bredere evoluties binnen de Vlaamse beweging tijdens en na WO I. Het uitgangspunt van dit deel van de tentoonstelling, aldus het jaarboek uit 2013, was te vertrekken van de specifieke geschiedenis van de IJzertoren als monument. Maar men beoogde nog meer. Men wilde vragen stellen als: 'Hoe wordt een kleine beweging tijdens WO I een beleidsbepalende beweging?'; 'Hoe evolueert een pacifistische nationalistische beweging naar een militaristische nationalistische beweging?'; en 'Hoe ervaren we vandaag onze "nationale identiteit"?'. Het museum mocht de confrontatie met de zwarte bladzijden uit de geschiedenis van de Vlaamse beweging niet uit de weg gaan. Dat werd voorgesteld als een voorwaarde om de hedendaagse hertalingen van 'zelfbestuur' naar 'vrijheid' en 'godsvrede' naar 'verdraagzaamheid' als een geloofwaardige boodschap te kunnen brengen.²⁴³ In de pers werd zelfs aangekondigd dat de vernieuwing van het museum 'het Vlaams oer-trauma' bespreekbaar moest maken.²⁴⁴

We hebben de visie-ontwikkeling en uitwerking van het museale concept tussen 2011 en 2013 betrekkelijk uitgebreid besproken, om het uiteindelijke resultaat (de nieuwe museale opstelling: zie de volgende paragraaf) te kunnen toetsen aan de intenties die vóór de opening van het nieuwe museum geformuleerd werden. Op basis van deze uiteenzetting kunnen we ons nu al de vraag stellen of er in het museale concept voor het nieuwe museum effectief een rode draad getrokken werd. Een sociale geschiedenis van WO I ('de kleine mens in de grote oorlog') werd gecombineerd met een politieke geschiedenis van de IJzertoren en de Vlaamse natievorming. Hoe die twee thematieken samengebracht zouden kunnen worden in één museale opstelling, in één museaal verhaal, werd nooit echt concreet verduidelijkt. Maar zoals hieronder in de bespreking van de vaste presentatie in het nieuwe Museum aan de IJzer zal blijken, was in de conceptontwikkeling al langer duidelijk dat de verhaallijn van de Eerste Wereldoorlog het basisverhaal zou vormen, terwijl de geschiedenis van de IJzertoren, de bedevaarten en – in bredere zin – de Vlaamse natievorming als een secundaire verhaallijn uitgewerkt zou worden.

6.3 Het Museum aan de IJzer: de vaste presentatie

Zoals we in hoofdstuk 4 hebben toegelicht, vermeldt het memoriaaldecreet dat de inhoudelijke focus van het museum ligt 'op de Eerste Wereldoorlog en de Vlaamse emancipatiebeweging' (art. 4, §1, 1°). In de teksten wordt die inhoudelijke bepaling echter niet overal op letterlijk dezelfde manier overgenomen. In de memorie van toelichting is bijvoorbeeld sprake van 'het IJzerfront in de Eerste Wereldoorlog en het ontstaan van de Vlaamse emancipatiebeweging'. De beheersovereenkomst spreekt in operationele doelstelling 3.1 over 'het Belgisch-Duitse front tijdens WO I en de Vlaamse emancipatiebeweging', en citeert ook uit de statuten van de vzw Voor Vrede, Vrijheid en Verdraagzaamheid, waarin sprake is van 'twee pijlers, een over het Belgisch-Duitse front in de Eerste Wereldoorlog en een over het streven naar Vlaamse zelfstandigheid. Beide pijlers monden uit in een vredesboodschap'.²⁴⁵ Hoe dan ook, het is duidelijk dat volgens de teksten het museum aandacht moet besteden aan WO I en aan aspecten van de Vlaamse politieke geschiedenis. Met betrekking tot het waarborgen van de museale en (publieks)historische kwaliteit van de museale opstelling schrijft de beheersovereenkomst voor dat de publiekspresentatie vernieuwd moest worden met aandacht voor kwalitatieve inhoud, originaliteit en creativiteit, wat – nog steeds volgens de beheersovereenkomst – 'logischerwijze' zou moeten leiden tot een verhoging van het bezoekersaantal.²⁴⁶ In deze paragraaf nemen we de nieuwe vaste presentatie onder de loep. De tijdelijke tentoonstellingen blijven buiten het bestek van deze analyse. We kijken – heel summier – ook naar enkele cijfers, niet alleen over de aantallen bezoekers die jaarlijks het Museum aan de IJzer aandoen, maar ook over de profielen van deze bezoekers. De analyse in deze

paragraaf is gebaseerd op het plaatsbezoek en het focusgesprek met de klankbordgroep. In de afsluitende paragraaf van dit hoofdstuk (6.5) toetsen we de bevindingen van de experts in deze groep niet alleen aan de doelstellingen van het decreet en de beheersovereenkomst, maar ook aan enkele van de inzichten over museale kwaliteit die we aan literatuur uit de museumstudies ontleenden, bijvoorbeeld over het omgaan met moeilijke geschiedenis, over de verschillende ervaringsvoorkeuren van bezoekers, en over het constructivistische-agonistische museum.

Daarbij is het belangrijk in het achterhoofd te houden dat het Museum aan de IJzer werkt met veeleer beperkte financiële middelen en met een kleine staf. We moeten er dus over waken dat onze analyse niet uitgaat van onhaalbare verwachtingen. Dat risico is niet denkbeeldig wanneer we vertrekken van de *state-of-the-art* inzichten in de literatuur of wanneer we het expertenniveau van de klankbordgroep in rekening nemen. Zoals hierboven ook bleek uit de literatuurstudie, zijn er nog steeds veel musea die niet werken volgens het ideaaltypische constructivistische en agonistische museummodel zoals dat in de literatuur naar voren wordt geschoven. Niettemin kunnen deze inzichten wel dienen als inspiratie om onze analyse richting en ondersteuning te bieden.

‘Wat rest van het leven, wat blijft van het land’: een analyse van de vaste presentatie

Methodologisch opteerden we voor een experts-focusgroep. Bedoeling was om op die manier te weten te komen hoe experts (museumdeskundigen en historici) een museale presentatie beoordelen, welke argumenten ze daarvoor aandragen, en hoe het debat over de kwaliteit van een museum vorm krijgt. Onze analyse zal dus occasioneel een beroep doen op ‘enerzijds-anderzijds’ redeneringen en nuances vertonen. Vaak waren de experts het eens met elkaar, soms was er ook geen overeenstemming in de standpunten. Maar algemeen gesproken komen er uit de focusgroep ook enkele duidelijke bevindingen naar voren. We gaan eerst dieper in op enkele vormelijke aspecten van de nieuwe presentatie, om daarna de inhoudelijke verhaallijnen van nabij te bekijken.

Scenografie en vormelijke aspecten

Een eerste, positieve bevinding is dat de museumbouwers duidelijke keuzes hebben gemaakt, bijvoorbeeld door op elke verdieping (het museum telt 22 etages) maar één thema aan te snijden of één conceptuele insteek uit te werken. De curatoren hebben aan de verleiding weerstaan om alles te willen tonen. Het museum is, in de woorden van één expert, ‘geen boek’, en dat is goed. Dat er duidelijke keuzes gemaakt werden, geeft de bezoeker een zekere rust tijdens de rondgang doorheen het museum wat, aangezien de ruimtelijke indeling van de toren (die museaal gesproken allesbehalve evident is) inderdaad geen overbodige luxe is. Over sommige opstellingen in het museum was de klankbordgroep unaniem van oordeel dat ze bijzonder geslaagd zijn. De installatie ‘eretekens versus littekens’ sprong daarbij in het oog. Deze presentatie is goed doordacht en werkt: de teksten zijn eenvoudig en bevatten scherpe vragen die zowel door kinderen als volwassenen te begrijpen zijn, en het visuele contrast tussen beelden van eretekens en van littekens confronteert de bezoeker onmiddellijk met de (meerdere) realiteit van de oorlog. Deze opstelling spreekt de bezoeker aan, stelt hem een vraag, zet hem aan het denken. Ook de verdieping met de obussen werd als indrukwekkend ervaren; een expert vergeleek die ervaring met een wandeling op een begraafplaats. Over andere opstellingen liepen de standpunten – in mindere of meerdere mate – uiteen. De presentatie over vluchtelingen, die naast beelden van vluchtelingen in 1914 ook gebruik maakt van hedendaagse kledingstukken, werd door een expert bijvoorbeeld als verwarrend ervaren, terwijl anderen dit als een sterke zaal ervoeren, omdat er een link met hedendaagse vluchtelingen gemaakt wordt.

Over de ‘vensters op nationale identiteit’ liepen de meningen enigszins uiteen. Deze vensters zijn panelen die in de kleuren van een nationale vlag geschilderd zijn en door de bezoeker opengedaan kunnen worden, zodat ze teksten kunnen lezen en beelden kunnen bekijken. De bedoeling van de vensters is om de bezoeker aan de hand van contrasten en dilemma’s aan het denken te zetten over nationale identiteit. Aangezien die vensters een belangrijk element vormen in het museale concept (zie ook verder), is het interessant even stil te staan bij deze installaties. Sommige experts vonden de vensters een goed element in de presentatie, niet alleen omdat ze als een rode draad doorheen de presentatie geweven zijn, maar ook omdat ze de bezoeker tot denken aanzetten. Andere experts zagen in de installatie op zich inderdaad een goede poging om een rode draad te creëren en de bezoeker iets te laten ‘doen’ (het openen van de panelen), maar vonden de uitwerking ervan niet geslaagd. De casussen zijn meestal historisch, gelinkt aan WO I, en in sommige gevallen behandelen ze thema’s uit de Vlaams-Belgische geschiedenis. Maar deze experts vonden de behandelde casussen vaak te moeilijk en te complex; één van de experts vond sommige van de boodschappen op de panelen zelfs ‘bizar’ en was van oordeel dat het opzet met contrast vaak ook niet lukte. Een andere expert vond de teksten op de panelen moeilijk omdat ze weinig gelaagd zijn: in plaats van een korte inleiding met de essentie en dan een iets langere toelichting, moet je als lezer vaak tot het einde lezen voor je weet waarover het gaat. En lang niet elke bezoeker doet dat. Bovendien bieden de vensters, die bedoeld zijn als een aanzet tot reflectie, volgens deze expert te weinig aansluiting bij de leefwereld van de bezoekers, omdat de informatie doorgaans historisch blijft. Daarbij werd ook opgemerkt dat tijdens de rondgang in het museum het opzet van de vensters onvoldoende verduidelijkt wordt. Helemaal aan het begin wordt wel een toelichting gegeven, maar die is kort, en niet alle bezoekers zullen die meegekregen hebben. Daardoor dreigt het opzet van de installatie misschien verloren te gaan. In de museumgids (die uiteraard niet door alle bezoekers zal worden gelezen) wordt het opzet van de vensters wel iets omstandiger toegelicht. Zo worden bijvoorbeeld enkele theoretische uitgangspunten over nationale identiteit geduid (zoals: identiteit is gelaagd, de natie is een verbeelde gemeenschap, individuen hebben geen eenvoudige, harmonieuze, integrale en onproblematische identiteit), maar op zich blijkt ook dat best nog ingewikkeld. De theorie lijkt recht uit een handboek te komen en is nog onvoldoende vertaald voor een breder publiek. Volgens de experts kan de conclusie over de vensters over nationale identiteit dus luiden dat het idee goed is (mensen tot nadenken aanzetten), maar dat het er in de praktijk niet altijd goed uitkomt.

Wat de installaties in de vaste opstelling betreft, moet ook de introductiefilm vermeld worden die beneden in het auditorium van de toren getoond wordt, voordat de bezoekers naar de bovenste panorama-verdieping trekken. Hoewel deze film een belangrijke rol speelt in het concept van de museumbouwers²⁴⁷, is het helemaal niet duidelijk of bezoekers standaard naar deze film worden toegeleid. Tijdens het plaatsbezoek werd de groep door de museummedewerkers in ieder geval niet gewezen op het bestaan van de film. Hij werd dan ook niet bekeken.¹

Een uitdaging waar veel historische musea mee worstelen is het zoeken naar een evenwicht tussen kennis, beleving en het aanzetten tot reflectie. Volgens de toetssteen Herinneringseducatie van het BCH (zie hierboven) zijn dat drie elementen die elk goed herinneringseducatief project in zich moet dragen. Het evenwicht tussen deze drie dimensies was dan ook een aandachtspunt dat tijdens het focusgroep werd voorgelegd aan de experts. Eén expert waardeerde dat cognitieve verdiepingen afgewisseld worden met belevende of esthetiserende verdiepingen; dit geeft rust. Deze verschillende etages, vulde een andere expert aan, spreken andere manieren van ontvangen aan. Een derde was wat kritischer; hij erkende dat een aantal etages, bijvoorbeeld die over

¹ Ook tijdens een museumbezoek met medewerkers van het Vlaams Vredesinstituut, op 17 december 2014, werden we niet op de film geattendeerd.

vluchtelingen, een belevend perspectief en een emotie mogelijk maken (en bovendien ook goed gemaakt en sterk zijn), maar dat er voor het overige niet zo veel beleving in het museum te vinden is. Tegelijkertijd, zo stelde deze expert, is er in het museum weinig mogelijkheid tot (cognitieve) verdieping door de bezoeker, bijvoorbeeld in onderwerpen die hem bijzonder interesseren. Iemand die bijvoorbeeld meer wil weten over de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog, krijgt een aantal foto's en enkele korte teksten voorgeschoteld, maar verder geen instrumenten om zich te verdiepen in het thema. Het museum is eigenlijk één lang verhaal, dat alle bezoekers op dezelfde manier moeten volgen, en als dat twee uur in beslag neemt, verzwakt de aandacht van menig bezoeker. Een andere expert meende dat het museum dat euvel zou kunnen ondervangen door de museumervaring door middel van multimedia-applicaties (bijvoorbeeld via tablet) met extra, informatie te verdiepen. Wie inzoomt op een bepaalde foto of installatie, kan zo een heleboel bijkomende informatie vergaren. Op eigen tempo en naar eigen inzicht.

Een niet gering aantal historische musea werkt vandaag met persoonlijke verhalen. Een aantal zorgvuldige geselecteerde getuigen of protagonisten vertellen hun persoonlijke verhaal. Het is de bedoeling om te appelleren aan het inlevings- en identificatievermogen van de bezoeker en die zo bij de museale presentatie te betrekken. In het IPOP-model van het Smithsonian speelt de persoonlijke dimensie dan ook een belangrijke rol (zie hierboven). Opvallend in het Museum aan de IJzer is dat er zo goed als niet gewerkt wordt met persoonlijke verhalen of getuigenissen. Dat werd door de klankbordgroep als een gemis ervaren. Het heeft ook een impact op de meerstemmigheid van het museum, die door de afwezigheid van deze verhalen danig geminimaliseerd wordt. Het effect is dat de experten opmerkten dat ze eigenlijk maar één stem hoorden in het museum, één standpunt. De dwingende route (verdieping per verdieping) en het gebrek aan meerstemmigheid zorgen ervoor dat het museum voor de bezoeker heel sturend en passief is: de nadruk ligt op het consumeren van wat getoond wordt. De vraag die vervolgens opgeworpen werd, is wie er eigenlijk spreekt in dit museum. Volgens één expert is dat niet duidelijk: is het een historicus, een doorsnee persoon, of de vrouw van 101 die in een video in de inkomhal de bezoekers verwelkomt? (Deze vrouw is overigens de enige die een persoonlijk verhaal vertelt; maar dat soort verhalen hoor je verder niet in het museum). Omdat er maar één (niet-gedefinieerde) stem spreekt, kan de bezoeker ook niet kiezen voor de stemmen die hij het meest interessant vindt: bijvoorbeeld van mensen die hun verhaal brengen, of van experten die in een video toelichting geven. Dit werd, opnieuw, door een expert geduid als één van de grote problemen in de opstelling: dat er te weinig mogelijkheid is tot individuele verdieping (terwijl daar allerlei museale technieken voor bestaan). Een expert voegde aan deze discussie toe dat er op één heel betekenisvolle plaats in het museum wel iemand expliciet aan het woord gelaten wordt: op de verdieping over de IJzertoren citeert men de auteur van een recent boek over de IJzertoren. Men laat haar zeggen: 'De negatieve connotatie die de IJzerbedevaart, en ook de toren, in de tweede helft van de 20ste eeuw stilaan kreeg, is voltooid verleden tijd.'¹ De leden van de klankbordgroep waren het ermee eens dat men hier expliciet een externe stem aan het woord laat omdat 'men zich wil indekken', met andere woorden: omdat men deze stelling niet zelf wil verkondigen om niet zelfverschonend over te komen. Bovendien werd opgemerkt dat het citaat te vinden is in één van de donkerste hoeken van het museum. Een expert noemde dit alles 'buitengewoon krampachtig'. Dit soort elementen illustreert volgens een andere expert dat de toren geen verbindend element is in de Vlaamse samenleving.

Het memoriaal van de IJzertoren komt voor in de eindtermen van het Vlaamse basisonderwijs. Leerlingen worden geacht kennis te hebben van het memoriaal als 'erkend symbool van de

¹ Het citaat is te vinden op de kaft van Annemie Reyntjens, *De IJzertoren... en de Nieuwe Vlaamse Benadering van de Oorlog* (Leuven: Davidsfonds, 2014).

Vlaamse Gemeenschap'. In hoofdstuk 9 van dit rapport gaan we dieper in op deze eindterm. Maar omdat deze eindterm maakt dat veel leerlingen uit het basisonderwijs het museum bezoeken (zie hieronder), is het relevant na te gaan of de scenografische uitwerking van de nieuwe opstelling in het Museum aan de IJzer geschikt is voor de doelgroep van het basisonderwijs. We legden deze vraag tijdens het focusgesprek voor aan de klankbordgroep. Aan de ene kant herhaalde een expert dat het een 'rustig' museum is, wat goed is voor de doelgroep – veel hedendaagse musea (en daarbij werd bijvoorbeeld het In Flanders Fields Museum in Ieper genoemd) zijn naar het oordeel van deze expert te flitsend en te druk voor jongere kinderen. In het Museum aan de IJzer wordt daarentegen per verdieping één thema, één sfeer uitgewerkt, waarbij bovendien cognitieve etages afgewisseld worden met belevende en esthetiserende. Dat werkt goed voor de doelgroep. Anderzijds zijn de teksten volgens de experts te moeilijk voor leerlingen van het basisonderwijs. Klasgroepen van die leeftijd bezoeken het museum volgens één expert dan ook beter met een gids. Een rode draad die de makers volgens de klankbordgroep doorheen de presentatie hebben geweven met het oog op de doelgroep van het basisonderwijs, zijn de animatiefilmpjes. Op zich een goed idee, maar als enige lijn voor deze doelgroep is het ook wel beperkt: alleen maar filmpjes. Bovendien hadden enkele experts ook moeite om precies te begrijpen waar sommige filmpjes precies over gaan (bijvoorbeeld een filmpje met blauwe, rode en gele mutsen). Tot slot merkte een expert op dat men in het museum geen gebruik maakt van het vliegje van CultuurNet om een kinderroute aan te geven. Die iconografie is intussen goed ingeburgerd; kinderen kennen het en weten aan de hand ervan hun weg in een museum te vinden.

Wat de vormelijke aspecten van het museum betreft, sprak de klankbordgroep ten slotte ook over de ruimtelijke indeling van de tentoonstelling en over de toren als museale ruimte. Een bevinding die enkele malen herhaald werd, was het ongelukkige feit dat een dug-out de bezoekersroute afsluit (op de onderste verdieping werd in de toren een schuilruimte voor frontsoldaten gereconstrueerd). Hoewel een dergelijke installatie een geschikt museaal instrument kan zijn, zeker voor de doelgroep van kinderen en jongeren, waren de experts het erover eens dat de positie van de dug-out in de museale sequentie ongelukkig is: de bezoeker doorloopt eerst een presentatie over WO I, dan over de IJzertoren en de bedevaarten, en tot slot eindigt hij in een presentatie die opnieuw over WO I handelt. Op enkele tussenverdiepingen is de bezoeker intussen ook enkele tijdelijke tentoonstellingen gepasseerd. De klankbordgroep is het erover eens dat dit museografisch gezien niet geweldig goed werkt. Volgens één expert zullen veel kinderen de dug-out het best herinneren, omdat die op het einde komt. Een andere expert merkte op dat na de eigenlijke vaste presentatie ('Wat rest van het leven, wat blijft van het land') inderdaad plots een nieuw museumstuk opduikt, wat het risico in zich draagt dat elk effect dat de opstelling zou kunnen hebben gehad, op het einde weggeblazen wordt.

De toren, met zijn 22 verdiepingen, werd als museale ruimte door de klankbordgroep als vermoeiend en dwingend ervaren: als bezoeker kan je je eigen route niet kiezen, en je weet ook niet goed welke onderdelen je misschien kan overslaan. Een expert noemde de toren vanuit museumtechnisch perspectief 'een draak om te vullen'. Het effect van de toren als museale ruimte is dat de tentoonstelling traditioneel is, in de zin dat ze sturend is, bijna dwangmatig: ze biedt de bezoeker weinig keuzes. Daarom, zo werd opgemerkt, is het zeker prijzenswaardig dat de tentoonstellingsmakers ervoor gekozen hebben de presentatie niet te vol te stouwen en dat men voor afwisseling heeft gezorgd: chronologisch/thematische verdiepingen worden afgewisseld met

kunstzinnige impressies en beleavingsruimtes.¹

Tot slot werd, wat de vormelijke aspecten van de presentatie betreft, nog opgemerkt dat er in het museum zelf vrij weinig gebeurt met de symboliek van de site en met sommige objecten zoals het Gulden Doek of de plaatjes met donoren. Hier mist men de kans verhalen te vertellen over hoe de site gebouwd werd met steun van een hele herinneringsgemeenschap. Eén expert voegde daaraan toe dat ook hier veel kan gedaan worden met behulp van multimedia technieken. Een laatste opmerking betrof het taalgebruik: bij sommige opstellingen (zeker de politiek interessante verdiepingen over de toren en de bedevaarten) zijn de teksten (op de introductieteksten per verdieping na) alleen in het Nederlands te lezen.

Inhoudelijke aspecten van het museale concept

Enkele leden van de klankbord, die de nieuwe presentatie bekeken in het licht van de oude opstelling, waren van oordeel dat er sprake is van een verbetering, dat een grote stap vooruit gezet werd. De huidige presentatie is, in tegenstelling tot de oude – ideologisch gekleurde – opstelling, veel evenwichtiger. Een expert merkte ook op dat de vredesidee in de nieuwe opstelling veel minder expliciet en militant naar voren gebracht wordt. Het museum praat over de vredethematiek door er juist niet te diep op in te gaan, een zekere afstand te bewaren, en de bezoeker impliciet tot reflectie aan te zetten. Dat werd als positief ervaren. Het vorige museum vertrok te veel van ronkende verklaringen. Bovendien weerstonden de tentoonstellers volgens deze expert de verleiding om al te uitgebreid over wapens en militaire tactiek te spreken, wat in andere oorlogsmusea wel eens gebeurt en ambivalente effecten kan hebben. Bovendien, zo merkte een ander lid van de klankbordgroep op, wordt de vredesboodschap opgepikt door het publiek: dat blijkt uit het bezoekersboek. Iemand anders stelde daarop wel de vraag hoe dat dan precies gebeurt. Is het een effect van de presentatie zelf, van de gidsbeurten, en/of van de invulblaadjes die het museum ter beschikking stelt?

Tegelijkertijd was de klankbordgroep het erover eens dat er te veel verhaallijnen door de presentatie lopen en dat het thema Vlaamse ontvoogding (of nationalisme) te weinig aan bod komt. Eén expert telde zeker vijf verhaallijnen die door elkaar lopen: 1) de gebeurtenissen tijdens de Eerste Wereldoorlog, 2) het verhaal van gewone mensen, 3) het perspectief van soldaten, 4) nationale identiteit (de vensters) en 5) het verhaal over de toren en de bedevaarten. Een andere expert merkt op dat de drie inhoudelijke lijnen die het decreet noemt, op zich aanwezig zijn: WO I, Vlaamse ontvoogding en vrede. De tentoonstellers hebben gezocht naar een manier om die drie thema's met elkaar te vervlechten, maar deze expert is van oordeel dat men daarin niet goed gelukt is. Op zich is het stuk over WO I geslaagd, maar dat is niet het moeilijkste deel van de tentoonstelling. Het probleem ligt bij de uitwerking van de Vlaamse thematiek. Want hoewel men het thema al aankondigt in het verhaal over de oorlog (door bijvoorbeeld te spreken over de heldenhuizeren) en men de problematiek van de nationale identiteit tracht aan te kaarten in de vensters, beginnen de problemen op verdiepingen zeven en acht, waar de geschiedenis van de IJzertoren en de bedevaarten besproken wordt. De tentoonstelling wordt hier, in de woorden van deze expert, 'een cryptogram'. Men slaagt er inhoudelijk noch museaal in uit te leggen 'wat dat hier eigenlijk is': 'Dat monument, wat heeft dat nu te maken met ontvoogding? Wat is het verband met de Vlaamse samenleving vandaag, en wat is het verband ook met het andere thema vrede,

¹ In de museumstudies heeft men aandacht voor dit soort effecten van museale ruimtes. Zie bijvoorbeeld Kali Tzortzi, die stelt dat architectuur de museumervaring niet alleen door de fysieke vorm van het gebouw bepaalt, maar ook door het systeem van ruimtelijke verhoudingen die het al dan niet mogelijk maakt, waarmee ze doelt op de manier waarop architectuur de museale ruimte organiseert en vrijgekozen bezoekersroutes al dan niet mogelijk maakt (Kali Tzortzi, *Museum Space: Where Architecture Meets Museology* (Farnham, Surrey, England ; Burlington, VT: Ashgate, 2015), p. 2 en 9).

want hier is gecollaboreerd, en het neofascisme heeft (in deze toren) een symbool gevonden, ook na de Tweede Wereldoorlog nog.' Dat de presentatie hier inhoudelijk niet geslaagd is, heeft overigens niet te maken met het feit dat men niet kritisch is ten aanzien van de eigen positie. Dat probeert men wel degelijk te doen. Het probleem is dat men deze complexe geschiedenis gewoon niet op twee verdiepingen kan vertellen.

De andere leden van de klankbordgroepen gingen hiermee akkoord. Iemand merkte op dat het moeilijk blijft om het verhaal van de Vlaamse ontvoogding en de vredesboodschap met het verhaal van de Eerste Wereldoorlog te combineren. Ook volgens deze expert duidt het museum het aspect Vlaamse ontvoogding helemaal niet goed; er is wel een loffelijke poging om afstand te nemen van het eigen verleden, maar dat werkt niet helemaal omdat de museale presentatie over het Vlaamse thema te veel de vorm aanneemt van een soort voetnoot. Ook de toren zelf wordt onvoldoende geduid, ook op de bovenste verdieping, in de panoramazaal. Een andere expert bekeek de zaak vanuit het perspectief van het publiek. Sommige bezoekers komen misschien met het idee een oorlogsmuseum te gaan bezoeken op een historische plek, maar veel andere bezoekers denken naar een museum te gaan, en merken pas als ze er zijn dat het museum op een historische plaats staat waar een enorme geschiedenis aan vasthangt. Dat laatste wordt, volgens deze expert, wellicht ook niet goed geduid in de communicatie over het museum, en het is dan maar de vraag of het publiek het hele verhaal van dit museum op deze complexe plek wel goed kan volgen. Deze expert vond het moeilijk om zich voor te stellen dat een jong publiek, als dat zelfstandig het museum bezoekt, het hele complexe verhaal wel meekrijgt. Hij had het zelf af en toe moeilijk om te volgen. Dat bracht hij ook in verband met het gegeven dat in het museum weinig teksten te vinden zijn, wat op zich lovenswaardig is, maar ook tot gevolg heeft dat de bezoeker soms duidelijke informatie mist. Daardoor dreigt de essentie verloren te gaan. Het verhaal is dan ook enorm ingewikkeld en men heeft dat willen oplossen door vooral op WO I te focussen. Een volgende expert ging ermee akkoord dat men er niet helemaal uitgekomen is met de combinatie van de verhaallijnen oorlog, ontvoogding en vrede, maar maakte de bedenking dat het ook wel een enorm complexe opdracht is: is die opgave überhaupt tot een goed einde te brengen? 'Staat het ene het andere niet simpelweg in de weg?'

Tot slot bekeek een lid van de klankbordgroep deze problematiek ook vanuit museaal-scenografisch perspectief. Wat daarbij opviel, was dat de presentatie over het Vlaamse verhaal eigenlijk vooral 'een fotoboek (is) waar je alleen maar foto's krijgt, en voor de rest ook niet achter kijkt'. Daarnaast vermoedde deze expert dat men het verhaal heeft willen losmaken van alle gevoeligheden en daarom het meer algemene begrip nationale identiteit heeft willen introduceren door middel van de vensters. Een andere expert reageerde dat de opstelling over de bedevaarten inderdaad eerder een fotoboek is, zonder al te veel uitleg, maar dat deze presentatie op zich interessant is en ook nog wel kansen bood tot ontsluiting, bijvoorbeeld door er met elektronische applicaties allerlei verhalen aan toe te voegen.

De conclusie van de klankbordgroep was dat het luik over WO I vanuit inhoudelijk perspectief geslaagd is, hoewel het een redelijk algemeen verhaal blijft dat je ook op andere plekken kan zien. Het verhaal over Vlaamse geschiedenis wordt veel minder gunstig onthaald. Iemand merkte op dat het 'bijna letterlijk geschiedenis voor insiders is': specialisten kunnen op zoek gaan naar allerlei referenties, maar voor het brede publiek is deze presentatie allerm minst geschikt. Een andere expert vond de manier waarop met deze thematiek wordt omgegaan 'krampachtig'. En iemand anders stelde ook vast dat het verhaal niet vanuit discussie en dialoog opgebouwd wordt (terwijl de missie van het museum wel stelt dat men door discussie en dialoog geweld uit de wereld wil bannen). Het probleem is bovendien dat de (cryptische) uiteenzetting over deze complexe geschiedenis aan het einde van de vaste presentatie komt, wanneer driekwart van de bezoekers vermoeid en al niet

meer helemaal mee is. Het effect is dat de moeilijke geschiedenis verdoken blijft. Als er al een moeilijke vraag opgeworpen wordt, blijft die diep verborgen in de teksten.

Met andere woorden: de klankbordgroep kwam unisono tot het besluit dat als het decreet vermeldt dat het museum inhoudelijk zal werken over WO I en Vlaamse ontvoogding, deze museale presentatie er niet in slaagt om een inhoudelijk voldoende gestoffeerd verhaal te vertellen over de geschiedenis van de Vlaamse ontvoogding of van de Vlaamse natievorming. Daarbij werd opgemerkt dat het verhaal van de Vlaamse natievorming hoe dan ook moeilijk verteld kan worden zonder ook de 19^e eeuw te belichten. Alles bij elkaar genomen kwam de klankbordgroep tot de conclusie dat men niet heeft willen kiezen. Is het combineren van de drie thema's dan een *mission impossible*? Misschien niet, als men inderdaad radicale keuzes zou maken. Het was geen nieuw idee, maar net als in 2007 opperden historici in de klankbordgroep ook nu het idee om het verhaal te laten vertrekken van de plaats waar het museum gevestigd is: de IJzersite. Die ontstond in de nasleep van WO I, maar is steeds belangrijk geweest in de context van de geschiedenis van de Vlaamse natievorming. Door in te zetten op de nationale kwestie in de Belgische geschiedenis kan men – in vergelijkend internationaal perspectief – niet alleen de link met WO I leggen, maar ook met het thema vrede en geweld: het communautaire conflict is in België relatief vredevol verlopen, maar tijdens WO II is het wel gewelddadig geworden. De nationale kwestie, in het licht van oorlog en vrede, is niet alleen de centrale problematiek van deze site, het is ook een brandend actuele problematiek.

Een blik op aantallen bezoekers en hun profiel

Hierboven vermeldden we dat de beheersovereenkomst 2012-2016 uitging van de veronderstelling dat de vernieuwing van de publiekspresentatie 'logischerwijze zou moeten leiden tot een verhoging van het bezoekersaantal'.²⁴⁸ Hoewel we niet zonder meer overtuigd zijn van het dwingende karakter van deze logica, laat staan dat we van oordeel zijn dat kwaliteit en bezoekersaantallen een eenduidige correlatie vertonen, is het interessant om de bezoekerscijfers van het Museum aan de IJzer even te bekijken. Uit tabel 2 blijkt dat 2014, het jaar van de opening van het nieuwe museum, inderdaad een topjaar was. Op de eerste jaren na, schommelde het jaarlijkse bezoekerscijfer tussen de 70.000 en de 80.000. 2014 was een absolute uitschieter met bijna 150.000 bezoekers. Ongetwijfeld speelde hier het effect van de herdenkingshaussie die in 2014 in heel de Westhoek voor hoge bezoekerscijfers zorgde. In 2015 viel het bezoekersaantal terug naar iets meer dan 80.000, met andere woorden richting het niveau van de jaren voor 2014. Met 83.000 bezoekers was 2015 weliswaar het op een na meest succesvolle jaar uit de geschiedenis van het museum, maar of hiermee een stijgende trend ten opzichte van de jaren voor 2014 werd ingezet, moeten de komende jaren uitwijzen.

Tabel 2: Bezoekerscijfers van het IJzertorenmuseum – Museum aan de IJzer, 1995-2014

1995	25.748
1996	29.713
1997	36.747
1998	47.040
1999	69.455
2000	69.636
2001	76.593
2002	75.004
2003	80.023
2004	78.464
2005	79.757
2006	78.587
2007	78.841
2008	77.042
2009	75.661
2010	73.612
2011	80.608
2012	74.857
2013	73.213
2014	146.007
2015	83.002

Bron: Jaarboek 2013, *Aan de IJzer*, p. 79; Werkingsverslag 2014, vzw Voor Vrede, Vrijheid & Verdraagzaamheid, p. 4 (documenten Kunsten & Erfgoed); en Jaarboek 2015, *Aan de IJzer*, p. 3.

Omdat het museum, in het licht van de eindtermen, sterk inzet op educatie naar jongeren en naar het onderwijs, is het interessant om ook eens te kijken naar het profiel van de bezoekers. Op basis van cijfers van Westtoer kijken we voor de jaren 2014 en 2015 ten eerste naar het type bezoekers van het Museum aan de IJzer. Uit tabel 3 blijkt dat het Museum aan de IJzer in het succesvolle jaar 2014 twee keer zo veel individuele als schoolbezoekers aantrok. In 2015 lag het aandeel schoolbezoekers echter hoger dan het voorgaande jaar (bijna 40%).

Tabel 3: Type bezoeker (in %) Museum aan de IJzer, 2014 en 2015

Type bezoeker	2014	2015
Individuele bezoekers	63,5	54,1
Schoolbezoekers	28,9	37,2
Groepsbezoekers	7,7	8,7
Totaal	100	100
Totaal in volume	146.093	83.009

Bron: Westtoer, 'Wereldoorlog I - Bezoekers 2014. Tabellenrapport: Museum Aan de IJzer' (Kenniscentrum Westtoer, 2015) en 'Wereldoorlog I - Bezoekers 2015. Tabellenrapport: Museum Aan de IJzer' (Kenniscentrum Westtoer, 2016)

Vervolgens kijken we naar het onderwijsniveau van de schoolbezoekers aan het Museum aan de IJzer, om na te gaan of we eventueel een effect zien van de vermelding van het memoriaal in de Vlaamse eindtermen voor het basisonderwijs. Tabel 4 toont dat groepen uit het lager onderwijs een belangrijk deel uitmaken van de schoolbezoekers aan het Museum aan de IJzer (45% in 2014 en 56% in 2015). In 2014 wist het museum wel meer leerlingen uit het hoger secundair onderwijs aan te trekken dan het jaar nadien. Als we de percentages bekijken in het licht van de cijfers van alle schoolbezoekers aan de Westhoek, dan blijkt dat het Museum aan de IJzer aanzienlijk meer lagere schoolleerlingen aantrekt dan de andere sites in de regio. Voor alle sites samen bedroegen de percentages lagere schoolkinderen in 2014 18 % en in 2015 19%.²⁴⁹ Deze cijfers omvatten alle schoolgroepen, dus ook de internationale. Niettemin lijken de grote aandelen lagere schoolbezoekers aan het Museum aan de IJzer te wijzen op een effect van de memoriaaleindterm.

Tabel 4: Onderwijsniveau van de schoolgroepen Museum aan de IJzer (in %), 2014 en 2015

Onderwijsniveau	2014	2015
Lager onderwijs	45,4	56,3
Lager secundair onderwijs	14,8	21,2
Hoger secundair onderwijs	36,1	22,0
Hoger niet-universitair onderwijs	3,2	2,7
Universitair onderwijs	0,6	0,0
Totaal	100	100
Aantal cases (groepen)	161	149

Bron: Westtoer, 'Wereldoorlog I - Bezoekers 2014. Tabbellenrapport: Museum Aan de IJzer' (Kenniscentrum Westtoer, 2015) en 'Wereldoorlog I - Bezoekers 2015. Tabellenrapport: Museum Aan de IJzer' (Kenniscentrum Westtoer, 2016)

6.4 Educatie voor groepen in het Museum aan de IJzer

De vierde museale basisfunctie die door het Vlaamse kwaliteitslabel voor musea uitgewerkt wordt, is de publiekswerking. Naast de vaste en tijdelijke tentoonstellingen en de communicatie (promotie en marketing) omvat die publieksfunctie ook 'educatie'. In bredere zin kunnen we, rekening houdend met de inzichten uit de museumstudies, beter spreken over 'bemiddeling' in musea, zodat alle instrumenten en media gevat worden waarmee aan het contact en de dialoog tussen de bezoeker en het museumobject of de museale presentatie vormgegeven kan worden.²⁵⁰

Belangrijke elementen in die bemiddeling, naast bijvoorbeeld zaalteksten en audiogidsen, zijn de rondleidingen door gidsen en de educatieve pakketten. De beheersovereenkomst uit 2012 bepaalde dat het museum in de eerste beleidsperiode 2012-2016 aandacht zou besteden aan het ontwikkelen van een sterke publiekswerking, niet alleen door het gebruik van uitnodigende presentatievormen en door tijdelijke en doelgroepgerichte thematentoonstellingen, maar ook door de uitbouw van de educatieve werking en door de vorming van eigen medewerkers en gidsen. Daarbij werd de organisatie verondersteld haar publiekswerking af te stemmen op verwante toeristische en cultureel-erfgoedactoren.²⁵¹ Hierboven hebben we de museale presentatie onder de loep genomen, in deze paragraaf bekijken we hoe het Museum aan de IJzer invulling geeft aan de educatie voor groepen in zijn museale werking. Voor deze analyse hebben we een beroep gedaan op De Derde Verdieping, een bureau gespecialiseerd in bemiddeling in musea. We vroegen

hen om de educatie voor groepen in het Museum aan de IJzer te onderzoeken, en dan in het bijzonder de gidsenwerking en de educatieve pakketten. De onderstaande uiteenzetting is gebaseerd op de bevindingen van De Derde Verdieping.²⁵²

De Derde Verdieping gebruikte een zestal methoden en instrumenten voor de analyse van de educatie voor groepen in het Museum aan de IJzer. Ten eerste werd de bezoekerscyclus in kaart gebracht op basis van een *mystery visit*. Ten tweede vond een interview plaats met de museummedewerkers die de educatieve koers (mee) bepalen.^I Ten derde werd een aantal beleids- en visiedocumenten geanalyseerd. Deze analyse was echter uiterst beperkt omdat het museum slechts een beperkt aantal teksten kon voorleggen; vooral de afwezigheid van documenten met betrekking tot educatie was veelzeggend. Ten vierde werd de website geanalyseerd met betrekking tot de educatie voor groepen. Ten vijfde werden drie rondleidingen gevolgd en geanalyseerd.^{II} En ten zesde werden de drie beschikbare lespakketten voor het onderwijs geanalyseerd op het vlak van inhoud en methodiek. Voor een uitgebreide toelichting van de gebruikte methoden verwijzen we naar hoofdstuk 1.

Bij zijn analyse en evaluatie van de rondleidingen met gids en de lespakketten van het Museum aan de IJzer hanteerde De Derde Verdieping een constructivistische bemiddeling als ijkpunt. In paragraaf 6.1 hebben we kort geduïd wat in de literatuur begrepen wordt onder een constructivistisch museummodel. Voor de analyse in deze paragraaf is het belangrijk toe te lichten dat aan dit model een educatietheorie ten grondslag ligt die actieve betekenisgeving centraal stelt. Het uitgangspunt is dat de museumbezoeker zelf betekenis geeft aan wat hij ziet, hoort, voelt of beleeft door de nieuwe informatie op zijn of haar eigen manier te verwerken en te verbinden met zijn of haar bestaande kennis en interesses. De evolutie van een klassieke didactisch-verklarende manier van werken naar een constructivistisch model die door deze educatietheorie naar voren wordt geschoven, heeft heel wat gevolgen voor de gidsenwerking. Eenzijdige kennisoverdracht moet plaats maken voor interactie, aanzetten tot reflectie en het mogelijk maken van actieve betekenisgeving. Uit publieksbevragingen blijkt overigens dat bezoekers eenzijdige kennisoverdracht in het museum steeds minder appreciëren. Dit alles maakt het er niet gemakkelijker op voor musea. De verschuiving van het didactisch-verklarende naar het constructivistische model heeft een impact, zowel op het niveau van de algemene visie, de doelstellingen en de inhoud als op de concrete aanpak van rondleidingen (en bemiddeling) in het museum. Er moet heel wat veranderen om een constructivistische bemiddeling mogelijk te maken: competentieprofielen en selectiecriteria ontwikkelen, gidsen opleiden, ondersteunen en evalueren, klantgerichtheid verbeteren, enzovoort. Dit alles in goede banen leiden is allesbehalve vanzelfsprekend. Het verbaast dan ook niet dat veel musea vandaag worstelen met hun rondleidingen. Algemeen gesproken zijn er musea die belangrijke stappen zetten in het herdenken van hun publiekswerking; er zijn musea die het inzicht hebben dat ze moeten professionaliseren maar die kampen met een personeelstekort of een stugge mentaliteit; en er zijn musea die weinig of geen aandacht hebben voor de evoluties in het professionele veld.

^I Het interview met Peter Verplancke (conservator), Steven Maes (educatie) en Dirk Demeurie (directeur) vond plaats op 11 januari 2016.

^{II} De eerste geobserveerde rondleiding was die voor volwassenen tijdens de *mystery visit* op 16 december 2015 (Janien Prummel). Op 4 februari 2016 volgden Marijke Van Eeckhaut en Inge Van Reeth twee rondleidingen voor kinderen van de derde graad lager onderwijs (uit het Brussels); hieraan werd een kort nagesprek met de gids gekoppeld. Er werden aldus drie rondleidingen van drie verschillende gidsen (één medewerker en twee freelancers) geanalyseerd.

Het bemiddelingsaanbod van het Museum aan de IJzer is vooral gericht op het onderwijs. De focus ligt, omwille van de aansluiting bij de eindtermen, op de derde graad van het lager onderwijs en de eerste en derde graad van het secundair onderwijs. Het bemiddelingsaanbod voor deze doelgroep bestaat uit lespakketten voor scholen en groepsbezoeken met gids. Er zijn drie uitgewerkte lespakketten die leerkrachten kunnen downloaden op de website. Ze worden omschreven als invulbrochures. Er is een pakket voor de derde graad lager onderwijs, de eerste graad secundair onderwijs en de derde graad secundair onderwijs. Wat de groepsbezoeken met gids betreft, worden er rondleidingen georganiseerd voor groepen vanaf het vijfde leerjaar. Rondleidingen voor jongere kinderen worden afgeraden door de medewerkers van het museum omwille van de mogelijke impact van de museuminhouden en omdat deze doelgroep de boodschap nog niet helemaal zou kunnen vatten. Naast dit aanbod voor het onderwijs is er ook een aanbod van groepsbezoeken voor volwassenen, waarbij het vooral gaat om bezoekers van 55+.

De focus in de educatieve visie ligt op vredeseducatie, die volgens de medewerkers 'een stap verder dan herinneringseducatie' gaat. Wat dat precies betekent, wat de verschillen zijn en waarom deze keuze is gemaakt, wordt evenwel niet echt toegelicht. Het museum heeft geen visietekst over educatie of bemiddeling: de missie van het museum vormt voor de educatieve omkadering van groepen het uitgangspunt. Het museum geeft de gidsen ook geen specifieke richtlijnen mee, gebruikt geen specifieke documenten of methodieken. Er is, met andere woorden, niets uitgeschreven wat de visie betreft. De doelstelling van de educatieve omkadering van groepen is om het publiek te doen nadenken over de zin en onzin van oorlog: het 'Nooit meer oorlog'-aspect staat centraal. Voor kinderen is het bijvoorbeeld belangrijk dat ze 'geen soldaatje meer spelen als ze buitenkomen', dat ze beseffen dat oorlog geen spel of iets heldhaftigs is, maar integendeel iets waarin je absoluut niet terecht wil komen en wat geen oplossingen biedt.

In de visie van het museum moeten 'Vrede, vrijheid, verdraagzaamheid' en 'Nooit meer oorlog' de inhoudelijke focus vormen in de rondleidingen en lespakketten. Uit het interview met de medewerkers blijkt dat er een grote nadruk op deze boodschap gelegd wordt. Het is daarbij de bedoeling dat de museuminhouden ingeschakeld worden om deze boodschap over te brengen. Het idee is dus niet om een historisch verhaal over WO I te brengen: de gidsen (en lespakketten) worden verondersteld van de opstelling te gebruiken wat ze nodig hebben om de doelstelling te realiseren. De museuminhouden staan in deze visie met andere woorden niet op zichzelf of worden niet ingezet voor diverse thematische rondleidingen, maar worden selectief gebruikt om dit doel te bereiken. De Vlaamse ontvoogding heeft geen plaats in dit verhaal. Er wordt wel ingezet op het thema identiteit, maar eerder in het algemeen. Uit het interview blijkt dat men de geschiedenis van de Vlaamse natievorming als te ingewikkeld beschouwt voor het doelpubliek, een thema bovendien dat het publiek niet echt zou interesseren.

Vertrekken van de (leefwereld van de) groep staat in de visie op de aanpak van de rondleidingen centraal. Het actualiseren wordt daarbij als een geschikte methode beschouwd: gidsen kunnen 'pesten in de klas', 'vluchtelingen' of andere actuele onderwerpen inzetten om de leefwereld van de groep te verbinden met de thematiek. De methode van het personaliseren – herkenbare verhalen van en over mensen in plaats van abstracte feiten en gebeurtenissen – wordt minder gebruikt, maar de gidsen worden hierin vrijgelaten. Het museum is evenwel de mening toegedaan dat deze methodes niet getraind moeten (of kunnen) worden. Het museum verwacht van hun gidsen dat zij vanuit hun 'mens zijn' in staat zijn om moeilijke thema's te bespreken.

Uit de analyse van de visie van het museum blijkt dat de educatieve omkadering van groepen als doelstelling heeft de bezoekers te doordringen van de onzin van oorlog. Volgens De Derde Verdieping is het echter problematisch dat het museum ervan overtuigd is dat de doelstelling, de omgang met de inhoud en het hanteren van de methodieken niet geëxpliciteerd of ondersteund moeten worden. Het museum vertrekt van het uitgangspunt dat de gids zijn of haar eigen stijl heeft en dat zij gidsen hebben geselecteerd die de uitdaging aankunnen. Er blijkt geen kennis over noch visie op de methodische uitdagingen van een goede rondleiding in het algemeen en het afstemmen van de specifieke thematiek op diverse groepen in het bijzonder aanwezig te zijn.

De organisatie van de gidsenwerking²⁵⁴

De rondleidingen in het museum worden gegeven door twee vaste medewerkers en een twintigtal freelancers. De groep freelancers bestaat uit een kern van een vijftal gidsen die zeer regelmatig rondleiden en een ruimere pool van een vijftiental gidsen die dat occasioneel doen. Over het door het museum gewenste profiel van de gidsen staat niets op papier. Er is ook geen duidelijke omschrijving van de vereiste competenties. Het museum plaatste nog nooit een vacature: mensen bieden zichzelf aan als potentiële gids. De meeste gidsen hebben een opleiding als toeristische gids. Het gaat om veertigers en vijftigers en een aantal gepensioneerden. Ze geven vaak ook rondleidingen in de buurt (via de toeristische dienst). De gidsen krijgen alleen inhoudelijke input in verband met de museumopstelling en de tijdelijke tentoonstellingen. Startende gidsen krijgen inhoudelijke documentatie mee (zoals de zaalteksten en achtergrondinformatie). Daarnaast wordt twee keer per jaar een samenkomst met de gidsen georganiseerd met een inhoudelijke introductie op de nieuwe tijdelijke tentoonstellingen en één keer per jaar wordt er een (eveneens eerder inhoudelijk georiënteerde) uitstap georganiseerd met alle gidsen. Dat vredeseducatie centraal moet staan wordt niet in geschreven richtlijnen meegegeven. Er is ook geen handleiding of opleiding rond hoe je vredeseducatie in de praktijk kan brengen. Er is evenmin een methodische opleiding of begeleiding rond gidstechnieken in het algemeen.

De gidsen worden niet permanent opgevolgd en ondersteund in hun ontwikkeling. Vanaf het moment dat de gidsen opgenomen zijn in het gidsenteam, worden ze niet meer gevolgd en/of geëvalueerd. Alleen op basis van negatieve commentaren van het publiek wordt er ingegrepen. Maar er wordt ook niet systematisch om feedback gevraagd aan de groepen. Er zou een papieren evaluatieformulier ter beschikking zijn aan de balie, dat ter plaatse door de groepsverantwoordelijke na een rondleiding wordt ingevuld. In een tweede gesprek bleek dat het evaluatieformulier de afgelopen jaren niet meer wordt gebruikt omdat er een bevraging wordt georganiseerd vanuit Westtoer (naar aanleiding van de activiteiten rond de herdenking van WO I). Het museum wilde geen twee evaluaties naast elkaar organiseren.

De Derde Verdieping besluit dat de organisatie van de gidsenwerking in het Museum aan de IJzer weinig professioneel is. Er is geen omschreven gidsenprofiel, het museum heeft geen duidelijk beeld van de benodigde competenties en de aanwerving van gidsen gebeurt vooral op 'buikgevoel'. De opleiding en begeleiding van de gidsen focust enkel op inhoud (museumopstelling en tentoonstellingen), maar ook weer niet op de inhoudelijke doelstellingen van de rondleiding. Er wordt geen specifieke input rond vredeseducatie gegeven. De gidsen krijgen ook geen methodische begeleiding, noch worden ze systematisch opgevolgd. Er is een groot vertrouwen in de persoonlijke kwaliteiten van de individuele gidsen, wat op zich goed is, maar ze worden onvoldoende gecoacht. Om het publiek te doen nadenken, een centrale doelstelling in de visie, moet een gids methodisch ondersteund worden. Hij moet getraind en opgevolgd worden in het leren stellen van open vragen, in het begeleiden van een gesprek, en in het omgaan met diverse meningen. Deze lacune in de

opleiding van de gidsen, zo stelt De Derde Verdieping, is overigens niet uniek voor de IJzertoren. Men ziet haar in veel andere kleine musea in Vlaanderen terugkomen. Ook de praktische organisatie van de gidsenwerking in het Museum aan de IJzer wordt als niet professioneel aangemerkt. De verschillende gidsenlijsten en de verschillende systemen van betaling leiden tot verwarring¹ en een verlies aan kwaliteit. De groepen zijn te groot (tot 30 personen, in de kleine ruimtes van de verdiepingen in de toren) om op een kwaliteitsvolle manier tot dialoog met de groep te kunnen komen. Men vraagt bovendien niet systematisch om feedback. Daarmee mist men niet alleen informatie die de gids kan helpen, maar ook informatie die de praktische organisatie op werkpunten kan wijzen, en zo de totale kwaliteit van het bezoek kan optimaliseren.

Analyse van de rondleidingen²⁵⁵

De Derde Verdieping observeerde en analyseerde drie rondleidingen door gidsen in het Museum aan de IJzer. We moeten dus voorzichtig blijven met veralgemenende uitspraken, maar de bevindingen bevatten een indicatieve waarde die betekenisvol is, zeker omdat de waarnemingen vaak in eenzelfde richting wijzen.

Een eerste vaststelling is dat het op de website zoeken is naar informatie over rondleidingen. Op het ogenblik van de analyse stond informatie over de rondleidingen onder het kopje 'educatief aanbod', waarna vervolgens doorgelinkt kan worden naar 'gidsen' in de balk bovenaan. De doorsnee bezoeker zoekt informatie over rondleidingen, maar dat trefwoord is niet terug te vinden op de website. Bovendien is er niet zo veel informatie beschikbaar op de website: noch inhoudelijk (welke soorten rondleidingen, welke thema's en onderwerpen), noch praktisch (duur, prijs, contactgegevens). Er is een aanvraagformulier voor rondleidingen, maar dat is te vinden onder een ander kopje in de balk bovenaan ('praktisch'). Verder was er op het ogenblik van de analyse geen e-mailadres, telefoonnummer, of verwijzing naar een contactpersoon te vinden. Alleen onderaan de webpagina staan de adresgegevens en een algemeen telefoonnummer en e-mailadres.¹¹ Er worden wel specifieke inspanningen gedaan met betrekking tot communicatie naar het onderwijs, zoals de organisatie van informatiedagen voor leerkrachten.

Wat de rondleidingen zelf betreft, stelt De Derde Verdieping vast dat de geobserveerde gidsen weinig of geen introductie en oriëntatie geven. Dat maakt het voor de bezoekers moeilijk om een goed beeld te krijgen van het opzet en de doelstelling van het museum, wat het op zijn beurt moeilijk dreigt te maken om de inhoud van de rondleiding te organiseren tot een coherent verhaal. Een dergelijk tekort in een rondleiding ontstaat doorgaans omdat men meer de eigen boodschap centraal stelt dan de beleving en betekenisgeving door de bezoekers. Opvallend is dat bij de drie geobserveerde rondleidingen de doelstellingen niet gelijk lopen; twee focussen op een geschiedenisles over WO I, de andere heeft als bedoeling de leerlingen te overtuigen van de 'nooit meer oorlog'-boodschap. Het is opmerkelijk dat slechts een van de drie rondleidingen de in de visie van het museum geformuleerde doelstelling vooropstelt (vredeseducatie). Dit was de rondleiding

¹ De freelance gidsen moeten 'voor zichzelf' werken: ze regelen de betaling van de rondleiding rechtstreeks met de groep en zijn zelf verantwoordelijk voor hun statuut. Als tarief moeten ze het basistarief vragen zoals voorgeschreven door Toerisme Vlaanderen. Het museum vraagt geen percentage op de inkomsten, maar verwacht in ruil wel de aanwezigheid van de gidsen op de 'opleidingsmomenten'. Het museum heeft voor deze regeling gekozen, omdat het niet wenst te bufferen voor de periode tussen de betaling aan de gids en de vereffening van de factuur door de klant. Deze regeling maakt dat de financiële kant van een bezoek niet transparant is voor groepen. Voor de klanten heeft dat meestal als gevolg dat ze cash moeten betalen, niet gemakkelijk voor bijvoorbeeld een school. Een eigenaardig effect van deze regeling kan zijn dat een school die met twee groepen komt, een deel cash moet betalen (aan de freelancer) en een deel achteraf kan betalen (aan het museum, voor de rondleiding door een van de medewerkers).

¹¹ Tijdens de zomer van 2015 was er een probleem met de website en zag het museum zich genoodzaakt om een nieuwe te creëren. De informatie wordt er mondjesmaat aan toegevoegd; de website is dus wel (weliswaar zeer traag) in beweging.

gegeven door de medewerker. Het toont aan dat de doorstroming van de visie naar de freelancers inderdaad gebrekkig gebeurt. Een volgende bevinding is dat de gidsen de museumopstelling selectief gebruiken. De geobserveerde gidsen vertrekken in de eerste plaats van hun verhaal/doelstelling en bekijken welke elementen in de opstelling ze ter illustratie kunnen gebruiken, in plaats van de museuminhouden en objecten als uitgangspunt te nemen voor hun rondleiding. Het risico van deze aanpak is dat bezoekers verloren dreigen te lopen in het museum: ze worden geprikkeld door de opstelling maar krijgen geen antwoord op hun vragen. Men mist zo ook kansen om de opstelling als basis voor discussie en reflectie te gebruiken.

Vervolgens bleek dat weinig gebruik werd gemaakt van methodieken om de rondleiding af te stemmen op de groep. Vaak was er nauwelijks echte interactie: kennis werd vooral overgedragen en weinig geconstrueerd door de deelnemers. Er was dan ook niet zo veel ruimte voor actieve interpretatie door de bezoekers. Er werd algemeen gesproken weinig gebruik gemaakt van vraag- en gesprekstechnieken, en indien er sprake was van vraag en antwoord, dan ging het meestal om vragen die vooral mikten op het uitlokken van het verwachte antwoord. Er was weinig ruimte om op een open manier samen met de groep te kijken, discussiëren, redeneren of reflecteren. Dit kan gezien worden als een emanatie van de boodschap-gerichtheid die de hele visie-ontwikkeling van het museum doordeesemt. Daarnaast was er weinig variatie in werkvormen. De Derde Verdieping zag in de rondleidingen een traditionele methodiek: didactisch-verklarend. Slechts bij één gids (de vaste medewerker) werden diverse vraag- en verteltechnieken en inleving gebruikt. Opdrachten en aandacht voor diverse leerstijlen waren niet of summier aanwezig. Dit alles had tot gevolg dat de boodschap niet altijd afgestemd was op het niveau van de groep. Er werd te veel informatie gegeven en de informatie was inhoudelijk vaak van een te hoog niveau. De achtergrondkennis van de groep werd te hoog ingeschat waardoor niet alles voldoende werd gekaderd en geduid. Tot slot observeerde De Derde Verdieping in de drie rondleidingen problemen op het vlak van basisvaardigheden: plaatsing van de (te grote) groep in de opstelling, eigen positionering, starten voor de groep zich heeft verzameld, en afronding.

Analyse van de lespakketten²⁵⁶

Het Museum aan de IJzer heeft lespakketten ontwikkeld voor de derde graad van het lager onderwijs en voor de eerste en derde graad van het (algemeen) secundair onderwijs. Er is nog een nieuw lespakket in de maak op maat van de derde graad van het beroepsonderwijs. De drie afgewerkte lespakketten kunnen gedownload worden via de website. De lespakketten werden gemaakt door de staf van de IJzertoren, in samenspraak met enkele (oud-)leerkrachten uit het gidsenteam en daarbuiten. Wat de doelstelling en inhoud betreft, is het onduidelijk tot wie de lespakketten zich richten: tot de leerkracht of de leerling? Daarnaast geven de pakketten ook te weinig oriënterende informatie: hoe moet je dit instrument gebruiken? Is het bedoeld voor gebruik in het museum en/of in de klas? Hoe moet je lopen in het museum? Waar moet je naar kijken? De lespakketten zijn veeleer gedacht vanuit de doelstelling van het museum – het verspreiden van de boodschap ‘nooit meer oorlog’ –, en minder vanuit de noden van leerkrachten en leerlingen.

De inhoud van de lespakketten volgt de museumopstelling, maar de opdrachten sluiten niet aan bij de opstelling (sommige verdiepingen worden overgeslagen, en er wordt in de opdrachten ook weinig gebruik gemaakt van de objecten in de opstelling). Inhoudelijk ligt het accent op WO I en oorlog en vrede. Er is geen link naar het thema identiteit, behalve in het lespakket voor de derde graad secundair. De rode draad doorheen de lespakketten is weinig helder. Het is eerder een aaneenschakeling van losse opdrachten en stukken tekst. Net als bij de rondleidingen wordt de eigen boodschap (‘nooit meer oorlog’) centraal gesteld, waardoor er weinig ruimte blijft voor

betekenisgeving door de leerlingen zelf. Gevolg is dat de leerlingen met een dikke bundel papier door de opstelling worden gestuurd en dreigen meer bezig zijn met de tekst in de bundel en het invullen van de vragen en opdrachten, dan met kijken naar en beleven van de objecten in het museum zelf.

Wat de aansluiting van inhoud en methodiek bij de doelgroep betreft, heeft De Derde Verdieping het gevoel dat er in de pakketten, net als bij de rondleidingen, (te) veel informatie wordt gegeven. Bovendien lijkt de informatie en het taalgebruik vaak van een te hoog niveau (zeker bij het lager onderwijs). Er worden pogingen gedaan tot actualisering, en dat is goed, maar vaak blijven het vrij algemene aanzetten (bijvoorbeeld 'ga op zoek naar een hedendaags conflict'). De lespakketten maken weinig gebruik van de mogelijkheden en de kracht van de museumopstelling. In alle lespakketten ligt de nadruk veeleer op tekstanalyse en is er minder aandacht voor kijken, ontdekken en zelf betekenis opbouwen. Er is weinig ruimte voor eigen inbreng en reflectie. In de verschillende lespakketten zien we wel pogingen om af te wisselen in soorten vragen. Er zijn kennisvragen ('Wat verstaat men onder de geallieerden?'), vragen gericht op inleving en reflectie ('Hoe kijk jij aan tegen mensen met een handicap?') en vragen met een link naar de eigen leefwereld ('Stel: je moet te voet vluchten, wat neem je mee?'). De meeste vragen zijn echter gesloten vragen of bevatten vrij schoolse opdrachten (juist/fout vragen, rangschikken, aanduiden op een kaart ...). Af en toe worden sturende en ook wel tendentieuze vraagstellingen gehanteerd ('Kan jij samenleven met mensen van een andere godsdienst, een andere huidskleur, een andere opvatting?', 'Heb jij het moeilijk met allochtonen en illegalen?'). Algemeen gesproken, zo besluit De Derde Verdieping, hebben de pakketten te weinig aandacht voor afwisseling in werkvormen en voor verschillende leerstijlen. Op de website lezen we 'Waar het onderwerp er zich toe leende hebben we eveneens gepoogd moderne werkvormen te hanteren', maar het wordt niet helemaal duidelijk wat bedoeld wordt met 'moderne werkvormen'.

6.5 De museale werking: enkele bevindingen

Als we de analyses in de voorgaande paragrafen (6.2 – 6.4) bundelen en lezen in het licht van de decretale opdracht en de inzichten over museale kwaliteit zoals we die in paragraaf 6.1 toegelicht hebben, komen een drietal bevindingen naar voren, zowel met betrekking tot het proces van de herinrichting van het museum, de nieuwe vaste presentatie als de educatie voor groepen.

1 Ten eerste keken we naar het proces van de herinrichting van het museum, waarbij we zowel aandacht hadden voor de wetenschappelijke begeleiding als de ontwikkeling van het museale concept. Daarbij stelden we vast dat de museumwerkgroep en het begeleidende wetenschappelijk comité een enigszins geaccidenteerde parcours gereden hebben. In de loop van de jaren traden verschillende mensen toe tot het comité, om er zich naderhand weer uit terug te trekken. Uit de analyse bleek ook dat, hoewel in de beheersovereenkomst sprake is van het betrekken van expertise uit het cultureel-erfgoednetwerk, relevante spelers pas in een late fase of helemaal niet betrokken werden. Uit de beleidsplannen viel bovendien moeilijk op te maken vanuit welke visie men een beroep deed op de museumwerkgroep of het wetenschap-pelijk comité. Wat de ontwikkeling van het museale concept betreft, hebben we gezien dat men tijdens de hele voorbereiding is blijven worstelen met de vraag hoe de drie thema's (WO I, Vlaamse ontvoogding, vrede) in één coherent verhaal verteld kunnen worden. De teksten bleven tot in de laatste fase van de voorbereiding het belang benadrukken van de twee pijlers, die samen naar de vredesboodschap moesten leiden. Niettemin was in de jaren voordien al duidelijk geworden dat men in de uiteindelijke opstelling vooral zou focussen op het verhaal van de Eerste Wereldoorlog. Terwijl het

vredesthema impliciet in de presentatie ingewerkt zou worden en vooral in de educatieve werking aan bod zou komen, werd het verhaal van de Vlaamse emancipatie enerzijds beperkt tot een korte geschiedenis van de IJzertoren en de bedevaarten, en anderzijds geabstraheerd in de installatie van de vensters op nationale identiteit. Dat de IJzertoren bij de herinrichting van het museum voornamelijk op WO I wilde focussen, bleek ook duidelijk uit onze bespreking van de nieuwe permanente opstelling in het Museum aan de IJzer.

2 Ten tweede hebben we het nieuwe Museum aan de IJzer van nabij bekeken. Uit de analyse bleek dat de IJzertoren met de vernieuwing van de vaste presentatie een belangrijke stap gezet heeft, die in ieder geval een verbetering ten opzichte van de vorige opstelling inhoudt. De huidige opstelling kenmerkt zich door een aantal goede aspecten. De aanpak van de tentoonstellingsmakers heeft geresulteerd in een rustig museum, wat niet onbelangrijk is gezien de moeilijke museale ruimte van de toren. De opstelling is geslaagd in die zin dat per verdieping één thema of één concept uitgewerkt wordt, en dat cognitieve opstellingen afgewisseld worden met belevingsgerichte en esthetiserende etages. Ook de impliciete manier waarop het vredesthema verwerkt werd, kan als positief aangemerkt worden. Enkele opstellingen zijn erg geslaagd (de obussen, eretekens versus littekens), terwijl andere – met name de vensters op nationale identiteit – van een goed idee vertrekken, maar in de praktijk niet altijd even goed blijken te werken. De experts in de klankbordgroep merkten voorts op dat het museum weinig mogelijkheden tot individuele verdieping biedt, te weinig werkt met persoonlijke verhalen, en had kunnen winnen indien meerstemmigheid een centraler uitgangspunt in het museaal concept was geweest. In termen van het IPOP-model blijkt het Museum aan de IJzer vooral te werken met ideeën en fysieke ervarings-elementen, en minder de persoonlijke en objectgerichte ervaringsvoorkeuren van het diverse publiek aan te spreken. In het licht van de theorie van het constructivistische museum moet opgemerkt worden dat de vaste presentatie eerder sturend en passief is. Op een aantal plaatsen in het museum wordt de bezoeker wel uitgedaagd tot nadenken en worden hem vragen voorgelegd, maar in het algemeen is de presentatie niet echt te duiden als die van een constructivistisch museum. In de terminologie van Marijke Van Eeckhaut blijft het grotendeels een museum met een klassieke didactisch-verklarende aanpak, dat vertrekt van een eigen boodschap en verhaal die het door middel van een museale presentatie wil vertellen. Zeker over aspecten van de Vlaamse geschiedenis wordt de bezoeker weinig uitgedaagd; hij krijgt vooral een reeks beelden en een aantal korte teksten gepresenteerd. De opstelling biedt de bezoeker weinig aanknopingspunten om over deze moeilijke geschiedenis en thematiek te beginnen nadenken.

Bekeken vanuit inhoudelijk en narratief perspectief was de conclusie dat men er in de presentatie niet echt in geslaagd is de verschillende verhaallijnen op een coherente manier samen te brengen. Bovendien, en dit is wellicht een van de belangrijkste bevindingen, werkt de presentatie te weinig rond de geschiedenis van de Vlaamse emancipatie of de Vlaamse natievorming. Twee verdiepingen zijn niet genoeg om deze complexe geschiedenis op een voor het publiek bevattelijke manier te presenteren. De verdieping over de bedevaarten werkt vooral met beelden en video's. Een expert vergeleek deze opstelling met een fotoboek. Tegelijkertijd toont het bijzonder rijke visuele materiaal in deze opstelling hoe groot het potentieel is van de structurele samenwerking met het ADVN. Bovendien bieden elektronische applicaties, zoals een lid van de klankbordgroep opmerkte, volop mogelijkheden om de museale uitwerking op deze verdieping te verrijken en te verdiepen. Elke foto kan zo meerdere verhalen vertellen.

Niettemin moet opgemerkt worden dat de huidige opstelling in het Museum aan de IJzer een versmald verhaal over de Vlaamse geschiedenis weergeeft. In het licht van het decreet (maar eigenlijk ook van het beleidsplan uit 2007) is dat opmerkelijk. Deze versmalling van de Vlaamse verhaallijn is overigens ook af te lezen in de evolutie van de doelstellingen in de statuten van de

vzw's achter de IJzertoren. In de statuten van vzw 'IJzertorenmuseum' (opgericht in 2006 met het oog op de aanvraag van een erkenning als museum, en intussen opgeheven) werd vermeld dat het doel van het museum was om 'twee cruciale elementen in onze geschiedenis' te tonen: 'de Eerste Wereldoorlog op het Belgisch-Duitse front enerzijds; de Vlaamse ontvoogding in al haar aspecten anderzijds.' In de statuten van vzw 'Voor Vrede, Vrijheid en Verdraagzaamheid' uit 2010 werd dat 'de Eerste Wereldoorlog op het Belgisch-Duitse front enerzijds, het ontstaan van de Vlaamse emancipatiebeweging anderzijds'. En in 2016, bij de fusie van vzw's 'Bedevaart naar de Graven aan de IJzer' en 'Voor Vrede, Vrijheid en Verdraagzaamheid', was de inhoudelijke focus van het museum geëvolueerd naar 'de Eerste Wereldoorlog op het Belgisch-Duitse front en het in een stroomversnelling komen van de Vlaamse emancipatie- en vredesbeweging'. (Wat men bedoelt met 'de' Vlaamse vredesbeweging is niet zo duidelijk). Hoe dan ook, in het licht van de literatuur over *'challenging history'* zoals we die hierboven besproken hebben, lijkt het Museum aan de IJzer de moeilijke geschiedenis van de Vlaamse natievorming eerder uit de weg te gaan dan ze onbevangen aan te pakken. De vraag is of het concept 'narratief fetisjisme' dat door Benjamin Brower gebruikt werd om het memoriaalmuseum in Caen te beschrijven²⁵⁷, ook niet van toepassing is op het museum in Diksmuide. Het verhaal waaraan het museum sterk – bijna als aan een fetisj – lijkt te hechten is het volgende: na een geslaagde strijd voor Vlaams zelfbestuur en een moeilijke geschiedenis van strijd en twist (en van collaboratie) binnen de Vlaamse beweging, wil het bedevaartcomité dat hoofdstuk 'afsluiten' en terugkeren naar de (zuivere) oorsprong van de beweging: die van de pacifistische verzuchtingen van 'de Vlaamse frontsoldaten'. Vandaar de sterke focus op het verhaal van WO I en de vredesboodschap 'nooit meer oorlog'. Aan deze (uiteraard mythische en homogeniserende) lezing van de geschiedenis ligt een poging ten grondslag om het moeilijke verleden daadwerkelijk tot verleden te maken en af te sluiten, zodat de spoken van dat moeilijke (en traumatische?) verleden gebannen kunnen worden. Deze interpretatie van de manier waarop de IJzertoren met zijn eigen geschiedenis omgaat, mag dan – toegegeven – al te psychoanalytisch klinken, de analyse is in ieder geval pertinent in die zin dat ze duidelijk maakt dat de geschiedenis weerbarstig en niet zo gemakkelijk te sluiten is. Ze werpt ook de vraag op of het veilig opbergen van een moeilijk verleden wel het opzet mag zijn van een publiekshistorisch museum als dat van de IJzertoren.

3 Tot slot hebben we in dit hoofdstuk de educatie voor groepen in het Museum aan de IJzer geanalyseerd. We nemen hier de conclusies over die De Derde Verdieping trok uit zijn evaluatie van de educatieve werking voor groepen van het museum.²⁵⁸ De Derde Verdieping besluit dat de intenties van het museum en zijn staf duidelijk goed zijn. Het engagement van de medewerkers staat buiten kijf. Dat neemt niet weg dat men moet vaststellen dat er te weinig professioneel wordt gewerkt. De medewerkers vertrekken vanuit een passie voor hun boodschap ('nooit meer oorlog') en stellen de verspreiding van deze boodschap centraal, maar deze doelstelling wordt niet ondersteund door een professionele museale werking. Dat vertaalt zich op verschillende niveaus.

Ten eerste is de gehele werking te weinig basis-klantgericht: een onvolledige en gebruiksonvriendelijke website, een dubbel boekingssysteem (via museum en de dienst toerisme), een niet-transparante manier van betalen, methodische en inhoudelijke problemen bij rondleidingen en lespakketten. De Derde Verdieping besluit dat het Museum aan de IJzer eerder het karakter heeft van een vereniging dan van een museum. De werking vertrekt van het uitdragen van een boodschap en is daardoor erg sturend naar bezoekers toe. Er is vooral eenrichtings-verkeer en minder ruimte voor actieve betekenisconstructie door het publiek. De museum-inhouden worden weinig gebruikt. Ook de kracht van beleving en van authentieke objecten wordt weinig ingezet. De mogelijkheid van thematische rondleidingen (ook aangepast aan de verschillende vragen van groepen) wordt afgewezen. Ten tweede stelt De Derde Verdieping vast dat de inhoudelijke klemtoon in de educatie voor groepen bijna uitsluitend op het thema oorlog en vrede ligt. Ook hier

blijkt de Vlaamse geschiedenis minder of niet aan bod te komen. Uit het interview maakt men op dat die geschiedenis als te beladen wordt ervaren, waardoor de gidsen in de rondleidingen het thema links laten liggen of slechts zijdelings aanhalen. De experts van De Derde Verdieping meenden een grote gevoeligheid en vermijdingsgedrag rondom dit thema te ontwaren, terwijl er in de museumopstelling wel kansen worden geboden (via de rode draad identiteit) om hier op een genuanceerde manier mee om te springen. Ten derde wordt in de visie naar voren geschoven dat men de bezoekers wil doordringen van de onzin van de oorlog, door te vertrekken van de leefwereld van de groep, door te actualiseren, door te dialogeren en door jongeren te doen nadenken. Maar in de praktijk (rondleidingen en lespakketten) ziet De Derde Verdieping daar niet altijd evenveel van terug. Het vertrekpunt is niet de groep, maar de boodschap van het museum. Men realiseert daardoor niet wat men vooropstelt. Ten vierde blijken de medewerkers een beperkte kennis te hebben van de hedendaagse ontwikkelingen binnen musea in het algemeen en rond educatie/bemiddeling en rondleiden in het bijzonder. De toren lijkt nog te veel te functioneren op een eigen eiland. Samenwerking en/of uitwisseling met andere organisaties lijken te ontbreken. Tot slot blijkt uit de evaluatie door De Derde Verdieping dat op het niveau van het gidsenteam gewerkt wordt met de persoonlijkheden van de gidsen (met hun sterktes en zwaktes) in plaats van met competentieprofielen, richtlijnen, opleiding, opvolging, enzovoort. Ook in dat opzicht wordt de gidsenwerking weinig professioneel bevonden. Zoals eerder gezegd is dat ook in andere musea nog steeds een probleem, maar in veel musea wordt wel de noodzaak en het belang ervan onderkend. Dat inzicht ziet men op dit moment in het Museum aan de IJzer nog niet terug. De Derde Verdieping acht het bijvoorbeeld problematisch dat het museum ervan overtuigd is dat de doelstelling, de omgang met de inhoud en het hanteren van de methodieken niet geëxpliciteerd of ondersteund moeten worden. Het museum vertrekt van het uitgangspunt dat de gids zijn of haar eigen stijl heeft en dat zij gidsen hebben geselecteerd die de uitdaging aankunnen. Er blijkt geen kennis over noch visie op de methodische uitdagingen van een goede rondleiding in het algemeen en op het afstemmen van de specifieke thematiek op diverse groepen in het bijzonder aanwezig te zijn.

Samengevat komen we tot de conclusie dat de IJzertoren de decretale opdracht met betrekking tot de museale werking inhoudelijk niet ten volle realiseert. Daarvoor wordt te weinig gewerkt rond de geschiedenis van de Vlaamse ontvoogding, zoals het decreet voorschrijft. Ook wat de samenwerking met andere cultureel-erfgoedactoren en de wetenschappelijke begeleiding betreft, lijkt men de doelstellingen niet ten volle te realiseren. In termen van kwaliteit kan gesteld worden dat het Museum aan de IJzer scenografisch een geslaagde vernieuwingsoperatie heeft ondergaan. Kritische kanttekeningen hebben betrekking op de afwezigheid van meerstemmigheid en mogelijkheden tot individuele verdieping en betekeniscreatie, en de complexe verhaalstructuur van het museum. De educatie voor groepen blijkt te vertrekken van een groot engagement, maar is in de praktijk nog te weinig professioneel. In het licht van de literatuur over het constructivistische en agonistische museum blijkt het Museum aan de IJzer ten slotte erg boodschapgericht (of: didactisch-verklarend) en conflictvermijdend te werken – dat laatste zeker als het op de geschiedenis van de Vlaamse natievorming aankomt. In het licht van de bewogen geschiedenis die het comité in de jaren 1990 doormaakte, is een zekere mate van conflictvermijding met betrekking tot dit thema overigens erg begrijpelijk. En dat men in de werking veel belang hecht aan vrede en pluralisme, kan ook op het krediet van het comité geschreven worden. De vraag die we hier echter willen opwerpen, is of die conflictvermijdende houding ten aanzien van de Vlaamse geschiedenis nu, anno 2016, vruchtbaar is om vorm te geven aan een museum dat, omwille van de plaats waar het is ingebed, steeds rekening zal moeten houden met zijn eigen verleden als omstreden symbool in de geschiedenis van de Vlaamse natievorming.

7 Sociaal-cultureel werk aan de IJzer

Als sociaal-culturele vredesbeweging hebben de vzw's achter de IJzertoren steeds een reeks diverse activiteiten opgezet. Het memoriaaldecreet erkende dat door te spreken over 'culturele, gemeenschapsvormende, educatieve, maatschappelijk activerende of sensibiliserende initiatieven die gekoppeld zijn aan de herinnerings- en herdenkingsfunctie en de vredesboodschap van het Memoriaal, met betrekking tot de thema's bewustwording, vrede, vrijheid en verdraagzaamheid'.²⁵⁹ Dat is best een brede opdracht (Wat bedoelt men overigens met bewustwording? Van wat?), die enige concretisering kan gebruiken. Dat gebeurde in de beheersovereenkomst van 2012, die vermeldt dat deze initiatieven onder meer het jaarlijkse Festival Ten Vrede, de Vlaamse feestdag, Vredesdag-Wapenstilstand en een deelname aan de Vredesweek omvatten. In meer algemene termen stipuleerde de beheersovereenkomst dat van de vzw Voor Vrede, Vrijheid en Verdraagzaamheid verwacht wordt dat die door haar algemene werking bijdraagt 'tot een meer tolerante, verdraagzame maatschappij waar respect is voor de psychische en fysieke integriteit van ieder individu'. Deze ambitie moet niet alleen uitgedragen worden door de publiekspresentatie en publieksmomenten zoals het festival Ten Vrede, maar ook door middel van vredeseducatie. De beheersovereenkomst vermeldt in dat kader dat de opgenomen rol wordt afgestemd met het Vlaams Vredesinstituut.²⁶⁰ Naast de genoemde activiteiten, richt het comité ook de traditionele IJzerbedevaart in: decennialang de kernactiviteit van het IJzerbedevaartcomité. De bedevaart valt in principe niet binnen het regime van het memoriaaldecreet (en dus ook niet van de subsidieregeling). Dat is in de praktijk echter niet meer zo eenduidig. Sinds 2013 laat men de bedevaart niet langer plaatsvinden in de nazomer maar op 11 november, de dag waarop aan de IJzer de 'Vredesdag-wapenstilstand' georganiseerd wordt, een activiteit die wel in de beheersovereenkomst genoemd wordt.

In dit hoofdstuk analyseren we ten eerste de sociaal-culturele activiteiten van de IJzertoren. We toetsen deze activiteiten vooral aan het criterium mate van doelbereiking en uitvoering van de decretale opdrachten. Welke activiteiten worden georganiseerd? Hoeveel bezoekers trekt men, en wat is de kostprijs? Omdat activiteiten zoals het festival Ten Vrede en de Vredesdag jaarlijks terugkerende evenementen zijn die we in het beste geval slechts één keer hebben kunnen bijwonen, worden deze activiteiten niet in termen van hun kwaliteit beoordeeld. Wel gaan we na welke visie aan deze activiteiten ten grondslag ligt en proberen we in te schatten welke positie ze innemen in de globale werking van de IJzertoren. Ten tweede werpen we in dit hoofdstuk ook een blik op de werking rond vredeseducatie. Daarbij gaan we na hoe het vredesopvoedingsaanbod eruitziet en van welke visie men vertrekt. Deze uiteenzetting moet samen gelezen worden met de educatieve inspanningen van de IJzertoren in het kader van de museale werking, waar de vredesboodschap ook een centraal uitgangspunt is. Richtinggevend voor onze analyse zijn enkele recente inzichten over de effectiviteit van vredesopvoedingsprogramma's. Uit onderzoek naar de effectiviteit van vredesopvoeding blijkt bijvoorbeeld dat aanbieders en organisatoren van vredesopvoedingsprogramma's best rekening houden met enkele randvoorwaarden bij het uitwerken van hun projecten. Zo wordt de doeltreffendheid van programma's verhoogd wanneer ze ingebed zijn in een schoolwerking waar directie en een gemotiveerd team van leraars actief medewerking, betrokkenheid en steun aan het project verlenen, en wanneer de doelen van het programma stroken met en passen in het pedagogische project van de school en de doelen van het onderwijsstelsel. De doeltreffendheid van programma's wordt ook sterk bepaald door de mate waarin het school- en klasklimaat gekenmerkt wordt door openheid en de aanwezigheid van dialoog, zodat leerlingen het gevoel hebben dat hun mening telt. Dit zijn natuurlijk factoren en

randvoorwaarden waar een externe aanbieder van een vredesopvoedingsprogramma zoals de IJzertoren weinig vat op heeft. Het zegt wel iets over de kansen op succes die een bezoek aan de toren en het volgen van een eventuele workshop zullen hebben: hoe wordt dat alles breder ingebed in de context van klas en school? Toch zijn er ook factoren waar externe aanbieders iets meer vat op hebben. Zo blijkt uit onderzoek dat actieve participatie en het werken met verschillende vormen van actief leren bevorderlijk zijn voor de effectiviteit van vredesopvoedingsprojecten. Tot slot blijken ook factoren extern aan de educatieve setting (zoals sociaaleconomische en sociaal-culturele omgeving en geslacht) een rol te spelen in de uiteindelijke effecten van projecten. Aanbieders van programma's doen er dan ook goed aan te beseffen dat effecten van hun programma's verschillen naargelang van de diverse achtergronden van de jongeren. Algemeen gesproken is het ook raadzaam dat organisaties de algemene en specifieke doelstellingen van hun projecten of programma's goed specificeren: welke veranderingen in kennis, houdingen en gedrag wil het project bewerkstelligen? Dit maakt het mogelijk, in het licht van bevindingen over succesvolle projecten, na te denken over de vormen en werkwijzen die men wil hanteren.²⁶¹

Het vredesbegrip van de IJzertoren

Vooraleer we de (vredegeoriënteerde) sociaal-culturele activiteiten en het aanbod vredesopvoeding van de IJzertoren van nabij bekijken, is het nuttig eerst na te gaan welk vredesconcept aan deze werking ten grondslag ligt. Niet alleen de presentatie in een vredesmuseum²⁶² maar ook de specifieke invulling die vredesgerichte activiteiten en vredesopvoeding krijgen, worden immers bepaald door wat men onder vrede verstaat.²⁶³ De opdrachtverklaring die het comité enkele jaren geleden formuleerde, biedt inzicht in het in Diksmuide gehanteerde vredesbegrip. Daarin wordt ten eerste vermeld dat de doelstelling van het comité het uitdragen is van de drievoudige boodschap 'Vrede – Vrijheid – Verdraagzaamheid', waarmee sinds de jaren 1990 het oude IJzertestament (zelfbestuur, godsvrede, nooit meer oorlog) hertaald werd. In de opdrachtverklaring wordt vrede vervolgens als volgt gedefinieerd: 'Door discussie en dialoog alle vormen van geweld uit de wereld bannen'. Verder in de verklaring wordt dat omstandiger toegelicht. Daaruit blijkt dat het comité een vrij radicaal pacifisme belijdt:

'Het IJzerbedevaartcomité heeft van bij zijn oprichting radicaal gebroken met het militarisme en het bombastisch patriottisme waarmee de officiële verering van de gesneuvelden traditioneel gepaard gaat. Het comité vroeg integendeel respect voor de missie van de frontsoldaten, die hun lijden nadrukkelijk in het teken van 'nooit meer oorlog' stelden. Het lijden van zoveel jonge mensen moet voor de komende generaties een blijvende waarschuwing zijn tegen de verschrikking en de waanzin van de oorlog. Daarom staat in vier talen op de IJzertoren : Nooit meer oorlog, Plus jamais de guerre, Nie wieder Krieg, No more war. Wij kanten ons principieel tegen het gebruik van geweld en terreur in al zijn vormen en op alle niveaus, dus zowel tussen volkeren en staten (de Grote Vrede), als tussen groepen en personen (de Kleine Vrede).'²⁶⁴

Het principiële verzet tegen het gebruik van geweld als middel om internationale conflicten op te lossen, wordt wel gekwalificeerd: in sommige gevallen kan geweld – als ultiem middel – gedoogd worden, maar alleen op voorwaarde dat alle andere middelen (zoals onderhandelingen en handelsembargo's) een eerlijke kans hebben gekregen en wanneer de fysieke integriteit en het leven van mensen in gevaar zijn. Deze kwalificatie werpt uiteraard een hele reeks dilemma's op die alle pacifisten voor een grote uitdaging plaatsen: in welke gevallen kan geweld geoorloofd zijn, bijvoorbeeld in humanitaire interventies? Deze dilemma's worden in de opdrachtverklaring verder niet uitgewerkt. De klemtoon op de kleine vrede leidt het comité ertoe om zich niet alleen te

kanten tegen lichamelijk en geestelijk geweld in intermenselijke relaties, maar ook om een verdraagzame houding tegenover andere opinies en culturen als premisse naar voren te schuiven. Bovendien, zo stelt het comité, is men zich bewust dat geweld zal blijven woekeren zolang de oorzaken ervan niet worden aangepakt. Een duurzame vrede kan in deze visie daarom niet anders zijn dan de vrucht van economische en politieke rechtvaardigheid, in gedeelde verantwoordelijkheid tussen rijke en arme landen. Wat de wapenhandel betreft, neemt het comité opnieuw een strijdbare en radicale positie in. Men is van oordeel dat wapenproductie en wapenhandel de kans op gewapende conflicten vergroten en daarom bestreden moeten worden. Voor het comité moet Vlaanderen hierin een voortrekkersrol te spelen. Men pleit in dat verband zelfs 'voor de universele stopzetting van de wapenproductie en – handel'. De hierdoor vrijgekomen middelen moeten geïnvesteerd worden in duurzame projecten die leiden tot een vredevolle samenleving.²⁶⁵

Het pleidooi voor een universele stopzetting van de wapenproductie is al met al een behoorlijk radicale stellingname. Maar over het algemeen is het vredesbegrip dat het bedevaartcomité hanteert vrij traditioneel binnen het vredesactivisme en de vredesliteratuur. Men benadrukt zowel de grote en de kleine vrede als de negatieve en de positieve vrede. Met dit alles is het vredesbegrip vrij goed uitgewerkt in de visie-ontwikkeling van de IJzertoren. De stellingname is radicaal maar duidelijk. Wat minder aan bod komt, is een verdere conceptualisering van het gewelddilemma in het kader van het pacifistische denken. Daarnaast wordt ook minder ingegaan op de plaats die conflicten en conflicthantering in een (diverse) samenleving innemen, een thema dat in de recente vredesliteratuur op steeds meer aandacht kan rekenen.

Festival Ten Vrede en de Vredesdag aan de IJzer

De opdrachtverklaring van het bedevaartcomité biedt vervolgens zicht op de doelstellingen van de verschillende sociaal-culturele activiteiten van de IJzertoren. Met de Vredesdag-Wapenstilstandsday op 11 november wil men 'op een sobere, zinvolle manier de gesneuvelden van de Eerste Wereldoorlog en van alle andere oorlogen (herdenken), van welke nationaliteit ze ook zijn'. De dag moet een aanklacht zijn tegen elke vorm van oorlog en geweld: 'de boodschap van Nooit meer Oorlog moet luid weerklinken vanop de IJzertoren'. Sinds 2013 valt de Vredesdag samen met de traditionele IJzerbedevaart. De overeenkomsten tussen beide activiteiten waren voordien al duidelijk. Zo stelt de opdrachtverklaring dat de bedevaart 'in de eerste plaats een piëteitsvolle herdenking (is) van het sneuvelen van de frontsoldaten van '14-'18 en van alle slachtoffers van oorlog en geweld'. Een extra dimensie is dat men tijdens de bedevaart 'de boodschap van de IJzer' ook wil toetsten aan de actualiteit. Op de bedevaart krijgt het Vlaams Parlement – als legitieme vertegenwoordiger van de hele Vlaamse gemeenschap – de kans om een boodschap te brengen. De doelstelling van het comité is om op de bedevaart 'een evenwichtige boodschap van Vrede – Vrijheid – Verdraagzaamheid' te brengen. Aldus wordt de bedevaart 'een plichtigheid van de hele Vlaamse gemeenschap' genoemd. Concreet bestaat de dag uit rondritten in de Westhoek in de ochtend, en de bedevaart met speeches, optredens en een bloemenhulde in de crypte in de namiddag.²⁶⁶

Sinds 2002 organiseert men op de IJzerweide ook het muziekfestival Ten Vrede. Het opzet is een themafestival in te richten, met de 'nooit meer oorlog'-gedachte als centraal gegeven. In de visie van de vzw moet het festival 'bezoekers aansporen stil te staan bij de vooruitgang, bij de toekomst van onze samenleving. Een vredevolle en verdraagzame samenleving, waarin het respect voor alle andersdenkenden, voor alle volkeren en culturen, centraal staat. In een "moderne" samenleving is er geen plaats voor vechtersbazen en ruziestokers, voor dictators en terreurzaaiers.'²⁶⁷ Met Ten Vrede aan de voet van de IJzertoren wil men 'teruggaan naar de oorsprong van de symboliek van

deze plaats en het oorlogsgeweld in het verleden in deze streek'.²⁶⁸ Daarnaast is het festival in de ogen van de vzw erg belangrijk geweest 'om van het "extreemrechtse" imago verlost te geraken'.²⁶⁹ Naast de muzikale affiche worden tijdens het festival ook allerhande randactiviteiten georganiseerd, zoals 'vrouwen voor vrede', 'kunstenaars voor vrede', het muzikale project 'Wij zingen een dak op de wereld'¹ en de wandeltocht 'Diksmuide trekt ten vrede'. Elk jaar plaatst men het festival in het teken van een overkoepelend thema. In 2012 was dat bijvoorbeeld 'diversiteit'. In dat kader werd door Studio Globo een workshop ingericht over positief omgaan met diversiteit in scholen. Daarnaast waren er debatten over democratiseringsbewegingen in Noord-Afrika en het Midden-Oosten en over diversiteit in het onderwijs.²⁷⁰ In 2013 was het thema 'geweld brengt nooit vrede', met als ere-gaste Phan Thi Kim Phuc. Er waren WO I-gerelateerde concerten, een optreden van Willem Vermandere, interviews, en jeugd auteurs lazen voor uit hun werk.²⁷¹ In 2014 was het thema de herdenking van WO I en conflicten vandaag. Eregast was Rudi Vranckx. Het werkingsverslag van 2014 leert dat er in het kader van het festival ook een vredeseducatief programma was. Daarbij lijst het verslag enkele optredens en voorleessessies op, om dan te vermelden dat er voor de inhoudelijke duiding en invulling van dat programma samenwerking was 'met o.a. Klasse, Gezinsbond, Tumult vzw, Verbond VOS, Vluchtelingenwerk Vlaanderen, Oxfam, vzw Vrede, Pax Christi, Vlaams Vredesinstituut, andere vredesverenigingen en tal van andere organisaties, ...' Welke bijdrage deze organisaties precies leverden, wordt niet vermeld.²⁷²

Een blik op de opkomstcijfers van Ten Vrede leert dat die de laatste jaren in dalende lijn gaan. Volgens de cijfers waren er in 2011 15.000 bezoekers; in 2015 waren dat er nog 7.500. We vroegen bij de IJzertoren ook de opkomstcijfers voor de bedevaart op. Ook die gaan in een dalende lijn: van 3000 in 2011 naar 400 in 2015. De verplaatsing van de bedevaart van de zomer naar november in 2013 heeft deze dalende lijn kennelijk alleen maar versneld.

Tabel 5: Opkomst IJzerbedevaart en Ten Vrede 2011-2015

	IJzerbedevaart	Ten Vrede
2011	3000	15.000
2012	1500	15.000
2013	500	12.000
2014	500	10.000
2015	400	7500

Bron: cijfers opgevraagd bij vzw Aan de IJzer, februari 2016.

Naast de opkomstcijfers vroegen we bij de organisatie ook gegevens op over de financiële aspecten van beide publieksevenementen. Zowel de bedevaart als Ten Vrede blijken structureel (op één jaar na) meer geld te kosten dan ze binnenbrengen. Zeker voor Ten Vrede is het verschil significant. Op basis van deze cijfers – de opkomstcijfers in combinatie met de kostprijs – kan de vraag opgeworpen worden naar het toekomstperspectief van deze evenementen. Zeker als we in rekening nemen dat de vzw nu al met een beperkt budget en een kleine staf werkt.

¹ 'Wij zingen een dak op de wereld' is een muzikaal project met kinderen dat opgezet wordt in samenwerking met vzw Children of the Street, vzw Mutoto (een vereniging die zich inzet om financiële steun te verzamelen voor projecten ten voordele van straatkinderen in het Zuiden, meer bepaald ondersteuning van de Oeuvres Maman Marguerite uit Lubumbashi – RD Congo), het Provinciaal Noord-Zuid Centrum, de Stad Diksmuide en Jeugd & Vrede (*Werkingsverslag 2012*, vzw Voor Vrede, Vrijheid en Verdraagzaamheid (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed)).

Tabel 6: Kosten IJzerbedevaarten 2011-2014

	'Aankoop'	'Verkoop'
2011	52.050,13 euro	24.565,89 euro
2012	36.622,07 euro	19.920,72 euro
2013	36.683,15 euro	57.756,94 euro
2014	41.311,85 euro	12.274,51 euro

Bron: cijfers opgevraagd bij vzw Aan de IJzer, februari 2016.

Tabel 7: Kosten Festival Ten Vrede 2011-2014

	'Aankoop'	'Verkoop'
2011	231.882,40 euro	108.166,03 euro
2012	202.734,61 euro	76.999,33 euro
2013	176.906,82 euro	57.756,94 euro
2014	205.381,71 euro	69.384,33 euro

Bron: cijfers opgevraagd bij vzw Aan de IJzer, februari 2016.

Vredesopvoeding

Veel musea (of memoriaalmusea) die gevestigd zijn op plaatsen van historisch geweld zoals oorlog, massamoord of genocide ontwikkelen een werking rond vredesopvoeding. Vaak neemt dat de vorm aan van workshops over conflicthantering en -bemiddeling, mensenrechten, democratie, kunst en vrede, enzovoort.²⁷³ In Vlaanderen zien we bijvoorbeeld dat herinneringsplaatsen als Kazerne Dossin en Fort Breendonk een dergelijk aanbod ontwikkelen.²⁷⁴

Om zicht te krijgen op de visie die men hanteert in de vredeseducatieve werking, vroegen we bij vzw Aan de IJzer naar een visietekst. Opmerkelijk is dat De Derde Verdieping, die in de loop van december 2015 en januari 2016 in het kader van de analyse van de publiekswerking van het museum een gelijkaardige vraag stelde, het antwoord kreeg dat men niet over een dergelijke tekst beschikte, terwijl wij, die onze vraag in de loop van februari 2016 stelden, wel een visietekst ontvingen. De visie op vredesopvoeding die in deze tekst wordt uitgewerkt, blijft vrij algemeen. Het vertrekpunt is een algemene beschouwing over de verontwaardiging die de oorlogsgeschiedenis in de Westhoek blijft oproepen en de verantwoordelijkheid van medewerkers om de oorzaken van dit geweld te duiden. Bedoeling is om niet alleen historische kennis door te geven, maar vooral om verantwoordelijkheden naar de hedendaagse maatschappij en de persoonlijke leefwereld van bezoekers te transponeren. Propagandamechanismen die in WO I al speelden, zo stelt men, blijken nog steeds niet aan kracht te hebben ingeboet. Voor de IJzertoren is het dat wat vredeseducatie moet aankaarten, zelfs aanklagen. De opdracht van vredeseducatie in een museum als dat aan de IJzer moet dan ook niet zijn om een militair-historische uiteenzetting over de oorlog te bieden. Wel is het de bedoeling om historische feiten te gebruiken als kapstok 'om alle vormen van geweld aan te klagen' en te durven wijzen op onze eigen verantwoordelijkheid en die van de hedendaagse westerse maatschappij. In het licht van deze beschouwingen werkt de visietekst vervolgens het belang van vredesopvoeding uit, een vorm van educatie die wordt begrepen als het leren en aanleren van attitudes en vaardigheden om conflicten gewelddoos te hanteren en/of op te lossen. Vredeseducatie wil, met andere woorden, een houding van tolerantie en begrip, zelfrespect en respect voor anderen helpen ontwikkelen. Volgens de tekst impliceert dit ook het verwerven van

kennis over (structureel) onrecht en over het belang van mensenrechten en democratie. Het omvat tevens het bewust worden en opnemen van de eigen verantwoordelijkheid in en voor de maatschappij. De tekst stelt vervolgens dat ‘bovenal de manier waarop dit leerproces in de praktijk gebracht wordt van cruciaal belang (is)’. Maar hoe men daar in de IJzertoren dan concreet invulling aan geeft, wordt niet uitgewerkt. Men stelt weliswaar dat deze vredeseducatie een topprioriteit is in het Museum aan de IJzer. En – iets concreter – dat de geschiedenis van WO I en de Vlaamse beweging geen zuivere militair/politiek historische uiteenzetting mag en kan zijn, maar doelbewust moet focussen op de fouten gemaakt in het verleden. Niet om de geschiedenis te laten verworden tot een negatief verhaal vol kommer en kwel, maar ‘wel om lessen te trekken uit deze fouten’. Maar over specifieke didactische werkvormen of leervormen wordt niet gesproken. Het blijft onduidelijk welke doelstellingen men hanteert en hoe men die operationaliseert in concrete projecten. Gebeurt dat vooral in de gidsbeurten en de educatieve pakketten, of organiseert men ook workshops? Wel blijkt dat de visie over vredesopvoeding sterk boodschapgestuurd is.²⁷⁵

Op de afwezigheid van een reflectie op didactiek en methodiek na, staat deze – brede – visie op vredesopvoeding niet zo ver af van wat in de vredesopvoedingsliteratuur vaak naar voren geschoven wordt. Zoals we hierboven aangaven, stuit deze brede en omvattende visie op vrede en vredesopvoeding bij sommige auteurs ook op kritiek.²⁷⁶ We willen deze discussie hier niet openen, maar vooral een blik werpen op de vredeseducatieve praktijk van de IJzertoren. Aanvullend op de analyse in het vorige hoofdstuk over de educatieve werking in het museum, kijken we in het kader van deze paragraaf vooral naar de manier waarop men in de beleidsplannen invulling geeft aan het hoofdstuk over ‘vredeseducatie’, om zo het vredeseducatieve projectaanbod naast de museale werking in kaart te brengen. Opvallend is dat het beleidsplan uit 2011 bijzonder summier bleef over vredeseducatie. Men meldde dat de vzw in het kader van het provinciaal overleg ‘Oorlog en Vrede’ deel uitmaakt van een werkgroep (samen met o.a. de musea Zonnebeke en Ieper) die met het oog op de 100-jarige herdenking geactualiseerde lespakketten wil uitwerken. Andere partners die men daarbij wilde betrekken waren de lerarenopleiding van hogeschool VIVES in Torhout, het Vlaams Vredesinstituut en het Ministerie van Onderwijs. Voorts werd gesteld dat ‘de ‘rode draad’ doorheen de jaarwerking “Geweld brengt nooit Vrede” (is)’. Men plande deze vredesgedachte ‘dag in dag uit’ uit te dragen via de museale opstelling en museale werking, infodagen voor gidsen en geïnteresseerden, publicaties en website, en specifieke activiteiten zoals een scholencolloquium, meerdaagse Klasse-dagen voor leerkrachten en hun gezin, de Vredesfietseling in het kader van de IJzerbedevaart, en deelname aan de Vredesweek. Ook de ‘persoonlijke verwelcoming van iedere bezoeker door het educatief personeel’ in het museum werd in dit lijstje opgenomen. Dit blijft allemaal erg vaag. Verder in het beleidsplan blikte men jaar per jaar vooruit op de vredeseducatieve activiteiten die men wou organiseren. Maar ook daar bleef men summier en vaag. Voor het jaar 2012 stelde men bij ‘vredeseducatie’ louter: ‘deze loopt verder’. En voor de jaren daarop wordt alleen vermeld: ‘Verdere opvolging en verspreiding geactualiseerde lespakketten met diverse partners.’ Het beleidsplan biedt dus weinig aanknopingspunten om een zicht te krijgen op hoe men effectief invulling geeft aan vredesopvoeding, laat staan om te ontdekken wat de visie op inhoud en didactiek is.²⁷⁷

In de jaarlijkse werkingsverslagen vinden we iets meer informatie over concrete activiteiten. Het probleem hier is dat men eigenlijk niet meer doet dan een ongestructureerde opsomming geven van activiteiten, die vaak elders in het verslag (bijvoorbeeld bij de museale werking of het festival Ten Vrede) al aan bod gekomen waren, ofwel weinig met vredesopvoeding te maken hebben. Er zijn uitzonderingen, zoals een lezing in 2012 over de verschillende stadia van een genocide voor leerlingen in het kader van de Vlaamse vredesweek.²⁷⁸ Maar verder herhaalt men vooral zaken als de randactiviteiten van het festival Ten Vrede, workshops voor de gidsen (die, zo blijkt elders uit de verslagen, inhoudelijk en niet methodisch van inslag zijn: ze zijn bedoeld om de gidsen toelichting

te geven bij de tentoonstellingen), en de dagelijkse gidsbeurten in het museum. Wat die laatste betreft, wordt geen toelichting gegeven over de vredeseducatieve visie en didactiek van deze rondleidingen (zie ook paragraaf 6.4). In enkele verslagen maakt men in het jaarverslag onder de hoofding vredesopvoeding ook melding van het museum zelf, met als enige uitleg de slagzin 'het museum bezoeken = werken aan Vrede!' Verder vermeldt men ook de realisatie van de educatieve pakketten voor het lager en secundair onderwijs (in samenwerking, vervolgt men, 'met Canon, Klasse, Klascement, het Vlaams Vredesinstituut en andere partners'), zonder dat duidelijk wordt vanuit welke vredeseducatieve visie deze opgesteld werden of wat de inbreng van deze partners was. Van andere activiteiten die in de jaarverslagen onder vredesopvoeding opgelijst worden, kan men zich de vraag stellen waarom deze door de organisatie precies als vredesopvoeding begrepen worden. Zo wordt melding gemaakt van samenwerking met een hogeschool voor stages en eindwerken, de 'Via Dolorosa-rondritten' op Wapenstilstandsdag, een samenwerking met een school voor jongeren met een beperking, de realisatie van een nieuwe museumgids, en de medewerking die men verleende aan een boek over de IJzertoren dat uitgegeven werd bij het Davidsfonds. In het actieplan van 2014 wordt ook gemeld dat 'twee professionele firma's werden aangetrokken om onze sensibiliserende boodschap te ondersteunen en mee te helpen promoten (eenduidig, sterker en evenzeer naar de buitenlandse markt georiënteerd)'.²⁷⁹ Een duidelijkere link met vrede is er bij de vermelding van evenementen als de Vredesfietseling en de 'promotionele ondersteuning van de actie "Time to go! Kernwapens weg uit België"'.²⁸⁰ We kunnen ons wel de vraag stellen of dat niet eerder als vredesactivisme dan als vredesopvoeding begrepen moet worden.

Besluit

In het organiseren van evenementen zoals Ten Vrede en de Vredesdag toont de IJzertoren zich in zijn gedaante van maatschappelijk geëngageerde beweging, die door middel van een aantal publieksactiviteiten een pacifistisch geïnspireerde boodschap wil uitdragen. De organisatie vertrekt daarbij van een betrekkelijk radicaal, maar duidelijk geëxpliciteerd vredesbegrip. Wat vredesopvoeding betreft, vormen de rondleidingen en de educatieve pakketten een belangrijke pijler in de vredeseducatieve visie van de vzw. Hierboven hebben we gezien dat de klemtoon op vredesopvoeding er in de praktijk van de rondleidingen echter niet zo eenduidig doorkomt. Buiten deze rondleidingen en lespakketten, zo blijkt uit de analyse in deze paragraaf, doet de toren verder eigenlijk niet aan vredesopvoeding in de strikt 'educatieve' zin van dat begrip: er is bijvoorbeeld geen gestructureerd aanbod van workshops of seminaries. Bovendien vallen de rondleidingen en educatieve pakketten eigenlijk onder de normale publiekswerking van het museum. In die zin creëren de beleidsplannen een zekere verwarring. Onder de hoofding 'vredesopvoeding' in het tweede luik van de culturele opdracht blijkt weinig effectiefs te gebeuren. Ofwel horen de opgelijste zaken elders in de taakstelling thuis (bijvoorbeeld bij de publiekswerking van het museum of bij activiteiten zoals het festival Ten Vrede), ofwel zijn ze niet relevant als vredesopvoeding.

Daarnaast werpt de analyse van dit luik van de culturele opdracht de vraag op of de organisatie überhaupt wel voldoende capaciteit in huis heeft (gezien de beperkte middelen en beperkte staf) om de volledige taakstelling op een voldoende kwalitatieve manier tot een goed einde te brengen. Naast het beheer van de erfgoedsite en het museum met zijn onderzoek, publiekswerking en netwerking ook nog eens een festival, een bedevaart en een vredeseducatieve werking op poten zetten: het is niet min als opdracht.

8 *Goed beheer en beleid als decretale opdracht*

Een van de verwachtingen van de decreetgever in 2011 was dat de nieuwe regeling de financiële en bestuurlijke transparantie van de werking van de IJzertoren zou garanderen. Hoewel men voor de IJzertoren een afzonderlijk decretaal kader uitwerkte, nam men uit de bestaande decretale regimes (zoals dat van het cultureel-erfgoeddecreet) wel enkele kwaliteitsstandaarden over inzake goed zakelijk beheer, financiële transparantie en gedragen beleidsplanning. Wat de onroerend-erfgoedopdracht betreft, bepaalt het memoriaaldecreet dat de vzw vijfjaarlijkse en jaarlijkse beheersplannen moet opmaken die een gedetailleerd overzicht bieden van de geplande werkzaamheden en de bedragen die daaraan verbonden zijn. Met betrekking tot de culturele opdracht schrijft het decreet voor dat de vzw de gangbare processen van beleidsplanning moet integreren in zijn werking. Daarbij moet men oog hebben voor de missie en visie, doelstellingen, werkmethodes en middelen, planning en begroting. Het decreet vermeldt bovendien dat de zakelijke werking en het beheer moeten aansluiten bij de normen die in het cultureel-erfgoedveld gangbaar zijn.²⁸¹ In de beheersovereenkomst van 2012 werden deze verwachtingen concreet uitgewerkt. Beide vzw's kregen de opdracht het kwalitatief zakelijk beheer met betrekking tot de eigen deelwerking te verzekeren. Daarbij moet men aandacht hebben voor de principes van de kwaliteitszorg. Daarnaast werd van de vzw's verwacht dat ze een kwalitatieve beleidsplanning en opvolging uitbouwen, met betrokkenheid van een breedgedragen en pluralistisch samengestelde representatieve vertegenwoordiging van de cultureel-erfgoedgemeenschap, met inbegrip van wetenschappers.²⁸² Tot slot lichtte de beheersovereenkomst ook toe hoe aan de actieplannen en werkingsverslagen vormgegeven moet worden.¹

In dit hoofdstuk gaan we na hoe de IJzertoren invulling geeft aan dit deel van zijn opdracht. Onze ambitie is niet dat bijzonder diepgaand te doen: we hebben bijvoorbeeld geen grondige audit uitgevoerd van het financiële en zakelijke beheer door de vzw's. In de loop van het onderzoek bleek namelijk dat die taak opgenomen wordt door de administratie. De afdeling Cultureel Erfgoed volgt alle culturele organisaties die door de overheid gesubsidieerd worden van nabij op wat hun zakelijke werking betreft, en dat doet ze ook bij de IJzertoren. Zo maakte de administratie in 2013 een doorlichting van het zakelijke beheer van de vzw's. Het heeft weinig zin deze audit te dupliceren. We gaan in onze uiteenzetting dan ook voort op de bevindingen van de doorlichting door de administratie. Maar voor we de eigenlijke analyse aanvatten, is het nuttig twee toetsstenen te belichten die kwaliteitsnormen voor degelijk beheer en beleid uitwerken en expliciteren voor het culturele veld.

¹ De beheersovereenkomst bepaalt concreet dat 'Het actieplan omvat: a) de vertaling van de strategische en operationele doelstellingen (van de beheersovereenkomst) in concrete acties die gekoppeld zijn aan indicatoren en b) de koppeling van de doelstellingen en acties aan de personele, logistieke en financiële middelen die daarvoor ter beschikking staan.' Het jaarverslag bevat: 'a) een beknopt inhoudelijk verslag dat bestaat uit de rapportering van de acties uit de begroting met bijhorende toelichting. De elementen uit het actieplan die niet of anders werden ingevuld, worden verantwoord en b) de jaarrekening die bestaat uit een balans, een resultatenrekening en het verslag van een bedrijfsrevisor of van een erkend accountant die niet betrokken is bij de dagelijkse werking van de organisatie.' ('Beheersovereenkomst', 20 maart 2012, artikel 14 (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed)).

Toetsstenen voor de kwaliteit van goed beheer en beleid in de culturele sector

Enkele jaren geleden werkte het Bilsen Fonds voor Cultuurmanagement een toetssteen uit voor goed bestuur in de culturele sector. Die gaat door het leven als de 'code Bilsen'. De code vertrekt van de vaststelling dat de cultuursector beseft dat goed bestuur geen luxe maar een noodzaak is. De toenemende professionalisering en verzakelijking in de Vlaamse cultuursector en de vraag van de overheid naar meer transparantie en ondernemerschap versterken bovendien het belang van richtlijnen en aanbevelingen inzake goed bestuur. Goed bestuur vormt immers het sluitstuk van dit professionaliseringsproces. De code heeft als ambitie enkele principes naar voren te schuiven die van toepassing zijn op alle Vlaamse gesubsidieerde culturele organisaties. Dat men de code specifiek toespitst op de gesubsidieerde sector gebeurt bewust: gezien het publieke belang van deze sector en aangezien de bestuurders met publieke middelen werken, is het des te belangrijker dat hier ook zorgvuldig en verantwoordelijk mee omgesprongen wordt. Duidelijke principes voor goed bestuur bieden hiervoor een garantie. Dat men de ambitie heeft dat deze principes van toepassing zijn voor alle culturele organisaties, betekent niet dat ze door iedereen op uniforme wijze in de praktijk gebracht moeten worden. Het uitgangspunt dat men overneemt van andere bestuurscodes is *comply or explain*: pas toe of leg uit. Zo probeert men tegelijkertijd een algemeen kader te bieden en de diversiteit van de sector naar waarde te schatten: de principes zijn er voor elke culturele organisatie, maar wanneer de toepasbaarheid niet geheel mogelijk is, gaat men ervan uit dat men kan motiveren waarom dat zo is en waarom men het anders doet. Wat verstaat men nu concreet onder goed bestuur in de cultuur? We kunnen – in dit bestek – slechts enkele aandachtspunten naar voren schuiven. Het gaat om principes zoals het vooropstellen van de missie op lange termijn door het bepalen van de strategie, waarbij het bestuur instaat voor het vrijwaren van de inhoudelijke missie, de ethiek en de financiële gezondheid van de organisatie. In dat kader is een goede beleidsplanning cruciaal. De code merkt op dat de invoering van de beleidsplanmethodiek heeft geleid tot een sterke professionalisering van de cultuursector. Er wordt sindsdien nagedacht over zaken als visie, missie, positionering en strategische doelstellingen. Daarnaast formuleert de code Bilsen een aantal principes over de werking van de raad van bestuur. Daarbij wordt de klemtoon gelegd op de wenselijkheid van kleinere, slagvaardige en divers samengestelde bestuursorganen waarbij de competentie, ervaring, professionaliteit, onafhankelijkheid en betrokkenheid van de bestuurders primeert.²⁸³

Naast de code Bilsen biedt ook het kwaliteitslabel van de Vlaamse overheid voor musea enkele aanknopingspunten met betrekking tot goed bestuur en een kwaliteitsvol zakelijk beleid. Naast een klemtoon op aspecten als netwerking en vorming voor de medewerkers, gaat de aandacht naar een goed uitgewerkte strategie (missie en doelstellingen), de aansturing door een bestuursorgaan dat rekening houdt met de belanghebbenden bij de organisatie, een organisatiestructuur waarbij er duidelijke afspraken zijn over procedures, bevoegdheden en interne controle, en een stabiele financiële basis en een gezond financieel beleid dat vertrekt vanuit een realistische en evenwichtige begroting, die regelmatig wordt opgevolgd.²⁸⁴

Het zakelijk beheer van de vzw's

Om een zicht te krijgen op het zakelijk beheer door de vzw's achter de IJzertoren doen we, zoals gezegd, een beroep op de doorlichting die de afdeling Cultureel Erfgoed van het Departement CJSM in 2013 doorvoerde. Het toezicht had meer bepaald betrekking op de verschillende subsidies die van 2009 tot en met 2012 via het toenmalige agentschap Kunsten & Erfgoed toegekend werden aan de beheerders van het IJzermemoriaal. Tot aan de overgang naar het memoriaaldecreet ging het specifiek over cultureel-erfgoedsubsidies, vanaf de inwerkingtreding

van het decreet betrof het alle subsidies met betrekking tot de culturele werking van het Memoriaal. Het lijkt erop dat de concrete aanleiding van de audit de onduidelijkheden en problemen waren waarmee de twee bevoegde administraties (Onroerend Erfgoed en Cultureel Erfgoed) zich geconfronteerd zagen bij de opvolging van de vzw's. Zoals we in hoofdstuk 5 gezien hebben, stelde het agentschap Onroerend Erfgoed in 2013 en 2014 vast dat de rapportering over de uitvoering van de actieplannen moeizaam verliep. Bovendien geraakte men niet goed wijs uit de complexe organisatiestructuur van de IJzertoren, en dan concreet de relaties tussen de twee vzw's. In overleg tussen beide administraties werd een traject opgestart om de werking van de verschillende vzw's meer van nabij op te volgen.²⁸⁵ De audit die in dat kader doorgevoerd werd, focuste niet alleen op het zakelijke en financiële beheer, maar ook op organisatorische en bestuurlijke aspecten van de werking van de toren. De belangrijkste bevindingen van deze audit zijn samen te vatten in vier punten. We volgen in onze uiteenzetting nauw de bevindingen zoals die door Kunsten & Erfgoed neergeschreven werden.²⁸⁶

1 Ten eerste stelde de administratie vast dat de uitvoering van de beheersovereenkomst door twee vzw's, die elk één van de decretale taken op zich nemen, de kwalitatieve werking belemmerde. Door de sterke verwevenheid van beide vzw's op infrastructureel, organisatorisch, financieel en bestuursmatig vlak leidde deze constructie, zo werd geconcludeerd, niet tot de beoogde transparantie. Beide vzw's maakten in grote mate gebruik van dezelfde infrastructuur, hetzelfde personeel en dezelfde diensten. Maar omdat een groot deel van de hiermee verbonden kosten niet exclusief toewijsbaar waren aan één werking (onthaal, gebruik gebouwen, directie, boekhouding, ICT, ...), werd gewerkt met een omslachtig systeem van wederzijdse facturatie. En hoewel men probeerde deze kosten te objectiveren, bijvoorbeeld via verdeelsleutels, was het voor de administratie in de praktijk niet mogelijk om na te gaan in welke mate deze doorrekeningen overeenstemden met de effectieve kosten. Het besluit was dat de structuur rond de werking van het Memoriaal en de verwante vzw's zo weinig transparant was dat het een adequate controle door de overheid belemmerde. De administratie oordeelde dat dit probleem alleen opgelost kon worden door de werkingen van beide vzw's samen te brengen in één vzw.

2 De administratie kwam ten tweede tot de conclusie dat de financiële toestand van beide vzw's zorgwekkend was. Men stelde structurele verliezen en een structurele betalingsachterstand vast. In 2011 en 2012 boekten beide vzw's significante verliezen, in totaal voor ongeveer 200.000 euro. Deze tekorten kwamen bovenop een historisch verlies. Het gecumuleerde tekort (dus met meertelling van de verliezen van voor 2011-2012) bedroeg eind 2012 ongeveer 694.000 euro. Dit financieringstekort leidde tot een ernstige betalingsachterstand. De administratie oordeelde dat alleen doortastende maatregelen de werking weer financieel gezond zouden kunnen maken.²⁸⁷ De administratie bleef de zaak opvolgen. In de loop van 2014 bleek de situatie te stabiliseren. Uit de financiële verslaggeving bleek dat beide vzw's in 2013 ongeveer break-even draaiden. De eigen inkomsten waren sterk toegenomen en die trend zette zich door toegenomen bezoekersaantallen en een stijging van de toegangsprijzen ook door in 2014. Het financieringstekort, verbonden aan de hoge leveranciersschulden, bleef in 2013 echter ongeveer gelijk. De financiële situatie bleef volgens de administratie dus precair. Bovendien zouden de subsidies in 2015 dalen door besparingen en was het mogelijk dat de toegenomen eigen inkomsten (door de hausse tijdens herdenkingsjaar 2014) tijdelijk van aard zouden zijn.²⁸⁸ De financiële situatie blijft dus een aandachtspunt.

3 Ten derde ontwaarde de administratie een probleem met een constructie die was opgezet voor de financiering van de vernieuwing van het museum en de site. De kostprijs van die herinrichting was begroot op 1.553.000 euro. De vzw's konden rekenen op subsidies van Toerisme Vlaanderen (772.000 euro) en de provincie West-Vlaanderen (350.000 euro). Voor de resterende 430.000 euro moesten ze zelf instaan. Dat geld was natuurlijk niet onmiddellijk voorhanden. Om deze eigen

inbreng te financieren besloot men het oude secretariaatsgebouw aan de IJzerdijk te verkopen. Dat gebouw was eigendom van de vzw Bedevaart naar de Graven aan de IJzer, maar maakte geen deel uit van de beschermde site. Deze verkoop sleepte aan doordat er nog een hypotheek op het gebouw rustte en door onzekerheden over de bouwvergunning en het aantal toegelaten bouwlagen. Hierdoor kon het secretariaatsgebouw niet onmiddellijk voor de volledige waarde verkocht worden. Omwille van de moeilijke financiële situatie van beide vzw's vond men evenwel geen bankinstelling bereid om in prefinanciering te voorzien. Daarom zette men een constructie op waarbij een bvba die aan de werking van de toren verbonden was, een lening zou toekennen aan vzw Bedevaart die dat geld vervolgens zou doorlenen aan vzw Voor Vrede, Vrijheid en Verdraagzaamheid. Wanneer het secretariaatsgebouw tijdig verkocht werd, zou de lening terugbetaald kunnen worden aan de bvba. Die vennootschap kreeg bovendien ook een aankoopoptie. Indien de lening niet terugbetaald zou zijn tegen een bepaalde datum zou de bvba het gebouw kunnen aankopen tegen een afgesproken prijs.

De administratie vond deze constructie onaanvaardbaar omdat de beheerder van de bvba ook zetelde in het bestuur van beide vzw's. Hoewel men van oordeel was dat de constructie met de beste bedoelingen opgezet leek te zijn en men geen aanwijzingen had dat het de bedoeling was een oneigenlijk persoonlijk voordeel te behalen, creëerde ze een significant risico op belangenconflicten. De administratie sprak daarom van een inschattingsfout. De constructie strookte volgens de administratie niet met de principes van deugdelijk bestuur. Als iemand bestuurder en tegelijkertijd belangrijke schuldeiser was van een organisatie die er financieel precair voorstond, konden belangenconflicten ontstaan wanneer beslissingen genomen zouden moeten worden over welke schuldeisers (prioritair) terugbetaald moesten worden. Bovendien werd een onroerend goed van een gesubsidieerde vzw onderhands verkocht aan een bestuurder. Gelet op het gesubsidieerde karakter van de organisatie, zo argumenteerde de administratie, was een openbare verkoop aangewezen. Het voorgestelde voorkooprecht kon bovendien resulteren in een situatie waarbij er onderhands verkocht zou worden aan een commerciële vennootschap die eigendom was van een bestuurder die mee zou beslissen over de verkoop.

De administratie bracht de vzw's op de hoogte van haar argumentatie. Toch bleek in de loop van 2014 dat de vzw's zouden doorgaan met de verkoop van het secretariaatsgebouw aan de bvba. De administratie herhaalde dat deze verkoop niet te verzoenen viel met de beginselen van goed bestuur en dus in principe niet kon. Indien de transactie toch zou doorgaan, drong men er wel op aan dat men zou aantonen dat de verkoop gebeurde tegen marktconforme prijzen en dus niet resulteerde in een oneigenlijk voordeel.²⁸⁹ In 2015 bleek uit nieuwe schattingsverslagen over de waardering van het onroerend goed dat de koopprijs overeenstemde met de geschatte waarde ervan. De administratie besloot hieruit dat de situatie van mogelijke belangenvermenging niet had geresulteerd in het verwerven van een oneigenlijk voordeel.²⁹⁰

4 De administratie lichtte de vzw's tot slot ook door vanuit organisatorisch perspectief. Daaruit bleek dat binnen het beheer van de vzw's de nodige procedures aanwezig zijn, maar de administratie achtte verdere formalisering toch noodzakelijk, zeker zolang men zou werken met twee vzw's. Het personeelsstatuut, de verloning en het evaluatieproces beoordeelde men als duidelijk. Alleen voor de algemene secretaris (die het dagelijks beheer waarneemt), zo merkte men op, was geen formele evaluatie voorzien. De administratie achtte het belangrijk dat dit wel zou gebeuren, zeker gezien de werking met twee vzw's. De administratie vroeg de vzw's ook meer aandacht te hebben voor de principes van deugdelijk bestuur, waarbij men verwees naar de Code Bilsen. In de doorlichting stelde de administratie in één geval (uit 2009) ook een onregelmatigheid vast bij de afrekening van een projectsubsidie. Een nog niet geheel betaalde factuur was toch al als kost ingebracht bij de subsidiënt. Het inbrengen van kosten die nog niet gerealiseerd werden, is

een inbreuk op de wettelijke verplichtingen in verband met subsidies. De administratie vroeg de vzw's nadrukkelijk hier in de toekomst omzichtiger mee om te gaan.

In 2015 voerde de administratie, als vervolg op de audit van de zakelijke werking, een meer omvattende evaluatie van de uitvoering van de beheersovereenkomst uit. De samenstelling en werking van de bestuursorganen, het beheer, het personeelsbeleid en de financiën werden door de administratie als 'voldoende' beoordeeld. Toch vielen er bij punt één 'ernstige aandachtspunten' en bij punt twee en drie 'aandachtspunten' te noteren. Algemeen gesproken oordeelde de administratie echter dat het zakelijk beheer nog 'onvoldoende' ingevuld werd, onder meer gelet op de verspreide werking over twee vzw's. Intussen was er door de vzw's, die de aanbeveling van de administratie ter harte hadden genomen, een fusietraject opgestart. De administratie ging ervan uit dat deze fusie verbetering zou brengen in de zakelijke werking.²⁹¹

Begin 2016 vond de fusie van beide vzw's tot één vzw effectief plaats. De fusie-vzw bleef voluit de naam Bedevaart naar de Graven aan de IJzer dragen, maar kreeg als korte naam Aan de IJzer mee.²⁹² In het actieplan voor 2015 had men niet alleen die fusie, maar ook een reeks andere maatregelen aangekondigd om de kwalitatieve werking en transparantie te verhogen. Zo engageerde men zich om belangenconflicten in de raad van bestuur weg te werken en maatregelen te nemen om de structurele betalingsachterstand geleidelijk weg te werken en de werking financieel gezond te maken. Men kondigde ten slotte ook aan de Code Bilsen als leidraad te gaan nemen bij het bestuur van de fusie-vzw.²⁹³

Een blik op de beleidsplanning

Zoals we hierboven zagen, is een goede beleidsplanning een cruciaal element in het goed bestuur van culturele organisaties. Algemeen gesproken gaat het om zaken als visie, missie, context, doelgroepbepaling en positionering en strategische doelstellingen.²⁹⁴ Zoals gebruikelijk in de regimes voor het onroerend en cultureel erfgoed wordt de IJzertoren op basis van het memoriaaldecreet ook verondersteld een degelijke beleidsplanning op poten te zetten. Concreet houdt dat ook in dat de vzw's vijfjaarlijks een beheers- en beleidsplan moeten opmaken, alsook jaarlijkse actieplannen en werkingsverslagen.

Zoals in hoofdstuk 5 al is gebleken met betrekking tot de onroerend-erfgoedopdracht, is de administratie Onroerend Erfgoed van oordeel dat de beleidsplanning en rapportering door middel van de actieplannen en jaarverslagen door de IJzertoren veeleer moeizaam verlopen.²⁹⁵ Onze analyse van de plannen en verslagen bevestigt dat. Onze algemene inschatting is dat de planning en rapportering weinig gestructureerd en onvoldoende performant gebeuren. Het eerste beleidsplan uit 2011 bijvoorbeeld maakt een ongestructureerde en zelfs slordige indruk (het document draagt zelfs geen titel of datum en heeft geen inleiding). Tal van passages lijken geknipt en geplakt uit de beheersovereenkomst en de statuten van de vzw's. Nu is het zo dat dit document bijzonder snel opgemaakt moest worden, na de inwerkingtreding van het decreet en voor het begin van de eerste vijfjarige beleidsperiode in 2012. Maar ook de plannen en verslagen van de jaren nadien laten een weinig doortastende indruk na. De werkingsverslagen bieden bijvoorbeeld weinig informatie over het bestuur en het financieel beheer. Meestal wordt alleen vermeld dat de balans en de resultatenrekening door een revisor worden nagekeken en dat 'de zakelijke afspraken' tussen beide vzw's 'werden neergeschreven in een kaderovereenkomst'. Het is bovendien niet altijd duidelijk waarom bepaalde activiteiten onder bepaalde doelstellingen of hoofdingen geplaatst worden. Dat is hierboven al gebleken toen we analyseerden hoe vredesopvoeding aan

bod komt in de beleidsplannen. De plannen bevatten daarnaast al te vaak algemene en vage formuleringen, terwijl geplande acties onvoldoende toegelicht en uitgewerkt worden.

Vzw Aan de IJzer heeft ervoor gekozen het beleidsplanningsproces met het oog op de nieuwe beheersovereenkomst en de beleidsperiode 2017-2021 uit te besteden. Op zich is dat een goed idee. Als kleine organisatie kan het aanbevelenswaardig zijn externe begeleiding in te roepen bij het planningsproces. Toch draagt deze methode ook risico's in zich. Enerzijds moet men het draagvlak binnen de eigen organisatie goed in de gaten houden. En anderzijds moet blijken of de organisatie zich het extern geschreven beleidsplan ook echt eigen maakt. Uit de geschiedenis met het beleidsplan uit 2007 blijkt dat dit niet vanzelfsprekend is. De IJzertoren heeft de laatste jaren ook externe expertise aangesproken om de communicatieplanning uit te werken. Een blik op deze plannen leert dat de nadruk vooral ligt op merchandising en 'B2B' initiatieven, waarbij de toren door bedrijven ingehuurd kan worden voor bedrijfsevents.²⁹⁶

Besluit

De doorlichting van de IJzertoren door de administratie toont aan dat het zakelijk beheer de afgelopen jaren een ernstig aandachtspunt was. Het beheer door twee vzw's hypothekeerde een transparant en kwaliteitsvol bestuur. De financiële situatie was precair. Een constructie voor de verkoop van onroerend goed wierp deontologische vragen op. Intussen lijkt er verbetering te zijn gekomen in de situatie. De vzw's zijn gefuseerd. De financiële toestand lijkt minder hachelijk te zijn geworden, hoewel het zaak blijft het historische financieringstekort aan te pakken. De verkoop die door de administratie als onaanvaardbaar aangemerkt werd, is uiteindelijk doorgegaan, maar bleek geen oneigenlijk voordeel te hebben opgeleverd. De belangenconflicten die het deontologische probleem deden ontstaan, lijken te zijn weggewerkt. Al met al blijft het zakelijk beheer een aandachtspunt. Tegelijkertijd blijkt uit onze analyse dat de administratie dit aspect van de werking van de vzw nauwgezet opvolgt. De algemene conclusie kan dan ook zijn dat het decreet hier een gunstig effect heeft gehad. Het was een hefboom om de organisatie op een pad naar meer transparantie en een meer professionele werking te bewegen. Het beleidsplanningsproces lijkt daarentegen een aandachtspunt te blijven. De beleidsplannen en werkingsverslagen laten een weinig performante indruk na.

9 Het decreet onder de loep

Het uitgangspunt van deze studie was om het decreet van 2011, dat de IJzertoren erkent als Memoriaal van de Vlaamse Ontvoogding en Vrede, van nabij te bekijken. De rationale achter deze bijzondere aandacht is dat het een bijzonder decreet betreft. Niet alleen creëert het een (subsidie)kader voor één partnerorganisatie, het behelst ook een symbolische interventie in de publieke sfeer: het decreet geeft bewust mee vorm aan het herinneringsuniversum van de Vlaamse samenleving. Precies omdat het memoriaaldecreet voorziet in een subsidieregeling en taakstelling voor één enkele partner, hebben we gesteld dat een evaluatie van het decreet noodzakelijkerwijze ook (en vooral) een beoordeling van de werking van de IJzertoren zelf impliceert. Hoe krijgen de opdrachten die in het decreet van 2011 vervat zijn vorm op de site en in het museum van de IJzertoren? De voorgaande analyse was toegespitst op het zoeken naar antwoorden op deze vraag. Uiteindelijk neemt deze zoektocht het grootste deel van dit rapport in beslag. Maar in de probleemstelling hebben we opgeworpen dat deze studie uiteraard ook het vraagstuk opwerpt van de status van het decreet zelf. Dat gaat ten eerste over de juridisch-technische adequaatheid van het decreet. Ten tweede, en breder, gaat het over de maatschappelijke betekenis van het decreet als interventie in de publieke herinneringssfeer door de overheid. Concreet: wat betekent het om een herinneringsplaats als de IJzertoren via een decreet te erkennen als Memoriaal van de Vlaamse Ontvoogding en Vrede?

Voor we op deze vraag ingaan, willen we – kort – een blik werpen op enkele juridisch-technische aspecten die in de loop van het onderzoek door enkele respondenten opgeworpen werden. Hoewel deze aspecten niet de centrale focus van dit onderzoek vormden en we het decreet niet aan een uitgebreide juridisch-technische analyse hebben onderworpen, willen we summier toch enkele aandachtspunten duiden. Een eerste punt betreft de betrokkenheid van Monumentenwacht bij de onroerend-erfgoedwerking. Uit het onderzoek blijkt dat dit een positieve zaak is voor alle betrokkenen. Tegelijkertijd beschouwt een aantal respondenten dat als een opmerkelijke zaak. Monumentenwacht is een ledenorganisatie. Om Monumentenwacht bij zijn project te betrekken, moest de IJzertoren zich dus lid maken. Opnieuw: dat is op zich een goede zaak, maar het wordt als enigszins vreemd ervaren, omdat de overheid in andere dossiers terughoudend is om te eisen dat organisaties (betalend) lid worden van Monumentenwacht. Ten tweede werd door respondenten opgeworpen dat het decreet niet vermeldt met wie de beheersovereenkomst gesloten moet worden. Er wordt dus, met andere woorden, niet expliciet gemaakt op wie de decretale regeling precies van toepassing is. In de praktijk wordt de beheersovereenkomst gesloten met de vzw's achter de IJzertoren; sinds begin 2016 gaat het om de fusie-vzw Aan de IJzer. Ten derde werd door de afdeling Cultureel Erfgoed opgemerkt dat het decreet weliswaar bepaalt dat de beheersovereenkomst gesloten wordt na het indienen van een vijfjarig beleidsplan, maar dat de huidige decretale procedure niet specificeert hoe dat plan beoordeeld en eventueel bijgestuurd moet worden. Het decreet schrijft alleen voor dat de Vlaamse Regering de aanvraag moet beoordelen ('onder meer op basis van de evaluatie van de voorgaande beheersovereenkomst') en dat ze, indien ze niet akkoord gaat met het voorgestelde plan, kan vragen om bijsturing. Omdat er geen uitvoeringsbesluit is, werden de regels met betrekking tot deze procedure verder niet uitgewerkt. Binnen het cultureel-erfgoeddecreet is het gebruikelijk dat bij de beoordeling van een aanvraag om subsidies – op basis van een beleidsplan – externe expertise ingewonnen wordt via een visitatie- en beoordelingscommissie. Het memoriaaldecreet voorziet echter niet in die mogelijkheid. De memorie van toelichting vermeldt wel dat een beroep kan gedaan worden op visitatie- en beoordelingscommissies, maar deze bepaling heeft alleen betrekking op de evaluatie

van de beheersovereenkomst en niet op de beoordeling van de aanvraag. Nochtans is het logischer om extern expertenadvies in te winnen bij het beoordelen van de aanvraag, omdat dan accenten gelegd en bijsturingen gemaakt kunnen worden. Bij de evaluatie van de beheersovereenkomst kan men nu alleen vaststellen of de gemaakte afspraken uitgevoerd werden.²⁹⁷

Drie vaststellingen over het memoriaaldecreet van 2011

Zoals we hierboven schreven, is het memoriaaldecreet van 2011 geen vanzelfsprekend decreet. Het erkent een gedenkteken met een bewogen geschiedenis tot 'memoriaal', waardoor het monument op zijn minst een semiofficiële status krijgt. Het decreet trekt de IJzertoren in ieder geval binnen in het veld van de politieke herinnering, zoals we in hoofdstuk 2 toegelicht hebben. Op het eerste gezicht neemt het decreet dan ook de trekken aan van een nationaal gekleurde identiteitspolitieke interventie in de herinneringssfeer, aan de hand van een monument bovendien dat – in het verleden althans – niet ongecontesteerd is gebleven. In de uitwerking van de normatieve uitgangspunten die aan deze studie ten grondslag liggen, argumenteerden we dat een zekere voorzichtigheid geboden is met dit soort decreten. Tegelijk stelden we dat de overheid wel degelijk een belangrijke rol te spelen heeft in het veld van erfgoed en publieksgeschiedenis. In dit hoofdstuk willen we daarom tot een genuanceerde lezing van het memoriaaldecreet komen, waarbij we niet alleen de risico's en valkuilen van dit soort decreten in kaart brengen, maar ook mogelijkheden en kansen duiden. Omwille van de nauwe samenhang tussen het memoriaaldecreet en de vermelding van het memoriaal in de eindtermen van het Vlaams onderwijs, wordt ook die memoriaaleindterm in de analyse betrokken. We vatten de uiteenzetting aan met drie vaststellingen over het memoriaaldecreet.

1 In het licht van ons eerste normatieve uitgangspunt, dat stelde dat de overheid zich best terughoudend opstelt met betrekking tot het inhoudelijk voorschrijven van de geschiedenis, moeten we de vraag opwerpen: hoe prescriptief is het memoriaaldecreet eigenlijk in inhoudelijke zin? Het decreet stelt dat het museum van de IJzertoren zich moet richten op WO I en Vlaamse ontvoogding, en dat in de activiteiten een vredesboodschap uitgedragen moet worden. Dat lijkt behoorlijk prescriptief. Tegelijkertijd blijkt uit een aandachtige lezing van de statuten van de vzw's dat er een grote overlap bestaat tussen de doelstellingen die de vzw's zichzelf stellen en de opdrachten die in het decreet vervat zitten. Dat wijst erop dat de decreetgever de doelstellingen van de vzw's heeft overgenomen en hertaald als decretale opdracht. Hoewel de overheid hiermee de visie van een private partner officialiseert, blijft de overheid toch veeleer voorzichtig. Het gaat – bijvoorbeeld – niet over een overheid die op volstrekt eigen initiatief beslist dat er een museum over Vlaamse natievorming zou moeten komen. Een belangrijk motief van de decreetgever in 2011 was dus blijkbaar om de werking van één specifieke herinnerings-/erfgoedgemeenschap te steunen op een ogenblik dat die in moeilijk vaarwater dreigde te komen. Daarbij werden bovendien een hele reeks vereisten geformuleerd over kwaliteitsbewaking en wetenschappelijke onderbouwing.

2 Terwijl het eerste memoriaaldecreet uit 1986 het IJzermonument *uitriep* tot Memoriaal van de Vlaamse Ontvoogding, *erkent* het decreet uit 2011 de toren als memoriaal. Is dit verschil in woordkeuze relevant? In de memorie van toelichting en de parlementaire verslagen wordt deze discursieve verschuiving niet toegelicht of geduid. De vraag blijft zo open of het een bewuste keuze van de decreetgever was. In het licht van de theorie van de performatieve taaldaden lijkt de specifieke woordkeuze in ieder geval niet geheel betekenisloos. Iets tot iets 'uitroepen' heeft een andere lading dan iets 'erkennen': het eerste (een gedenkteken van een middenveldbeweging wordt uitgeroepen – en dus *gemaakt* – tot officieel memoriaal met een bredere betekenis in de samenleving) lijkt een actievere daad in te houden dan het tweede (een bestaande situatie wordt

erkend of gesanctioneerd).

3 Ten slotte stellen we vast dat het decreet nagenoeg unaniem werd goedgekeurd door het Vlaams Parlement. Dat was wel anders in 1986, toen drie fracties tegen stemden of zich onthielden. De oude controverses rond de IJzertoren laaiden in 2011 dus blijkbaar niet meer op. Dat is opmerkelijk. Rond de kwestie van de Unesco-erkenning stellen we iets gelijkaardigs vast: waar er in 2004 nog discussie ontstond over het voorstel om de crypte van de IJzersite (samen met een reeks andere oorlogssites in de Westhoek) voor te dragen als werelderfgoed, blijkt dat in 2016 niet het geval te zijn.

Om de betekenis van het huidige memoriaaldecreet verder te onderzoeken, gaan we – in het licht van deze drie vaststellingen – terug in de geschiedenis, zodat we de huidige status van het decreet kunnen vergelijken met de debatten die het eerste decreet, de invoering van de memoriaal-eindterm en de Unesco-erkenning uitlokten tot in het midden van de jaren 2000.

Een geschiedenis van (steeds minder?) controverses

Het eerste memoriaaldecreet kwam er in 1986 op voorstel van de CVP, met steun van de Volksunie. Liberalen en socialisten verzetten zich tegen het initiatief. En dan niet zozeer omdat het monument op gestructureerde manier subsidies zou gaan ontvangen. Dat vormde op zich geen probleem. Men erkende ook dat de toren één van de belangrijkste monumenten was in Vlaanderen. Waar het verzet zich op toespitste was dat het decreet de indruk wekte een uniek symbool te willen invoeren voor de Vlaamse Gemeenschap. Wanneer men een dergelijk symbool zou uitroepen (en de parlementaire verslagen tonen aan dat weinig parlementairen zich in beginsel tegen het idee van een officieel erkend memoriaal kantten), dan moest het voor liberalen en socialisten een gedenkteken zijn 'dat alle Vlamingen bindt en aanspreekt en niet een segment van de Vlamingen'. Het memoriaal, zo argumenteerde men, moest een symbool zijn voor alle Vlamingen behorende tot om het even welke ideologische of filosofische strekking. En in de visie van liberalen en socialisten richtte het monument in Diksmuide zich 'enkel tot één filosofische strekking'. De steen des aanstoots was hier de katholieke symboliek van de toren: de kruiskop en het AVV-VVK. De hele discussie draaide dus rond levensbeschouwing en niet rond de Vlaams-nationalistische symboliek of het collaboratieverleden van de IJzertoren. De voorstanders van het decreet repliceerden dat de toren wél een algemeen monument was, waar iedere Vlaming achter zou moeten kunnen staan. De toren werd in deze visie vooral voorgesteld als een monument voor de gevallen IJzersoldaten, 'aan wie de vraag naar hun filosofische overtuiging nooit gesteld was'. Volgens Benvindo en Peeters probeerden de CVP en de VU zo om de particuliere, katholieke en Vlaams-nationale aspecten van de IJzererfenis universeel te maken, opdat de toren de stapsgewijze verzelfstandiging van de Vlaamse deelstaat zou kunnen symboliseren.²⁹⁸ Zo stelde VU'er Walter Luyten dat de IJzererfenis een 'lotsgemeenschap in onze moderne tijd' symboliseerde: een lotsgemeenschap van vrijzinnige en katholieke Vlamingen. Wat de katholieke symboliek van de IJzertoren betrof, haalde Hugo Schiltz aan dat dit een historisch gegeven was, waar men geen andere betekenis aan moest geven dan degene die ze werkelijk heeft. Schiltz zag de toren als een pluralistisch monument, met een historische inscriptie. Een interessant moment in de discussie was de reactie van André Denys op een vraag van Walter Luyten. Luyten had de vraag gesteld of het nu echt niet mogelijk was om de toren als een herdenkingsmonument van de Vlaamse ontvoogding te aanvaarden. Prompt had Denys geantwoord: 'geen probleem, maar niet als enig symbool van de ganse Vlaamse Gemeenschap'. Daarmee werd duidelijk dat de discussie voor een belangrijk deel ging over het lidwoord: zou de toren *een* of *het* symbool van de Vlaamse ontvoogding zijn? Uiteindelijk draaide het debat uit op een verdeelde stemming; liberalen en socialisten stemden

tegen, de groenen onthielden zich (de laatsten op basis van de overweging dat symbolen uit het volk zelf moeten groeien en dat men ze niet bij decreet creëert).²⁹⁹

Zo ontstond de paradoxale situatie dat het gedenkteken dat voortaan de ontvoogding van alle Vlamingen moest symboliseren, slechts door een meerderheid van 83 tegen 61 (met 6 onthoudingen) gedragen werd. Het decreet werd afgekondigd, maar de verdeelde stemming gaf aan dat de IJzertoren niet zo gemakkelijk in de rol van symbolische stichtingsplaats van de Vlaamse Gemeenschap gecast kon worden.³⁰⁰ In de loop van de jaren 1990 werd de symbolische strijd voortgezet. Moest de IJzertoren nu al dan niet in het officiële veld van de politieke herinnering getrokken worden? In 1997 namen enkele volksvertegenwoordigers in het Vlaams Parlement het initiatief om het memoriaal in de eindtermen van het Vlaams onderwijs in te schrijven. Het idee was dat leerlingen de symbolen van de Vlaamse gemeenschap dienden te kennen: feestdag, wapen, vlag, volkslied, en dus ook het memoriaal.³⁰¹ De initiatiefnemers argumenteerden dat hun voorstel in het verlengde lag van de eindterm die stelde dat de leerlingen de plaats van Vlaanderen in België en de wereld zouden moeten kennen. Andere volksvertegenwoordigers vonden het idee overdreven.³⁰² Ze wilden vermijden 'dat het rijke symbolisch patrimonium van de Vlaamse Gemeenschap beperkt zou worden tot één monument, dat zich overigens zowel historisch als levensbeschouwelijk niet tot alle Vlamingen richt'. Ze argumenteerden voorts dat de Vlaamse geschiedenis niet in de 20e eeuw begonnen was en 'de ontvoogdingsstrijd van het Vlaamse volk al evenmin'. Bovendien, zo gingen ze voort, lag het 'in de lijn der verwachtingen dat dit Parlement in de nabije toekomst ook andere belangrijke symbolen tot "memoriaal" zal uitroepen'.³⁰³ Dat laatste is er niet van gekomen. De memoriaaleindterm, zoals die door de indieners voorgesteld werd, kwam er wel. In de eindtermen 'wereldoriëntatie maatschappij – politieke en juridische verschijnselen' voor het basisonderwijs werd volgende eindterm ingeschreven: 'De leerlingen kennen de erkende symbolen van de Vlaamse Gemeenschap (met name feestdag, wapen, vlag, volkslied en memoriaal)'.

In het jaar waarin de memoriaaleindterm gestemd werd, publiceerde Johan Anthierens zijn boek *De IJzertoren, onze trots en schande*.³⁰⁴ Het boek was één langgerekte charge tegen de IJzertoren, met als achterliggend motief het verzet tegen de steeds verdergaande integratie van de toren in het officiële, bij decreet bekrachtigde metaverhaal van de Vlaamse natievorming.³⁰⁵ Anthierens viel de toren aan als 'de tempel van Diksmuide, die ondanks zijn grof gegrimde rechtse littekens, pretendeert het monument te zijn dat zich verheft boven alle levensbeschouwelijke opvattingen en zich onttrekt aan ideologisch heen- en weer gekrakeel'. Volgens Anthierens was dat 'hoog geblazen van de toren', 'maar de historische waarheid voert tegenwind aan'.³⁰⁶ Anthierens wilde naar eigen zeggen wel hopen dat het bedevaartcomité zou slagen in zijn ambitie om de IJzerbedevaart pluralistisch open te breken, maar hij bleef uiterst sceptisch: 'Klaarblijkelijk is het comité anno 1997 nog niet in het reine met zichzelf, nog niet groot genoeg om bij het spinrag te kunnen, niet bij machte om zolang gekoesterde vleermuizen uit te drijven. Een vervelende uiting van gespletenheid.' Anthierens doelde op Cyriel Verschaeve, tot wie het comité in die jaren een dubbelzinnige houding bleef aannemen. Een interessant element in het boek is de bevraging die Anthierens deed bij enkele politici en opiniemakers. Hij legde hen de vraag voor of ze het eens waren met de keuze van het Vlaams Parlement om 'de IJzertoren de status van nationaal monument' toe te kennen. De respondenten¹ waren zeer verdeeld. Hun reacties weerspiegelden

¹ Onder wie: Bert Anciaux, Willy Courteaux, Karel Hemmerechts, Anne Van Lancker, Maurits van Liedekerke, Kris Merckx, Marc Van Peel, Brigitte Raskin, Many Ruys, Mia De Schamphelaere, Jef Turf, Denise Van Dam, José Van Dam, José Happart, Anne Morelli en Isabelle Philippon (Johan Anthierens, *De IJzertoren, onze trots en onze schande* (Leuven: Van Halewyck, 1997), p. 107-172).

doorgaans de bekende ideologische en levensbeschouwelijke breuklijnen. In ieder geval was duidelijk dat de toren nog een zekere controversale kon oproepen. (Een interessante voetnoot: Marc Van Peel corrigeerde de vraagsteller en schreef dat het bij het decreet 'niet ging om de bescherming van de status van "nationaal monument", maar wel om de kwalificatie "Memoriaal van de Vlaamse Ontvoogding").³⁰⁷

De stemmen van Anthierens en anderen die zich verzetten tegen de opname van de IJzertoren in officiële vertogen over de Vlaamse deelstaatvorming geraakten echter steeds meer gemarginaliseerd.³⁰⁸ In de eerste helft van de jaren 2000 kon er nog wel een discussie ontstaan naar aanleiding van het voorstel om de IJzertoren, samen met andere gedenktekens en begraafplaatsen in de Westhoek, voor te dragen voor de lijst van het werelderfgoed van Unesco. Het Unesco Centrum Vlaanderen verzette zich tegen dat plan. In een cahier dat het centrum in 2004 publiceerde, argumenteerde Jan Calewaert dat 'enerzijds het letterwoord AVV-VVK en anderzijds de duidelijke verbondenheid van extreemrechts met dit monument hinderpalen (blijven) om het monument als symbool van de Vlaamse ontvoogding in aanmerking te nemen, laat staan het te laten opnemen in het werelderfgoed'. Als de gesneuvelden op de site louter herinnerd zouden worden in naam van de 'vrede en verdraagzaamheid' en met leuzen als 'nooit meer oorlog', argumenteerde Calewaert, zou dat precies passen in de gedachte van Unesco. Maar omdat de toren volgens hem ook symbool bleef staan 'voor een aangebrand Vlaams activisme of voor een Vlaams nationaal verzet tegen de Belgische staat', stelde hij zich de vraag of er 'voor deze strijd een Unescokar gespannen' mocht worden. Calewaert besloot zijn argumentatie met een vraag: 'Kan een site tot het universele erfgoed behoren terwijl het de presentatie van het gedachtegoed aan een duidelijke contextualisering en een onontbeerlijke historische (zelf)kritiek ontbreekt?'³⁰⁹ Andere auteurs in de bundel waren het oneens met de stelling van Calewaert, maar de interventie maakte duidelijk dat de toren in 2004 nog goed was voor een robbertje vechten tussen Vlaamse intellectuelen.

Tot op heden blijft er bij een aantal historici een zweem van onbehagen hangen met betrekking tot de decretale interventies die de IJzertoren een plaats geven in de officiële herinneringspolitiek van de Vlaamse deelstaat. Koen Aerts bijvoorbeeld heeft het memoriaaldecreet van 2011 niet alleen beschreven als onderdeel van bredere pogingen van de Vlaamse overheid om het verleden een politiek-normatieve functie in het heden te verlenen, maar in het bijzonder ook als een 'camouflage van de lange tijd als "stenen inciviek" omschreven IJzertoren'.³¹⁰ Is dit een uiting van de habitus van de historicus die altijd wel argwanend en sceptisch zal blijven ten aanzien van de rol die overheden opnemen in het veld van geschiedenis en herinnering? In ieder geval, afgezien van dergelijke kritische kanttekeningen door academici, heeft het memoriaaldecreet van 2011 verder weinig publieke contestatie teweeggebracht. Het decreet werd nagenoeg unaniem gestemd in het Vlaams Parlement. En er volgde geen verhit publiek debat onder intellectuelen of in de pers. Dat toont aan dat het controversiële aura van de IJzertoren de laatste decennia stelselmatig aan kracht heeft ingeboet. Dat blijkt ook uit de afwezigheid van discussie of controversie bij de nieuwe poging van de Vlaamse overheid om de crypte van de IJzertoren, samen met 18 andere oorlogssites in de Westhoek, voor te dragen voor de lijst van beschermd Werelderfgoed.³¹¹

Een behoedzaam besluit

Uit deze korte uiteenzetting over de betekenis, draagwijdte en historische achtergrond van het memoriaaldecreet, kunnen we – in het licht van de normatieve uitgangspunten zoals we die aan het begin van onze uiteenzetting geformuleerd hebben – besluiten dat het een eenduidig noch vanzelfsprekend decreet betreft. Enerzijds beweegt het decreet zich op het dunne ijs van het

voorschrijven van de geschiedenis. Door zijn erkenning als memoriaal krijgt de IJzertoren ten eerste een – op zijn minst – semiofficiële status. Zoals we hebben opgemerkt, lijkt het decreet van 2011 van een andere performatieve taaldaad te getuigen dan het decreet van 1986: het decreet *roept* de toren niet langer *uit* tot memoriaal, maar *erkent* die als dusdanig. Bovendien blijkt uit een aandachtige lezing van de tekst van het decreet dat de toren niet eenduidig erkend wordt als *het* memoriaal; de lidwoordkwestie blijft dus actueel. Ze is in ieder geval nog niet eenduidig uitgeklaard. Uit de interviews bleek overigens dat een aanzienlijk deel van de respondenten, ook zij die bij de werking van de toren betrokken zijn, er de voorkeur aan geven de IJzertoren te casten als *een* memoriaal van de Vlaamse ontvoogding (weliswaar een van de belangrijkste, zoniet het belangrijkste). En hoe semantisch deze lidwoorddiscussie ook moge lijken, in termen van de draagwijdte van de symbolische interventie door de overheid maakt het toch een verschil. In dat licht is het overigens helemaal niet vanzelfsprekend dat het memoriaal in de eindtermen van een ‘memoriaal van de Vlaamse ontvoogding’ plots een ‘erkend symbool van de Vlaamse Gemeenschap’ wordt. Deze discursieve verschuiving is opmerkelijk, te meer omdat er in het memoriaaldecreet van 2011 geen expliciete rechtsgrond te vinden is om de toren te beschouwen als een erkend symbool van de Vlaamse Gemeenschap, zoals dat wel het geval is voor de vlag, de feestdag en het volkslied. Hoe dan ook, een tweede punt waar het decreet de geschiedenis inhoudelijk lijkt voor te schrijven, is de decretale opdracht om te werken rond WO I en Vlaamse ontvoogding. Maar zoals we aan het begin van dit hoofdstuk al opmerkten, blijkt dat de decreetgever zich ook hier eerder terughoudend heeft opgesteld. Eigenlijk neemt hij de statutaire doelstellingen van de vzw’s achter de IJzertoren gewoon overneemt. Een voorzichtige conclusie kan dan ook misschien luiden dat het decreet van 2011, achter zijn formele façade, in betekenisvolle mate bedoeld was als een ondersteuning van een belangrijke erfgoedsite. Dat het decreet daarbij ook een symbolische interventie in de publieke herinneringssfeer vormde, is duidelijk. Maar of dat het eerste en enige motief van de decreetgever was, is minder duidelijk. En zoals we in onze normatieve uitgangspunten hebben beargumenteerd, is het inderdaad legitiem dat overheden in het publieke veld van de geschiedenis en de herinnering een ondersteunende rol op zich nemen. Bovendien werden in het decreet van 2011, in tegenstelling tot dat van 1986, ook een reeks randvoorwaarden opgenomen over kwaliteit en wetenschappelijke begeleiding, die een publiekshistorisch kader aangeven waarbinnen de IJzertoren zijn werk moet verrichten. Dat kader biedt een hefboom om de werking van de IJzertoren in de richting van een kritische publieksgeschiedenis te bewegen. Ook dat was in onze zienswijze een legitieme rol die de overheid op zich kan nemen. Dit alles leidt wel naar de observatie dat, wat de draagwijdte en betekenis van het decreet betreft, veel afhangt van de manier waarop het in de praktijk vorm krijgt. En dat is precies wat we in deze studie hebben geprobeerd in kaart te brengen.

Coda: een blik op de memoriaal-eindterm

Afsluiten doen we met een korte discussie over de memoriaaleindterm. Hoewel de eindterm buiten het eigenlijke bestek van deze studie valt, bepaalt die toch in aanzienlijke mate mee het speelveld waarbinnen de IJzertoren zijn werkzaamheden verricht. Daarnaast maakt de eindterm in zekere zin ook deel uit van het bredere decretale kader waarbinnen de toren opereert. Vandaar dat we kort op de draagwijdte van deze eindterm willen ingaan. In het licht van de geplande aanpassing van de eindtermen wint deze analyse alleen maar aan relevantie. We focussen specifiek op de vraag naar de haalbaarheid en de wenselijkheid van deze eindterm. Ook een dergelijke discussie kan natuurlijk al gauw behoorlijk wijdlopijg worden. Daarom beperken we ons tot het weergeven van het resultaat van onze bevraging van het Bijzonder Comité voor Herinneringseducatie over deze eindterm. Het BCH is door zijn samenstelling representatief voor onderwijs in het veld van de herinnering en de publieksgeschiedenis. Zo zijn de pedagogische

verantwoordelijken van een aantal belangrijke spelers lid van het BCH: het In Flanders Fields Museum, Oorlog en Vrede in de Westhoek, Kazerne Dossin, Fort van Breendonk, Stichting Auschwitz, Instituut voor Veteranen IV-NIOOO, RCN Justice & Démocratie, Tumult, Vredescentrum van de Provincie en de Stad Antwerpen, het Ministerie van Onderwijs en Vorming en de pedagogische begeleidingsdiensten van de verschillende onderwijsnetten. We vroegen aan het BCH wat haar standpunt was ten aanzien van de memoriaaleindterm. Het BCH stelde naar aanleiding van onze vraag een korte nota op met een gezamenlijk standpunt.³¹²

Het BCH vindt het op zich zeker interessant om met leerlingen na te denken over de rol die symbolen spelen bij de constructie van de identiteit van een gemeenschap. Ook de evolutie van de betekenis van dergelijke symbolen doorheen de tijd kan een interessant thema zijn. Maar hoe deze thematiek wordt aangesneden, zo wordt opgemerkt, is heel leerkrachtgebonden. Zo zullen niet alle leerkrachten deze eindterm op dezelfde wijze invullen. Ze zullen zich misschien eerder beperken tot het '(her)kennen' van de Vlaamse symbolen zoals vermeld: feestdag, wapen, vlag, volkslied en memoriaal. De explicitering van deze eindterm in de context van het basisonderwijs roept bovendien enkele pedagogische vragen op. Leerlingen bewust maken van de rol van dergelijke symbolen voor de Vlaamse identiteit acht het BCH te moeilijk voor de doelgroep van het basisonderwijs. Deze jongeren zijn namelijk volop bezig met het ontwikkelen van hun eigen identiteit. De identiteit van een natie of samenleving (bv. de Vlaamse gemeenschap) is voor hen een heel abstract gegeven. Dit staat te ver af van hun leefwereld. Deze thematiek kan wel op een vruchtbare manier bestudeerd worden in het secundair onderwijs (waar een vergelijkbare eindterm met betrekking tot de Vlaamse gemeenschap ontbreekt). De didactische achtergrond van deze stellingname, die ook in de toetssteen van het BCH uitgewerkt wordt, is dat men met kinderen uit het basisonderwijs best werkt met verhalen van individuen, in de eerste graad secundair onderwijs met de verhalen van een familie, en vanaf de tweede graad secundair onderwijs ook met de verhalen van groepen. Op de vraag of een bezoek aan het memoriaal een geschikt instrument is om leerlingen inzicht te laten verwerven in de Vlaamse ontvoogding, antwoordt het BCH dat de huidige museale opstelling vooral over de geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog en slechts in beperkte mate over de Vlaamse ontvoogding handelt. Veel scholen bezoeken het memoriaal wellicht vooral in het kader van lessen over de Eerste Wereldoorlog.

Het BCH concludeert dat het Memoriaal van de Vlaamse Ontvoogding en Vrede zeker een boeiende plaats is om met oudere leerlingen te werken rond de historische gelaagdheid van dergelijke sites en rond symbolen van de identiteit van de Vlaamse gemeenschap. Het vraagt zich wel af of een concrete vermelding van het memoriaal in de eindterm zinvol is. Dergelijke concrete vermeldingen in de eindtermen tasten de pedagogische vrijheid immers sterk aan. Nadenken over identiteit kan ook op basis van andere symbolen. De keuze voor deze symbolen zal daarbij sterk afhangen van de klassamenstelling (diversiteit op school, diverse achtergronden,...), de nabijheid van dergelijke monumenten (praktische overwegingen), enz. De onderliggende gedachte van het begrijpen/analyseren van de gelaagdheid van symbolen en het gegeven 'identiteit' is hierbij belangrijker dan het concrete monument zelf. Zo kan een monument met betrekking tot het koloniale verleden van België volgens het BCH minstens even belangrijk zijn om te reflecteren op identiteit. Daarnaast kan het gegeven van de Vlaamse gemeenschap ook breder worden opgevat: symbolen, werking en structuren. Het BCH geeft tot slot aan dat de leerlingen in de huidige onderwijscontext onze moderne multiculturele samenleving weerspiegelen en dat het gegeven 'identiteit' dus ook op die manier behandeld moet worden, met aandacht voor diversiteit en identiteiten (mv.). Wat betreft de vermelding van deze thematiek in de eindtermen zou het BCH dan ook eerder pleiten voor een meer algemene omschrijving en doelstelling. Voor het basisonderwijs acht het BCH dit echter nog te moeilijk.

We legden de vraag naar de betekenis van de memoriaaleindterm ook voor aan de klankbordgroep die onze studie begeleidde.³¹³ Ook daar was te horen dat de eindterm vanuit didactisch perspectief niet helemaal op zijn plaats is. Men wou de eindtermen oorspronkelijk niet al te kennisgebonden maken, terwijl de eindterm waarin het memoriaal vermeld wordt uitdrukkelijk naar de cognitieve dimensie verwijst. Bovendien acht men de thematiek (de betekenis van een memoriaal in de samenleving) ook erg complex voor het basisonderwijs. Dit is wel een geschikt onderwerp voor scholieren in het secundair onderwijs. Het kan aansluiten bij het vak geschiedenis of levensbeschouwing. In de laatste graad van het secundair onderwijs zou de thematiek bijvoorbeeld aan bod kunnen komen, wanneer men werkt rond de eindterm 'breuklijnen uit de Belgische geschiedenis'.

10 Besluiten

De doelstelling van deze studie was de evaluatie van het decreet van 2011 dat de IJzertoren erkent als Memoriaal van de Vlaamse Ontvoogding en Vrede. Dit ‘memoriaaldecreet’ zorgt voor een subsidieregeling maar voorziet ook in een taakstelling ten aanzien van de vzw Aan de IJzer die het beheer van de IJzertoren op zich neemt. Daarom zijn we ervan uitgegaan dat een evaluatie van het decreet noodzakelijkerwijze ook (en vooral) een beoordeling van de werking van de toren zelf omvat. Concreet houdt dat in dat we zijn nagegaan hoe de toren uitvoering geeft aan drie grote opdrachten die in het decreet vastgelegd werden. *De eerste opdracht* is de instandhouding, het onderhoud en de verbetering van het *onroerend erfgoed* van het memoriaal. *De tweede opdracht*, met name de culturele opdracht, bestaat uit twee luiken. Luik één is de museale werking van het memoriaal. Het decreet bepaalt dat het museum werkt rond de Eerste Wereldoorlog en de Vlaamse emancipatiebeweging. Naast de bepaling van deze inhoudelijke focus schrijft het decreet ook enkele richtlijnen voor in verband met kwaliteitsbewaking, samenwerking in het cultureel-erfgoedveld en wetenschappelijke begeleiding. Luik twee van de culturele opdracht focust op het inrichten van ‘culturele, gemeenschapsvormende, educatieve, maatschappelijk activerende of sensibiliserende initiatieven, die gekoppeld zijn aan de herinnerings- en herdenkingsfunctie en de vredesboodschap van het memoriaal, met betrekking tot de thema’s bewustwording, vrede, vrijheid en verdraagzaamheid’. Concreet gaat het om sociaal-culturele activiteiten zoals het festival Ten Vrede en de Vredesdag, en een educatieve werking in het teken van vrede. *De derde opdracht* heeft te maken met het *zakelijke beheer* en de *beleidsplanning*. Van de vzw wordt verwacht dat die zich inschrijft in de principes van goed bestuur en een degelijke beleidsplanning zoals die gangbaar zijn in de regimes van het onroerend en cultureel-erfgoedbeleid.

Uit de parlementaire voorbereidingen blijkt dat de decreetgever, naast de opdrachten en vereisten van het decreet zelf, ook bredere doelstellingen en verwachtingen voor ogen had. Tijdens het parlementair debat werd bijvoorbeeld vermeld dat men verwachtte dat het memoriaaldecreet een structurele basis zou bieden om de werking van het memoriaal te verzekeren en zijn toekomst te vrijwaren, dat het de financiële en bestuurlijke transparantie ten goede zou komen, dat het een kwalitatieve impuls zou geven aan de werking van het memoriaal, en – ten slotte – dat het een waarborg zou bieden voor een pluralistische werking en voor wetenschappelijk toezicht op de activiteiten van het memoriaal.

In dit onderzoek zijn we nagegaan in welke mate deze doelstellingen bereikt worden en in welke mate de decretale opdrachten door de IJzertoren uitgevoerd worden. Daarbij hebben we getracht de kwaliteit van deze inspanningen te beoordelen. En tot slot hebben we ook de vraag naar de draagwijdte en de maatschappelijke betekenis van het memoriaaldecreet opgeworpen.

1 Uit de analyse is gebleken dat de IJzertoren de opdracht om het onroerend erfgoed (vanuit bouwtechnisch oogpunt) in stand te houden en te beheren naar vermogen uitvoert. De adviezen van Monumentenwacht Vlaanderen worden goed opgevolgd. Wat de ontsluiting van de site betreft, werden in de aanloop naar 2014 een aantal herinrichtingswerken uitgevoerd. Er werd een nieuw inkompaviljoen gebouwd, de crypte werd gerenoveerd en een aantal constructies (zoals de loopgraaf) werden verwijderd. Het resultaat is dat het IJzertorencomplex nu beter ingebed is in de omgeving en dat de sereniteit van de site als begraafplaats versterkt is. Daartegenover staat echter dat de historische duiding van de rijke maar complexe flamingantische symboliek van de site veeleer minimaal gebeurt. Men laat kansen liggen om een breder publiek, dat steeds minder

voorkennis heeft van die typische symboliek (èn van de geschiedenis van de Vlaamse beweging), wegwijs te maken in de complexe geschiedenis van het monument en zijn bredere politiek-historische betekenis. Dat bleek ook uit onze analyse van de visie-ontwikkeling met betrekking tot de onroerend-erfgoedaspecten van de site. Men lijkt in de ontsluiting van de site bijvoorbeeld eerder te focussen op het toevoegen van WO I-gerelateerde elementen (bijvoorbeeld de Via Dolorosa) dan op de duiding van monumenten zoals de Paxpoort, de crypte en de toren en hun traditionele symboliek.

2 Voor de culturele opdracht keken we ten eerste naar de museale werking van het memoriaal. De afgelopen jaren onderging het museum in Diksmuide een ingrijpende wijziging. Onze analyse focuste niet alleen op de vernieuwde vaste presentatie, maar ook op de wetenschappelijke begeleiding en de ontwikkeling van het nieuwe museale concept. Daaruit bleek dat het wetenschappelijke begeleidingscomité niet altijd even performant heeft gewerkt; mensen traden toe en trokken zich terug, en het was moeilijk om erachter te komen wat de inhoudelijke bijdrage van het comité precies was. Relevante actoren uit het cultureel-erfgoedveld werden pas in een latere fase of niet betrokken. Bij de ontwikkeling van het museale concept bleek men tijdens de voorbereiding te zijn blijven worstelen met de vraag hoe de drie thema's (WO I, Vlaamse ontvoogding en vrede) in een samenhangend verhaal samengebracht konden worden. Uiteindelijk was duidelijk dat men in de nieuwe opstelling vooral zou focussen op het verhaal van de Eerste Wereldoorlog (waarbij het vredethema impliciet in de presentatie ingewerkt zou worden).

Deze fundamentele keuze bleek ook uit onze analyse van het nieuwe Museum aan de IJzer. Voor onze beoordeling van het heringerichte museum deden we een beroep op een experten-klankbordgroep, samengesteld uit historici en museum- en erfgoeddeskundigen. De conclusie was dat de IJzertoren met het nieuwe museum een belangrijke stap heeft gezet. De nieuwe presentatie is beter dan de oude. Het nieuwe museum is esthetisch aantrekkelijk, maakt duidelijke scenografische keuzes (per verdieping wordt één thema aangesneden), en bevat enkele geslaagde opstellingen. De vredesboodschap wordt niet met ronkende verklaringen verkondigd, maar is impliciet aanwezig: het is de bedoeling dat de gruwel van de oorlog de bezoekers doet nadenken over vrede. Dat werkt museaal-technisch goed. Daartegenover staat dat het museum weinig mogelijkheden tot individuele verdieping biedt, amper werkt met persoonlijke verhalen, weinig meerstemmig is en meer zou kunnen variëren om de verschillende leerstijlen en ervaringsvoorkeuren van het diverse publiek aan te spreken. In het licht van recente inzichten uit de museumstudies blijkt het Museum aan de IJzer eerder een klassiek didactisch-verklarend museum te zijn dat is opgebouwd vanuit de eigen boodschap, dan een constructivistisch of agonistisch museum waar actieve betekenisgeving door de museumbezoeker centraal staat en de confrontatie met de moeilijke, conflictueuze geschiedenis niet uit de weg gegaan wordt. Inhoudelijk blijkt men er niet echt in geslaagd te zijn om de verschillende verhaallijnen op een coherente manier samen te brengen. De inhoudelijke focus van de vaste tentoonstelling ligt grotendeels op een (sociaalhistorisch) verhaal over de Eerste Wereldoorlog, terwijl het luik over de Vlaamse ontvoogding veel minder aan bod komt. Enerzijds wordt de thematiek geabstraheerd in een aantal reflecties op nationale identiteit (die bovendien erg historisch ingevuld worden en gelinkt blijven aan WO I), en anderzijds toegespitst op de geschiedenis van de toren en de bedevaarten. Dat laatste blijft echter erg beperkt; twee verdiepingen zijn onvoldoende om dit verhaal, laat staan de bredere geschiedenis van de Vlaamse natievorming uit de doeken te doen. Ook de cruciale link tussen WO I en de Vlaamse natievorming blijft onderbelicht.

De conclusie luidt hier dan ook dat het IJzertorenmuseum momenteel te weinig over de geschiedenis van de Vlaamse natievorming spreekt om de inhoudelijke decretale opdracht over de

museale werking ten volle te realiseren. De beperkte aandacht voor de geschiedenis van de Vlaamse beweging en natievorming past wellicht in de bredere strategie van het bedevaartcomité van de laatste decennia om steeds minder te focussen op Vlaams-nationale strijdbaarheid en zich meer te profileren als oorlogsmuseum en vredesbeweging. De terugkeer naar de mythische oorsprong van het WO I-front en 'de pacifistische verzuchtingen van de frontsoldaten' past ook in de pogingen om het zwartgerande imago van de toren achter zich te laten. In het licht van de bewogen geschiedenis van de jaren negentig, toen binnen het comité een schismatieke strijd werd uitgevochten, valt dat misschien te begrijpen. Maar deze strategische keuze blijft niet zonder gevolgen. Ten eerste spreekt het decreet over 'Vlaamse ontvoogding' als tweede en gelijke pijler in de museale werking van het memoriaal. Daar komt men nu onvoldoende aan tegemoet. Ten tweede staat dit versmalde verhaal over de Vlaamse geschiedenis ook op gespannen voet met de geest van het decreet. De toren werd in belangrijke mate als memoriaal erkend precies vanwege zijn historische rol als herinnerings- en strijdplaats in de geschiedenis van de Vlaamse beweging. Doordat men op deze historisch-beladen plaats, met een groot potentieel voor kritische publieksgeschiedenis, zo weinig over de Vlaams-Belgische geschiedenis spreekt, laat men mooie museale kansen liggen. Bovendien – en misschien vooral – blijft men de confrontatie met de moeilijke geschiedenis uit de weg gaan. In het licht van onze uitgangspunten over kritische publieksgeschiedenis en een agonistische opvatting over vrede zou een open, meerstemmige en zelfkritische confrontatie met het (eigen) moeilijke verleden er juist toe kunnen bijdragen dat men de doelstellingen rond vrede in betekenisvolle mate in de praktijk brengt. Werken aan vrede en de vredesgedachte uitdragen kan, met andere woorden, ook gebeuren door de weerbarstige geschiedenis met open vizier tegemoet te treden en open te staan voor de controversen die dat verleden kan opwerpen. Dat gebeurt nu amper.

Is de museale opdracht (werken over WO I, ontvoogding en vrede) te complex? Waarschijnlijk wel, hoewel er in het verleden door historici ideeën geopperd zijn om museale concepten te ontwikkelen die de drie thema's met elkaar vervlechten. Maar die concepten impliceren dat men radicale keuzes moet maken. Blijkbaar heeft men dat niet willen doen. Zeker is dat men in Diksmuide het conceptuele probleem van de verschillende verhaallijnen niet echt heeft kunnen oplossen met de nieuwe vaste tentoonstelling. Op zich is het een legitieme keuze om vooral rond WO I te willen werken en een klassiek (anti)oorlogsmuseum in te richten. Als middenveldvereniging is dat haar goed recht. Maar er is nu eenmaal het decreet, en dat plaatst de discussie in een breder kader. Als men radicaal zou doorgaan als WO I-museum, dan rijst de vraag of het decreet (dat de IJzertoren als memoriaal erkent omwille van een historisch belang dat breder is dan dat van WO I-monument) überhaupt nog relevant is. Een andere optie zou zijn om de decreetale opdracht te beperken, waarbij men het memoriaal en het museum zou beschouwen als een louter WO I-gerelateerde site (bijvoorbeeld als memoriaal van de frontbeweging en als WO I-museum). Maar in dat geval zou een ernstig historisch probleem opduiken: de IJzersite staat voor een complexere, rijkere en nog steeds maatschappelijk relevante en controversiële geschiedenis die veel breder gaat dan WO I alleen. De museale en erfgoedfunctie van de site bij decreet beperken tot 14-18 zou onrecht doen aan die geschiedenis. Meer zelfs: die geschiedenis bij decreet wegschrijven is historisch problematisch en zou – als inhoudelijke interventie in het veld van de publieke herinnering en geschiedenis – neerkomen op een georganiseerd, bij decreet gelegitimeerd vergeten.

Ook de educatie voor groepen hebben we van nabij bekeken. Dat is eveneens een onderdeel van de museale werking. Concreet gaat het over de rondleidingen met gids en de educatieve pakketten. Uit de analyse blijkt dat de staf van het museum erg geëngageerd is. Dat neemt niet weg dat het museum veel te winnen heeft bij een verdere professionalisering van de educatieve werking. Het museum vertrekt vanuit een passie voor de vredesboodschap, maar deze doelstelling

wordt onvoldoende ondersteund door een professionele werking. De organisatie van de rondleiding is te weinig bezoekersgericht en ook methodisch is er te weinig ruimte voor actieve betekenisconstructie door het publiek. De visie en doelstellingen die de staf met betrekking tot de gidsenwerking vooropstelt, lijken in de praktijk niet gerealiseerd te worden bij gebrek aan begeleiding, opvolging en didactische vorming van de gidsen. Omdat te weinig ingezet wordt op samenwerking en netwerking, sluit de IJzertoren voorlopig onvoldoende aan op de expertise-ontwikkeling die in het bredere culturele en toeristische veld opgebouwd wordt met betrekking tot een professionele gidsenwerking.

Het tweede luik van de culturele opdracht van de IJzertoren omvat de sociaal-culturele activiteiten. Met deze publieksactiviteiten – zoals het festival Ten Vrede en de Vredesdag-wapenstilstand – wil het bedevaartcomité een vredesboodschap uitdragen. De vereniging vertrekt daarbij van een betrekkelijk radicaal maar helder geëxpliciteerd vredesbegrip. Met zijn publieksactiviteiten streeft de IJzertoren naar een divers aanbod, dat onder meer muziekoptredens, debatten en wandeltochten omvat. Gezien de kosten van deze activiteiten en de dalende opkomstcijfers (zowel voor de bedevaart als voor Ten Vrede) rijst de vraag naar het toekomstperspectief van deze evenementen. Bovendien kan men zich afvragen of de organisatie (gezien de beperkte middelen) wel over voldoende capaciteit beschikt om naast het beheer van het erfgoed en het inrichten van een museum ook nog eens kwalitatief voldoende hoogstaande publieksevenementen zoals een muziekfestival op poten te zetten. Het is in ieder geval geen vanzelfsprekende opdracht. De vzw heeft daarnaast ook de ambitie een werking rond vredesopvoeding te ontwikkelen. Men tracht dat voor een belangrijk deel te realiseren in de educatieve werking van het museum, met name door de rondleidingen en de educatieve pakketten. Hoewel de beleidsplanning dat lijkt te suggereren, is er verder geen structureel uitgebouwd vredeseducatief aanbod, bijvoorbeeld in de vorm van workshops of seminaries. Van de hooggestemde vredeseducatieve ambities, bijvoorbeeld bij de rondleidingen, lijkt in de praktijk te weinig gerealiseerd te worden, onder meer omdat men onvoldoende inzet op een didactische en methodische ondersteuning en vorming van de gidsen. Ook de visie lijkt in dit opzicht te weinig ontwikkeld. En hoewel dat op zich een legitieme keuze is, blijft men in de vredeseducatieve werking erg boodschappergericht. De tendens in de vredesopvoedingsliteratuur om meer te werken rond conflict en om het doelpubliek aan actieve betekenisconstructie te laten doen, blijft zo onontgonnen terrein.

3 Het zakelijk beheer en de beleidsplanning door de vzw blijven een aandachtspunt. De afgelopen jaren hypothekeerde het bestaan van twee vzw's een transparant en kwaliteitsvol bestuur. Op vraag van de administratie werd in 2016 overgegaan tot een fusie: één vereniging die alle aspecten van de taakstelling op zich neemt. De financiële situatie was in de loop van 2012 en 2013 precair. De situatie lijkt intussen verbeterd, maar blijft een aandachtspunt. En tot slot heeft de administratie in de voorbije beleidsperiode 2012-2016 enkele malen opmerkingen gemaakt over de gebrekkige toepassing van de principes van goed bestuur. Ook in de beleidsplanning lijkt er ruimte voor verbetering. De jaarlijkse actieplannen en werkingsverslagen laten voorlopig een weinig performante indruk na. Het zijn de directie en de Raad van Bestuur die uiteindelijk verantwoordelijk zijn voor deze aspecten van beheer en planning.

Tegelijkertijd heeft het decreet op dit vlak een zeker vermogen getoond om te fungeren als hefboom. Het decreet draagt de ambitie uit om de IJzertoren te sturen in de richting van grotere financiële transparantie en beheersmatige professionalisering. In het decreet zitten inderdaad enkele aanknopingspunten om de IJzertoren mee te trekken in de trend tot verzakelijking die sinds enkele jaren de regimes van het onroerend erfgoed, het cultureel erfgoed en het sociaal-cultureel werk kenmerkt. Uit onze analyse blijkt dat de administratie enkele malen gebruik heeft gemaakt van de mogelijkheden die het decreet biedt om te werken aan kwaliteitsbewaking en -verbetering.

Als gevolg daarvan zijn er belangrijke stappen gezet (bijvoorbeeld de fusie tot één vzw). Toch valt er nog heel wat werk te verrichten. De bredere achtergrond waartegen we deze ontwikkelingen moeten bekijken, is die van het spanningsveld tussen engagementsbeweging en professioneel museum/erfgoedorganisatie. Tegelijkertijd speelt hier ook de problematiek van de evolutie van engagements- naar competentie-organisatie, die veel culturele actoren in Vlaanderen de afgelopen decennia hebben moeten maken. In de praktijk blijkt dat geen evidente zaak. In Diksmuide lijkt men nog sterk te worstelen met deze spanningen: wil men een beweging of een museum zijn? Hoeveel wil men doen? Momenteel zijn de ambities erg hoog: men wil zowel museum, educatieve speler, organisator van festival en evenementen, als beweging zijn. De pertinente vraag is nu of men dat allemaal tegelijkertijd kan zijn. In de geest van het decreet was het de bedoeling dat de IJzertoren zich stelselmatig zou inwerken in het cultureel-erfgoedveld. Maar voorlopig lijkt de overgang van beweging naar museum en van engagement- naar competentie-organisatie nog niet echt gemaakt.

4 Deze laatste bemerkingen doen de vraag rijzen naar de status van het decreet. Wat is de maatschappelijke betekenis van het memoriaaldecreet? En is het een hefboom of veeleer een hindernis gebleken in de ontwikkeling van de werking van het memoriaal? Het decreet is in ieder geval geen vanzelfsprekende regelgeving. De erkenning van de IJzertoren, een site met een bewogen geschiedenis, als memoriaal van de Vlaamse Ontvoogding en Vrede is een interventie in de publieke sfeer van geschiedenis en herinnering. Zoiets werpt altijd stekelige vragen op. Het decreet is bovendien op het lijf geschreven van één partner. Dat zou men kunnen zien als een officialisering van één culturele organisatie (een lezing die versterkt wordt als men ook de memoriaaleindterm in de analyse betreft) en ook dat is niet evident. Tegelijkertijd bleek uit onze analyse dat parlement en overheid met het decreet een zekere terughoudendheid aan de dag hebben gelegd, zeker wat het voorschrijven van de inhoudelijke aspecten van de opdracht betreft. Men lijkt zich beperkt te hebben tot het overnemen van de doelstellingen die de vzw's zichzelf gesteld hadden. Dit heeft voor- en nadelen. Aan de ene kant blijft de inhoudelijke inmenging van de overheid in het herinneringsveld – afgezien van de decretale erkenning zelf – veeleer beperkt. Anderzijds neemt het decreet de conceptuele problemen die in de doelstellingen van de vzw's zelf vervat liggen gewoon over. Ten eerste is er de omvattende opdracht die de vzw's zichzelf stellen. Die opdracht is niet alleen erg boodschappericht, hij is ook bijzonder breed: niet alleen het onroerend erfgoed beheren en een museum inrichten, maar ook een bedevaart organiseren en een kunstenfestival en een educatieve werking. En dat allemaal met een beperkt budget en een kleine staf. Bovendien is er ook de onopgeloste spanning rond de eigenheid en identiteit van de IJzertoren: wil men een beweging of een museum zijn? Ten tweede is er de moeilijke kwestie van de drie thema's (WO I, Vlaamse ontvoogding en vrede). Hoe kunnen die met elkaar verbonden worden in één samenhangend verhaal? Het decreet lost dit probleem niet op. In die zin kunnen we de vraag stellen of het decreet niet eerder een hindernis dan een hefboom vormt voor de ontwikkeling van een helder museaal concept. Doordat men een decreet op maat van één organisatie heeft geschreven en tegelijkertijd veeleer terughoudend is gebleven (met name door de doelstellingen van de vereniging over te nemen), heeft men die organisatie niet gestimuleerd om keuzes te maken. Die keuzes lijken noodzakelijk om de werking te stroomlijnen en te verbeteren. Het decreet moedigt, met andere woorden, de IJzertoren aan voort te werken in het kader van de complexe opdracht die de organisatie zichzelf gesteld heeft. En ten derde is er een paradox: het museum van het memoriaal van de Vlaamse ontvoogding spreekt eigenlijk bijzonder weinig over de geschiedenis van de Vlaamse ontvoogding. Van een kritisch publiekshistorisch museum (en dat is wat de IJzertoren in de geest van het decreet zou moeten zijn) mag men dat eigenlijk wel verwachten.

Zo te zien heeft het decreet een aantal problemen niet opgelost. Tegelijkertijd biedt het decreet een aantal aanknopingspunten om het streven naar kwaliteit en professionalisering verder te ondersteunen. Zoals we hebben vermeld, gebeurde dat met betrekking tot het zakelijk beheer, waar bijvoorbeeld de fusie tot één vzw als een belangrijke evolutie gezien kan worden. Ook voor de verdere ontwikkeling van de inhoudelijke werking kunnen in het decreet handvaten gevonden worden. Dat is immers de geest waarin het decreet geschreven is; het achterliggende motief van het memoriaaldecreet is dat men de toren wil ondersteunen in zijn ontwikkeling tot een (zelf)kritische cultureel-erfgoedspeler. Hoe dat streven verder in de praktijk gebracht moet worden, is niet evident. Pogingen in die richting kunnen al gauw opgevat worden als een inhoudelijk-prescriptieve interventie van de overheid. Hier spelen opnieuw in sterke mate de paradoxen van het memoriaaldecreet op. Ondanks de uitstraling van een nationaal-identitaire *politics of memory* is de overheid met het decreet van 2011 in zekere zin ook terughoudend gebleven (zeker als we het decreet van 2011 vergelijken met dat van 1986 en met de bepalingen van de memoriaaleindterm). Hoe dat dilemma aangepakt moet worden, zal één van de grote uitdagingen van de volgende beheersovereenkomst en van de beleidsperiode 2017-2021 vormen. Maar te midden van al deze paradoxen en dilemma's lijkt toch één belangrijke vaststelling met enige zekerheid te kunnen worden gemaakt. De IJzertorensite met zijn rijke, complexe en controversiële verleden is een site die een groot potentieel voor kritische publieksgeschiedenis in zich draagt – publieksgeschiedenis bovendien met een waardevolle maatschappelijke inzet.

Bijlagen

Bijlage I: lijst interviews

Vertegenwoordigers van de Vlaamse overheid

- 1 Lea Winkeler en Sofie Plasman, Toerisme Vlaanderen (3 september 2015)
- 2 Karel Robijns, Agentschap Onroerend Erfgoed (18 september 2015)
- 3 Wouter Brauns en Kristof Vanden Bulcke, Afdeling Cultureel Erfgoed, Departement CJSN (18 september 2015)
- 4 Ann Dejaeghere, Departement Onderwijs en Vorming (29 september 2015)
- 5 Mark Andries en Cindy Verbrugge, kabinet Minister-president Geert Bourgeois (27 oktober 2015)

Vlaams volksvertegenwoordigers – indieners van het memoriaaldecreet

- 6 Bart Caron, Vlaams Volksvertegenwoordiger (1 december 2015)
- 7 Marc Vanden Bussche, voormalig Vlaams Volksvertegenwoordiger en burgemeester van Koksijde (14 januari 2016)

Cultureel erfgoed, historische musea, onderwijs

- 8 Hildegard Van Genechten en Gregory Vercauteren, FARO (10 september 2015)
- 9 Luc Vernailen, GO! (30 september 2015)
- 10 Brigitte Pycke, Provinciaal Onderwijs Vlaanderen (20 oktober 2015)
- 11 Koen Descheemaeker, directeur ADVN (4 november 2015)
- 12 Katelijne Lefever, OVSG (12 november 2015)
- 13 Els De Smet, Katholiek Onderwijs Vlaanderen (17 november 2015)
- 14 Christophe Busch, Kazerne Dossin (2 december 2015)
- 15 Nelly Maes, voormalig voorzitter Vlaams Vredesinstituut (17 december 2015)
- 16 Marjan Verplancke, Simon Schepers en Sara Lanoy, Bijzonder Comité voor Herinneringseducatie (8 februari 2016)

Stakeholders in provincie West-Vlaanderen

- 17 Heidi Timmerman, Liesbeth Van den Bussche en Sofie Viaene, Oorlog & Vrede in de Westhoek (17 september 2015)
- 18 Elien Doesselaere, museumconsulente Provincie West-Vlaanderen (3 november 2015)
- 19 Stefaan Gheysen, Stephen Lodewyck en Josephine Fassaert, Westtoer (3 november 2015)
- 20 Patrick Declercq en Reinoud Van Acker, vzw Monumentwacht West-Vlaanderen (6 november 2015)
- 21 Peter Demarée, Toerisme Stad Diksmuide (18 november 2015)

Experten, historici en museumdeskundigen (incl. leden van de klankbordgroep; zie hieronder bijlage II).

- 22 Kaat Wils, Katholieke Universiteit Leuven (16 september 2015)
- 23 Janien Prummel en Marijke Van Eeckhaut, De Derde Verdieping (21 september 2015)
- 24 Chantal Kesteloot, Cegesoma (2 oktober 2015 en 26 februari 2016)

- 25 Bruno De Wever, Universiteit Gent (6 oktober 2015)
- 26 Maria Grever, Erasmus Universiteit Rotterdam (5 oktober 2015)
- 27 Chris Groeneveld, Cultuurmaatschappij (21 oktober 2015)
- 28 Wannes De Vos, Koninklijk Legermuseum (5 november 2015)
- 29 Antoon Vrints, Universiteit Gent (1 december 2015)
- 30 Geert Castryck, Universiteit Leipzig (2 december 2015)
- 31 Karen Shelby, Baruch College New York (11 december 2015)
- 32 Erik Somers, NIOD (15 december 2015)

Medewerkers, bestuursleden en belanghebbenden vzw Aan de IJzer en museumbouwers

- 33 Frans-Jos Verdoodt, voormalig voorzitter ADVN (8 januari 2016)
- 34 Luc Vandeweyer, ondervoorzitter vzw Aan de IJzer (3 februari 2016)
- 35 Paul De Belder, voorzitter vzw Aan de IJzer (8 februari 2016)
- 36 Koen Bovée, scenograaf (11 februari 2016)
- 37 Frederik De Preester, Handelsreizigers in ideeën (11 februari 2016)
- 38 Dirk Demeurie, directeur Museum aan de IJzer (16 februari 2016)
- 39 Peter Verplancke, conservator Museum aan de IJzer (16 februari 2016)
- 40 Steven Maes, educatief medewerker Museum aan de IJzer (16 februari 2016)
- 41 Veronique Lambert, zaakvoerder Verbo Vero (22 februari 2016)

Bijlage II: korte toelichting leden van de klankbordgroep

Bruno De Wever is verbonden aan de onderzoeksgroep 'Sociale geschiedenis na 1750 – oorlog en gewapend conflict' van de Universiteit Gent en aan het Instituut voor Publieksgeschiedenis. Zijn onderzoek richt zich op de geschiedenis van de Vlaamse beweging, de Tweede Wereldoorlog, nationalisme, fascisme en geschiedenisdidactiek.³¹⁴

Chris Groeneveld is interim-manager en adviseur voor musea, bibliotheken en andere culturele instellingen. Met zijn bedrijf Cultuurmaatschappij is hij gespecialiseerd in strategie en innovatie van programmering en publieksdiensten. Voorheen was hij onder meer directeur van Anno, het promotiebureau voor Nederlandse geschiedenis, en was hij verantwoordelijk voor de marketing van de Koninklijke Bibliotheek.³¹⁵

Marc Jacobs is directeur van FARO, Vlaams Steunpunt voor Cultureel Erfgoed. Hij verricht onderzoek naar sociale en cultuurgeschiedenis in de nieuwe en nieuwste tijd, volkskunde/etnologie en cultuur- en erfgoedbeleid. Hij is lid van de Vlaamse UNESCO-commissie (2010-2016) en deeltijds verbonden aan de Vrije Universiteit Brussel, waar hij kritische erfgoedstudies en etnologie doceert.³¹⁶

Chantal Kesteloot is als historica verbonden aan het CEGESOMA, waar ze hoofd is van de afdeling publieksgeschiedenis. Haar onderzoeksinteresses zijn de geschiedenis van de Waalse beweging, het vraagstuk Brussel, herinnering van de oorlog en de nationale geschiedenis, nationalisme en nationale identiteit.³¹⁷

Janien Prummel is museumexperte van De Derde Verdieping, gespecialiseerd in bemiddeling in musea (het ontwikkelen van instrumenten, het onthalen van bezoekers, het geven van rondleidingen of workshops). Ze heeft een jarenlange praktijkervaring in diverse musea in binnen- en buitenland. Ze lag aan de basis van de specialisatie 'museumgids' in het volwassenenonderwijs in Vlaanderen.³¹⁸

Erik Somers is als historicus verbonden aan het NIOD, Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies in Amsterdam. Hij werkte namens het NIOD samen met de verschillende oorlogsmusea en herinneringscentra in Nederland en verleende medewerking aan diverse tentoonstellingen over oorlog en crisis. In 2014 publiceerde hij het boek 'De oorlog in het museum. Herinnering en verbeelding'.³¹⁹

Kaat Wils is verbonden aan de onderzoeksgroep 'Cultuurgeschiedenis vanaf 1750' van de KULeuven. Ze doet onderzoek op het terrein van de onderwijsgeschiedenis en geschiedenisdidactiek, de geschiedenis van de humane en biomedische wetenschappen, en de geschiedenis van gender en lichamelijkeheid.³²⁰

Bijlage III: Decreet van 15 juli 2011 houdende de erkenning van en de subsidieregeling voor het Memoriaal van de Vlaamse Ontvoogding en Vrede

Tekst aangenomen door plenaire vergadering op 6 juli 2011; gepubliceerd in Belgisch Staatsblad: 10 augustus 2011

HOOFDSTUK I. Inleidende bepalingen

Art. 1. Dit decreet regelt een gemeenschaps- en gewestaangelegenheid.

HOOFDSTUK II. Erkenning als Memoriaal

Art. 2. Het IJzermonument in Diksmuide met de IJzertoren, de Paxpoort, de crypte en het omringende domein is erkend als Memoriaal van de Vlaamse Ontvoogding en Vrede.

Het beschermingsbesluit van 10 november 1992 beschermde dit IJzertorencomplex als monument en het omringende, beeldbepalende domein als dorpsgezicht, wat wordt bevestigd.

HOOFDSTUK III. Subsidiëring

Art. 3. § 1. De Vlaamse Regering kent jaarlijks een bijdrage toe voor de instandhouding, de herstelling, het onderhoud en de verbetering van het Memoriaal.

Met ingang van het begrotingsjaar 2011 schrijft de Vlaamse Regering daarvoor jaarlijks een krediet van minimaal honderdvijfenvierduizend euro in in de algemene uitgavenbegroting van de Vlaamse Gemeenschap.

§ 2. Voor de toekenning van die jaarlijkse bijdrage is het nodig dat opeenvolgende vijfjarige beheersplannen worden opgesteld en uitgevoerd. De VZW Monumentenwacht Vlaanderen moet bij de totstandkoming en de realisatie van die beheersplannen betrokken worden.

De beheersplannen vermelden het bedrag van de jaarlijkse bijdrage en de instandhoudings-, onderhouds-, herstel- en verbeteringswerkzaamheden die de beheerder van het Memoriaal in de loop van de volgende vijf jaar zal uitvoeren, alsook de visie met betrekking tot de wijze waarop met de historische bestemming en de ruimtelijke invulling van de site van het Memoriaal en met de geldende bescherming ervan als monument of als dorpsgezicht omgegaan zal worden. Daarbij moet onder meer aandacht aan de publiekswerking, de toegankelijkheid en de ontsluiting van de beschermde onroerendergoedsite besteed worden.

Het vijfjarige beheersplan wordt in de vijfjarige beheersovereenkomst, vermeld in artikel 4, § 2, opgenomen.

Art. 4. § 1. Met ingang van het begrotingsjaar 2011 schrijft de Vlaamse Regering jaarlijks een krediet van in totaal ten minste driehonderdtachtigduizend euro in in de algemene uitgavenbegroting van de Vlaamse Gemeenschap voor:

1° het ondersteunen van het museum van het Memoriaal, met focus op de Eerste Wereldoorlog en de Vlaamse emancipatiebeweging;

2° het ondersteunen van culturele, gemeenschapsvormende, educatieve, maatschappelijk activerende of sensibiliserende initiatieven die gekoppeld zijn aan de herinnerings- en herdenkingsfunctie en de vredesboodschap van het Memoriaal, met betrekking tot de thema's bewustwording, vrede, vrijheid en verdraagzaamheid.

Die ondersteuning dient voor de volledige werking van het museum en van de organisator, en gebeurt in de vorm van een bijdrage in de jaarlijkse loon- en werkingskosten van de begunstigde. Dat kan door middel van de toekenning van een algemene jaarlijkse werkingssubsidie.

De Vlaamse Regering kan in de beheersovereenkomst, vermeld in § 2, de toegang tot het museum van het Memoriaal voor min-26-jarigen voor maximaal 1 euro opnemen.

§ 2. De begunstigde moet een rechtspersoon in de vorm van een vereniging zonder winstoogmerk in de zin van de wet van 27 juni 1921 betreffende de verenigingen zonder winstoogmerk, de internationale verenigingen zonder winstoogmerk en de stichtingen zijn.

De Vlaamse Regering sluit met hem opeenvolgende vijfjarige beheersovereenkomsten waarin de voorwaarden voor de toekenning van de jaarlijkse werkingssubsidie per vijfjarige beleidsperiode worden bepaald.

Naast het vijfjarige beheersplan, vermeld in artikel 3, § 2, bevat de beheersovereenkomst :

1° de missie, de inhoudelijke en de zakelijke doelstellingen, de kwaliteitseisen en de resultaatcriteria. Daarbij moeten de doelstellingen, de kwaliteitseisen en de resultaatcriteria met betrekking tot de inhoudelijke werking, ontsluiting en beheer van het museum van het Memoriaal zo nauw als mogelijk afgestemd worden op de voorwaarden die een collectiebeherende cultureelerfgoedorganisatie met name een museum, moet vervullen om een door de Vlaamse Regering toegekend kwaliteitslabel te ontvangen en te behouden. Het betreft onder meer de toepassing van de museale kwaliteitseisen, standaarden en waarborgen en de invulling van de vier museale functies. Dit gebeurt na overleg met de representatieve vertegenwoordiging van de cultureelerfgoedgemeenschap, vermeld in 8°;

2° de nadere doelstellingen met betrekking tot de zorg voor het eigen archief;

3° het bedrag van de jaarlijkse werkingssubsidie;

4° de nadere bepalingen met betrekking tot de uitbetaling van de jaarlijkse bijdrage en de jaarlijkse werkingssubsidie in de vorm van voorschotten en met betrekking tot de toegestane reservevorming;

5° de nadere bepalingen met betrekking tot de verantwoording van de toegekende jaarlijkse bijdrage en de jaarlijkse werkingssubsidie in de vorm van jaarlijkse werkingsverslagen;

6° de nadere bepalingen met betrekking tot de uitvoering van de vijfjarige beheers- en beleidsplannen in de vorm van jaarlijkse actieplannen; de VZW Monumentenwacht Vlaanderen moet bij de totstandkoming van de jaarlijkse actieplannen ter uitvoering van de vijfjarige beheersplannen betrokken worden;

7° de nadere bepalingen met betrekking tot de wijze waarop de evaluatie van en het toezicht op de uitvoering van de vijfjarige beheers- en beleidsplannen, de beheersovereenkomsten en de jaarlijkse actieplannen zal gebeuren en de mogelijke sancties;

8° de nadere bepalingen met betrekking tot de betrokkenheid van een breed gedragen en pluralistisch samengestelde representatieve vertegenwoordiging van de cultureelerfgoedgemeenschap, met inbegrip van wetenschappers, bij het opstellen van het ontwerp van beleidsplan, vermeld in § 3.

De beheersovereenkomst wordt uiterlijk een maand voor de inwerkingtreding ervan gesloten, en wordt door de Vlaamse Regering aan het Vlaams Parlement meegedeeld.

§ 3. Ter voorbereiding van deze beheersovereenkomst moet uiterlijk op 1 mei van het jaar voorafgaand aan een volgende vijfjarige beleidsperiode een ontwerp van beleidsplan ingediend worden.

Dat ontwerp van beleidsplan bevat :

1° de missie en de visie die de indiener in zijn werking hanteert;

2° een omgevingsanalyse, een stand van zaken en een situering binnen de nationale en internationale netwerken van vredescentra en van musea en sites die aan de Eerste Wereldoorlog gelinkt zijn;

3° een beknopte beschrijving van alle doelstellingen, werkmethodes en middelen;

4° voor de volgende vijfjarige beleidsperiode :

a) een voorstel van inhoudelijke doelstellingen en planning;

b) een voorstel van begroting en zakelijke doelstellingen;

c) een voorstel van beheersplanning voor het als monument beschermde IJzertorencomplex en voor de als dorpsgezicht beschermde beeldbepalende omgeving. De VZW Monumentenwacht Vlaanderen moet bij de totstandkoming daarvan betrokken worden.

De Vlaamse Regering bepaalt hoe dat beleidsplan bezorgd moet worden.

De Vlaamse Regering beoordeelt de ingediende voorstellen, onder meer op basis van de evaluaties, vermeld in § 2, derde lid, 7°. Als de Vlaamse Regering niet akkoord gaat met een voorstel in het ingediende ontwerp van beleidsplan, pleegt zij overleg met de indiener met het oog op bijsturing. De Vlaamse Regering bepaalt de nadere regels met betrekking tot de te volgen overlegprocedure en de indiening van het zo nodig bijgestuurde beleidsplan.

Art. 5. De kredieten, vermeld in artikel 3, § 1, tweede lid, en 4, § 1, eerste lid, worden gekoppeld aan het prijsindexcijfer dat berekend en benoemd wordt voor de toepassing van artikel 2 van het koninklijk besluit van 24 december 1993 ter uitvoering van de wet van 6 januari 1989 tot vrijwaring van het concurrentievermogen.

Naast de jaarlijkse bijdrage, vermeld in artikel 3, § 1, en de jaarlijkse algemene werkingssubsidie, vermeld in artikel 4, § 1, kan de betrokken begunstigde ook projectsubsidies voor specifieke activiteiten ontvangen. Bij de eindafrekening van deze projectsubsidies wordt aangetoond dat er geen dubbele subsidiëring is.

Art. 6. In afwijking van artikel 3, § 2, en 4, § 2, worden de voorwaarden voor de toekenning van de jaarlijkse bijdrage, vermeld in artikel 3, § 1, en van de jaarlijkse werkingssubsidie, vermeld in artikel 4, § 1, in 2011 in de subsidiebesluiten bepaald.

In afwijking van artikel 4, § 2, laatste lid, en § 3, eerste lid, moet het eerste ontwerp van vijfjarig beleidsplan voor de periode 2012-2016 uiterlijk op 1 september 2011 ingediend worden, en wordt de eerste vijfjarige beheersovereenkomst voor de periode 2012-2016 uiterlijk op 31 december 2011 gesloten.

HOOFDSTUK IV. Opheffingsbepaling

Art. 7. Het decreet van 23 december 1986 houdende uitroeping van het IJzermonument en het omringende domein te Diksmuide tot Memoriaal van de Vlaamse Ontvoogding, gewijzigd bij het decreet van 25 juni 1992, 22 november 1995, 8 juli 1997 en 18 december 2009, wordt opgeheven.

Eindnoten

- ¹ Benvindo, Bruno, en Evert Peeters, *Scherven van de Oorlog. De strijd om de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog, 1945-2010* (Antwerpen: De Bezige Bij, 2011).
- ² Amendement bij ontwerp van decreet tot bekrachtiging van de ontwikkelingsdoelen en de eindtermen van het gewoon basisonderwijs, Vlaams Parlement, 8 juli 1997, stuk 685 (1996-1997) – nr. 5.
- ³ Benvindo, Bruno, en Evert Peeters, *Scherven van de Oorlog. De strijd om de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog, 1945-2010* (Antwerpen: De Bezige Bij, 2011), p. 167.
- ⁴ Zie bv. Calewaert, Jan, red., *Izertoren: werelderfgoed ?* (Antwerpen: UNESCO Centrum Vlaanderen, 2004).
- ⁵ Verdoodt, Frans-Jos, red., *Voorwaarts maar niet vergeten* (Gent: Academia Press, 2001) en Vlaams Parlement, *Resolutie betreffende de aanbevelingen inzake het omgaan met het oorlogsverleden van Vlaanderen. Verslag namens de Commissie voor Institutionele en Bestuurlijke Hervorming en Ambtenarenzaken uitgebracht door Mevrouw Mieke Van Hecke*, stuk 997-2 (2002).
- ⁶ Art. 4, §2, 7°, Decreet houdende de erkenning van en subsidieregeling voor het Memoriaal van de Vlaamse Ontvoogding en Vrede (hieronder: ‘memoriaaldecreet’), Vlaams Parlement, 15 juli 2011 en art., 14, 3°, Beheersovereenkomst tussen de Vlaamse overheid en de vzw’s Bedevaart naar de Graven aan de IJzer en Voor Vrede, Vrijheid en Verdraagzaamheid (hierna: ‘beheersovereenkomst’), 20 maart 2012.
- ⁷ SERV, *Tien denksposen voor ex post decreetsevaluatie in en door het Vlaams Parlement* (Brussel: Serv, 2015), p. 12.
- ⁸ SERV, *Tien denksposen voor ex post decreetsevaluatie in en door het Vlaams Parlement* (Brussel: Serv, 2015), p. 12-19.
- ⁹ Vlaams Parlement, Verslag van de hoorzitting over het advies van de SERV. Tien denksposen voor ex post decreetsevaluatie in en door het Vlaams Parlement, 61/2 (2014–15).
- ¹⁰ SERV, *Tien denksposen voor ex post decreetsevaluatie in en door het Vlaams Parlement* (Brussel: Serv, 2015), p. 12-15.
- ¹¹ Bart De Peuter en Peter Van Humbeeck, *Nota Ex post evaluatie. Aanzet checklist ex post evaluaties* (Brussel: Vlaams Parlement, 2014).
- ¹² Bart De Peuter en Peter Van Humbeeck, *Nota Ex post evaluatie. Aanzet checklist ex post evaluaties* (Brussel: Vlaams Parlement, 2014).
- ¹³ Bussmann, W., ‘Evaluation of Legislation: Skating on Thin Ice’. *Evaluation* 16, nr. 3 (1 juli 2010): p. 279–93.
- ¹⁴ SERV, *Tien denksposen voor ex post decreetsevaluatie in en door het Vlaams Parlement* (Brussel: Serv, 2015), p. 12-15.
- ¹⁵ Bunnik, Claartje, Edwin van Huis, en Ineke van Hamersveld. *Niet tellen maar wegen: over de zin en onzin van prestatieafspraken in de culturele sector* (Amsterdam: Boekmanstudies, 2011), p. 6-23, 76-77 en 103.
- ¹⁶ Decreet, artikel 4, §2, 1°.
- ¹⁷ Somers, Erik, *De oorlog in het museum: herinnering en verbeelding* (Zwolle: WBOOKS, 2014), p. 28.
- ¹⁸ Zie over deze casus onder meer Tzvetan Todorov, *In Defence of the Enlightenment* (London: Atlantic Books), 2010, p. 88.
- ¹⁹ Grever, Maria, en Carla van Boxtel, *Verlangen naar tastbaar verleden: erfgoed, onderwijs en historisch besef* (Hilversum: Verloren, 2014), p. 83-95.
- ²⁰ Huyse, Luc, ‘Waarom België ziek is van zijn jaren veertig’, *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 10 (2002), p. 192.
- ²¹ De Wever, Bruno, ‘The Flemish Movement and Flemish Nationalism. Instruments, Historiography and Debates’, *Studies on National Movements*, 2013, p. 66.
- ²² De Wever, Bruno, *Griep naar de macht: Vlaams-nationalisme en Nieuwe Orde: Het VNV 1933-1945* (Tielt ; Gent: Lannoo ; Perspectief, 1994) en De Wever, Bruno (2003), ‘De collaboratie in Vlaanderen’, in Gotovitch, José, en Chantal Kesteloot. *Het gewicht van het oorlogsverleden* (Gent: Academia Press), p. 39-49.
- ²³ Beyen, Marnix, ‘Zwart wordt van langsom meer de Vlaamsgezinde massa’. De Vlaamse beeldvorming over bezetting en repressie, 1945-2000’, in Gotovitch José, en Chantal Kesteloot, red., *Het gewicht van het oorlogsverleden* (Gent: Academia Press, 2003), pp. 111–115. Zie ook de bijdrage van Gotovitch en Kesteloot over amnestie in hetzelfde boek, p. 161-163.
- ²⁴ Beyen, Marnix, ‘Zwart wordt van langsom meer de Vlaamsgezinde massa’, p. 112.
- ²⁵ Verdoodt, Frans-Jos, red., *Voorwaarts maar niet vergeten* (Gent: Academia Press, 2001).
- ²⁶ Vlaams Parlement, *Resolutie betreffende de aanbevelingen inzake het omgaan met Het Oorlogsverleden van Vlaanderen*, stuk 997, nr. 1 (2001-2002) en Vlaams Parlement, *Resolutie betreffende de aanbevelingen inzake het omgaan met het oorlogsverleden van Vlaanderen. Verslag namens de Commissie voor Institutionele en Bestuurlijke Hervorming en Ambtenarenzaken uitgebracht door mevrouw Mieke Van Hecke*, stuk 997, nr. 2 (2001-2002). Vlaams Blok stemde tegen de resolutie, N-VA onthield zich, net als één lid van de VLD. Een lid van de socialistische fractie stemde tegen (zie Gotovitch, José, en Chantal Kesteloot, ‘Amnestie, Het onmogelijke compromis’, in Gotovitch José, en Chantal Kesteloot, red., *Het gewicht van het oorlogsverleden* (Gent: Academia Press, 2003), p. 149.
- ²⁷ In Verdoodt, Frans-Jos, red., *Voorwaarts maar niet vergeten* (Gent: Academia Press, 2001), p. 68.
- ²⁸ Voor een agonistische benadering zie Mouffe, Chantal, *The Return of the Political* (London; New York: Verso, 2005) en *Agonistics: Thinking the World Politically* (London ; New York: Verso, 2013). Voor een toepassing in musea die werken met ‘challenging history’ zie Lynch, Bernadette, ‘Challenging Ourselves: Uncomfortable Histories and Current Museum Practices’, in

- Kidd, Jenny, (red.), *Challenging History in the Museum: International Perspectives* (Farnham, Surrey, England en Burlington, VT: Ashgate, 2014), p. 90-97.
- ²⁹ Banks, Michael, 'Four Conceptions of Peace', in Sandole, D. & Sandole, I. (red.), *Conflict Management and Problem Solving*, (London: Pinter, 1997).
- ³⁰ Müller, H., Theories of Peace, in: Evangelista, M. (red.), *Peace Studies. Critical Concepts in Political Science*, Vol. 1 (Londen: Routledge, 2005).
- ³¹ Bunnik, Claartje, Edwin van Huis, en Ineke van Hamersveld. *Niet tellen maar wegen: over de zin en onzin van prestatieafspraken in de culturele sector* (Amsterdam: Boekmanstudies, 2011), p. 84-85 en 99.
- ³² Over de techniek van de focusgroep, zie bijvoorbeeld Mortelmans, Dimitri, *Handboek kwalitatieve onderzoeksmethoden* (Leuven; Voorburg: Acco, 2007), p. 136, 317-318 en 341.
- ³³ Zie www.derdeverdieping.be.
- ³⁴ Prummel, Janien, Marijke Van Eeckhout, en Inge Van Reeth, *Analyse en evaluatie van de educatie voor groepen in het Museum aan de IJzer. Onderzoeksrapport* (Antwerpen: De Derde Verdieping, i.o.v. Vlaams Vredesinstituut, 2016), p. 3-4.
- ³⁵ Schramm, Katharina, 'Landscapes of Violence: Memory and Sacred Space', *History and Memory*, 1 (2011), p. 5.
- ³⁶ King, Alex, *Memorials of the Great War in Britain: The Symbolism and Politics of Remembrance*, The Legacy of the Great War (Oxford; New York: Berg, 1998), p. 1 en 6.
- ³⁷ Winter, J. M., *Remembering War: The Great War between Memory and History in the Twentieth Century* (New Haven: Yale University Press, 2006), p. 136-139 en Winter, J. M., *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History*, Canto Classics, Canto Classics edition (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), p. 79.
- ³⁸ Inglis, K.S., 'War Memorials: Ten Questions for Historians', *Guerres Mondiales et Conflits Contemporains*, 167 (1992), p. 7.
- ³⁹ Raivo, P.J., 'In This Very Place: War Memorials and Landscapes as an Experienced Heritage', The Thingmount Working Paper Series on the Philosophy of Conservation, 99-07 (1999), p. 1-7.
- ⁴⁰ Beckstead, Z., G. Twose, E. Levesque-Gottlieb, en J. Rizzo, 'Collective Remembering through the Materiality and Organization of War Memorials', *Journal of Material Culture*, 16 (2011), p. 196.
- ⁴¹ Winter, J. M., *Sites of Memory, Sites of Mourning*, p. 85 en 95.
- ⁴² De Wever, Bruno, Tim De Craene, en Wannes De Vos, *(On)versteend Verleden Oorlogsmonumenten van de Tweede Wereldoorlog Als Onderzoeksobject Voor Leerlingen Uit Het Secundair Onderwijs* (Gent: Academia, 2009), p. 11.
- ⁴³ Zie bijvoorbeeld Van Ypersele, Laurence, 'Making the Great War Great: 1914-18 War Memorials in Wallonia', in Kidd, William, en Brian Murdoch, red., *Memory and Memorials: The Commemorative Century*, Modern Economic and Social History Series (Aldershot, Hants ; Burlington, VT: Ashgate, 2004), p. 28.
- ⁴⁴ Zie Edkins, Jenny, *Trauma and the Memory of Politics* (Cambridge, UK; New York: Cambridge University Press, 2003).
- ⁴⁵ Calder, Angus, 'The Scottish National War Memorial', in Kidd, William, en Brian Murdoch, red., *Memory and Memorials: The Commemorative Century*, Modern Economic and Social History Series (Aldershot, Hants ; Burlington, VT: Ashgate, 2004), p. 61-74.
- ⁴⁶ Zie bv. Inglis, K.S., 'World War One Memorials in Australia', *Guerres Mondiales et Conflits Contemporains*, 167 (1992), p. 51-58.
- ⁴⁷ Schramm, Katharina, 'Landscapes of Violence', p. 8.
- ⁴⁸ Kidd, William, en Brian Murdoch, red., *Memory and Memorials: The Commemorative Century*, Modern Economic and Social History Series (Aldershot, Hants ; Burlington, VT: Ashgate, 2004), p. 7.
- ⁴⁹ King, Alex, *Memorials of the Great War in Britain*, p. 11.
- ⁵⁰ Benvindo, Bruno, en Evert Peeters, *Scherven van de Oorlog: De Strijd Om de Herinnering Aan de Tweede Wereldoorlog, 1945-2010* (Antwerpen: De Bezige Bij, 2011), p. 10.
- ⁵¹ Kidd, William, en Brian Murdoch, red., *Memory and Memorials: The Commemorative Century*, Modern Economic and Social History Series (Aldershot, Hants ; Burlington, VT: Ashgate, 2004), p. 6.
- ⁵² Winter, J. M., *Remembering War*, p. 140.
- ⁵³ Somers, Erik, *De oorlog in het museum: herinnering en verbeelding* (Zwolle: WBOOKS, 2014), p. 16.
- ⁵⁴ Kasabova, Anita, 'Memory, Memorials, and Commemoration', *History and Theory*, 47 (2008), p. 332.
- ⁵⁵ Assmann, Jan, 'Communicative and Cultural Memory', in Erll, Astrid en Ansgar Nünning, red., *A Companion to Cultural Memory Studies*, (Berlin ; New York: De Gruyter, 2010).
- ⁵⁶ Somers, Erik, *De oorlog in het museum*, p. 19-20.
- ⁵⁷ Gielen, Pascal en Rudi Laermans, *Cultureel Goed : over het (nieuwe) erfgoedregiem* (Leuven: LannooCampus, 2005).
- ⁵⁸ Somers, Erik, *De oorlog in het museum*, p. 18 en 197.
- ⁵⁹ Zie bijvoorbeeld Lowenthal, David, *The Heritage Crusade and the Spoils of History* (Cambridge, U.K.; New York: Cambridge University Press, 1998).
- ⁶⁰ Zie bv. Macdonald, Sharon, 'Unsettling Memories: Intervention and Controversy over Difficult Public Heritage', in Anico, Marta, en Elsa Peralta, red., *Heritage and Identity: Engagement and Demission in the Contemporary World*, Museum Meetings (London : New York: Routledge/Taylor & Francis Group, 2009), p. 93-104.
- ⁶¹ Zie bv. Knell, Simon J., red., *National Museums: New Studies from around the World* (London: New York : Routledge, 2011); EuNaMus, *National Museums Making Histories in a Diverse Europe*, report nr. 7, 2012; en Poulot, Dominique, José Maria Lanzarote Guiral, en Bodenstein, red., *National Museums and the Negotiation of Difficult Pasts*, EuNaMus Report nr. 8, 2012.

- Voor een lezing van de IJzertoren als een nationaal museum zie Shelby, Karen D., 'The IJzertoren Memorial Museum. A Flemish National Museum?', in Knell, Simon J., red., *National Museums: New Studies from around the World*, (London: New York: Routledge, 2011), p. 429–42.
- ⁶² Zie o.m. Barrett, Clive, en Joyce Apsey, red., *Museums for Peace: Transforming Cultures* (The Hague: International Network of Museums for Peace, 2012); Yamane, Kazuyo, 'Museums for Peace Worldwide' (The Organizing Committee of the Sixth International Conference of Museums for Peace, 2008); van den Dungen, Peter, 'Museums for Peace - Past, Present, and Future' (Proceedings of the 6th International Conference of Museums for Peace, 2008); van den Dungen, Peter, 'Peace Education: Peace Museums', in *Encyclopedia of Violence, Peace and Conflict* (San Diego, CA: Academic Press, 2008), II, 691–703; en van den Dungen, Peter, en Kazuyo Yamane, 'Peace Education through Peace Museums', *Journal of Peace Education*, 12 (2015), p. 213–22.
- ⁶³ Somers, Erik, *De oorlog in het museum*, p. 173. Zie ook Williams, Paul Harvey, *Memorial Museums: The Global Rush to Commemorate Atrocities*, English ed (Oxford; New York: Berg, 2007).
- ⁶⁴ Somers, Erik, *De oorlog in het museum*, p. 21.
- ⁶⁵ Raivo, P.J., 'In This Very Place: War Memorials and Landscapes as an Experienced Heritage', p. 1.
- ⁶⁶ Ashplant, T.G., Dawson, G., en Roper, M., The politics of war memory and commemoration. Contexts, structures and dynamics, in: Ashplant, T.G., G. Dawson, en M. Roper (red.), *The Politics of War Memory and Commemoration*, (London & New York: Routledge, 2000), p. 60 e.v.
- ⁶⁷ Zie Van Alstein, Maarten, *Honderd jaar Eerste Wereldoorlog in het teken van vrede* (Brussel: Vlaams Vredesinstituut, 2011), p. 16-17.
- ⁶⁸ Somers, Erik, *De oorlog in het museum*, p. 54-55.
- ⁶⁹ Zie bv. Wils, Lode, 'Het Aandeel van de "Flamenpolitiek" in de Vlaamse Natievorming', *Belgisch Tijdschrift Voor Nieuwste Geschiedenis*, 45 (2015), p. 227. Wils schrijft dat de flamingantische Frontbeweging onder de militairen aan de IJzer gewoonlijk wordt beschreven als louter een reactie op de Franstaligheid van het leger, waarin de Vlamingen naar het einde van de oorlog 70% van de infanterie uitmaakten. Die Franstaligheid en de onwil van legerleiding en koning om zelfs maar de bestaande taalwet toe te passen, vormden inderdaad de voedingsbodem van die beweging. Maar volgens Wils ontstond en radicaliseerde ze zich onder invloed van de Duits-Groot-Nederlandse aanbiedingen en de (afwezigheid van) reactie van de Belgische regering daarop. Dat blijkt duidelijk uit de clandestiene pamfletten die de beweging verspreidde, zoals de Open brief van 11 juli 1917, die een aanklacht van de aanvallen op het activisme in de pers bevatte.
- ⁷⁰ De Wever, B., 'Diksmuide: De IJzertoren. Strijd Om de Helden van de Oorlog', in Tollebeek, J., red., *België. Een Parcours van Herinnering* (Amsterdam: Bert Bakker, 2008), II, p. 61-62.
- ⁷¹ Seberechts, Frank, 'Slechts de graven maken een land tot vaderland. Van Heldenhulde tot IJzertoren: Een stenen hulde aan de Vlaamse IJzersoldaten', in Seberechts, Frank, en Jan Art, *Duurzamer dan graniet: Over monumenten en Vlaamse Beweging* (Tielt: Lannoo, 2003), p. 124-126.
- ⁷² De Wever, Bruno, 'The Flemish Movement and Flemish Nationalism. Instruments, Historiography and Debates', *Studies on National Movements*, 2013, p. 63.
- ⁷³ De Wever, Bruno, 'The Flemish Movement and Flemish Nationalism', p. 61.
- ⁷⁴ Wils, Lode, 'Het Aandeel van de "Flamenpolitiek" in de Vlaamse Natievorming', *Belgisch Tijdschrift Voor Nieuwste Geschiedenis*, 45 (2015), p. 220-223.
- ⁷⁵ Zie hoofdstuk 5 'Economisch nationalisme in het hart van Europa' in Boehme, Olivier, *De welvaart en trots van naties. Een geschiedenis van het economisch nationalisme* (Antwerpen: De Bezige Bij, 2013), p. 161-195.
- ⁷⁶ De Wever, Bruno, Frans-Jos Verdoodt, en Antoon Vrints, 'De Vlaamse patriotten en de natievorming. Hoe de Vlaamse natie ophield 'klein' te zijn', *Wetenschappelijke Tijdingen*, 4(2015), p. 223-233.
- ⁷⁷ De Wever, Bruno, 'The Flemish Movement and Flemish Nationalism', p. 61.
- ⁷⁸ De Wever, Bruno, 'De collaboratie in Vlaanderen', in Gotovitch, José, en Chantal Kesteloot. *Het gewicht van het oorlogsverleden* (Gent: Academia Press, 2003), p. 42.
- ⁷⁹ De Wever, Bruno, 'The Flemish Movement and Flemish Nationalism', p. 59-61; Wils, Lode, 'Het Aandeel van de "Flamenpolitiek" in de Vlaamse Natievorming', *Belgisch Tijdschrift Voor Nieuwste Geschiedenis*, 45 (2015), p. 227.
- ⁸⁰ De Wever, Bruno, 'The Flemish Movement and Flemish Nationalism', p. 59-61.
- ⁸¹ De Wever, Bruno 'De collaboratie in Vlaanderen', in Gotovitch, José, en Chantal Kesteloot. *Het gewicht van het oorlogsverleden* (Gent: Academia Press, 2003), p. 42.
- ⁸² De Wever, Bruno, Frans-Jos Verdoodt en Antoon Vrints, 'De Vlaamse patriotten en de natievorming. Hoe de Vlaamse natie ophield 'klein' te zijn', *Wetenschappelijke Tijdingen*, 4(2015), p. 236.
- ⁸³ De Wever, Bruno, *Greep naar de macht: Vlaams-nationalisme en Nieuwe Orde: Het VNV 1933-1945* (Tielt; Gent: Lannoo; Perspectief, 1994) en De Wever, Bruno, 'The Flemish Movement and Flemish Nationalism', p. 59-61.
- ⁸⁴ Moons, Willy, 'IJzertoren', *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (Tielt: Lannoo, 1998), p. 1515.
- ⁸⁵ Seberechts, Frank, 'Slechts de graven maken een land tot vaderland', p. 127.
- ⁸⁶ Beck, Annelies, 'De IJzerbedevaarten. Van heldenhulde tot politieke massamanifestatie', in Leemans, Guy, en Annelies Beck, red., *Vlamingen komt in massa: de Vlaamse beweging als massabeweging*, Bijdragen / Museum van de Vlaamse Sociale Strijd, 17 (Gent: Provinciebestuur van Oost-Vlaanderen, 1999), p. 149-151 en Beck, Annelies, 'IJzerbedevaart(en)', *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (Tielt: Lannoo, 1998), p. 1503.
- ⁸⁷ Rosoux, Valerie, en Laurence Van Ypersele, 'The Belgian National Past: Between Commemoration and Silence', *Memory Studies*, 5 (2011), p. 47.

- ⁸⁸ Beck, Annelies, 'Ijzerbedevaart(en)', *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (Tielt: Lannoo, 1998), p. 1506.
- ⁸⁹ Seberechts, Frank, 'Slechts de graven maken een land tot vaderland', p. 128.
- ⁹⁰ Mortier, Jan, 'De Ijzertoren: Krachtpatserij of Bedevaartsoord', *Monumenten En Landschappen*, 1995, p. 39.
- ⁹¹ Beyen, M., 'A Parricidal Memory: Flanders' Memorial Universe as Product and Producer of Belgian History', *Memory Studies*, 5 (2012), p. 36.
- ⁹² Shelby, Karen D., *Flemish Nationalism and the Great War: The Politics of Memory, Visual Culture and Commemoration* (Basingstoke, Hampshire ; New York, NY: Palgrave Macmillan, 2014), p. 124.
- ⁹³ Beyen, M., 'A Parricidal Memory: Flanders' Memorial Universe as Product and Producer of Belgian History', *Memory Studies*, 5 (2012), p. 36.
- ⁹⁴ Beck, Annelies, 'De Ijzerbedevaarten. Van heldenhulde tot politieke massamanifestatie', p. 151.
- ⁹⁵ De Wever, B., 'Diksmuide: De Ijzertoren. Strijd Om de Helden van de Oorlog', p. 63.
- ⁹⁶ Beck, Annelies, 'De Ijzerbedevaarten. Van heldenhulde tot politieke massamanifestatie', p. 155 en 161.
- ⁹⁷ Seberechts, Frank, 'Slechts de graven maken een land tot vaderland', p. 138.
- ⁹⁸ De Wever, B., 'Diksmuide: De Ijzertoren. Strijd Om de Helden van de Oorlog', p. 67.
- ⁹⁹ Seberechts, Frank, 'Slechts de graven maken een land tot vaderland', p. 154.
- ¹⁰⁰ Beck, Annelies, 'Ijzerbedevaart(en)', *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (Tielt: Lannoo, 1998), p. 1504 en 1506.
- ¹⁰¹ Beck, Annelies, 'Ijzerbedevaart(en)', *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (Tielt: Lannoo, 1998), p. 1506-1507.
- ¹⁰² Benvindo, Bruno, en Evert Peeters, *Scherven van de Oorlog. De strijd om de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog, 1945-2010* (Antwerpen: De Bezige Bij, 2011), p. 84.
- ¹⁰³ Van Louwe, Carlos, en Pieter Jan Verstraete, *De oorlogsbedevaarten: kroniek van de vergeten Ijzerbedevaarten 1940-1944* (Kortrijk: Groeninghe, 2002), p. 57.
- ¹⁰⁴ Van Louwe, Carlos, en Pieter Jan Verstraete, *De oorlogsbedevaarten*, p. 57-65.
- ¹⁰⁵ Van Louwe, Carlos, en Pieter Jan Verstraete, *De oorlogsbedevaarten*, p. 69-77.
- ¹⁰⁶ Van Louwe, Carlos, en Pieter Jan Verstraete, *De oorlogsbedevaarten*, p. 141.
- ¹⁰⁷ De Wever, B., 'Diksmuide: De Ijzertoren. Strijd Om de Helden van de Oorlog', p. 64.
- ¹⁰⁸ Moons, Willy, *Het taboe van Vlaanderen: Veertig jaar na de aanslag* (Antwerpen: Standaard, 1986), p. 157-58.
- ¹⁰⁹ Benvindo, Bruno, en Evert Peeters, *Scherven van de Oorlog*, p. 85.
- ¹¹⁰ Beyen, M., 'A Parricidal Memory: Flanders' Memorial Universe as Product and Producer of Belgian History', *Memory Studies*, 5 (2012), p. 42.
- ¹¹¹ Seberechts, Frank, 'Slechts de graven maken een land tot vaderland', p. 148.
- ¹¹² Benvindo, Bruno, en Evert Peeters, *Scherven van de Oorlog*, p. 83-88, 93-97, 108-112.
- ¹¹³ Benvindo, Bruno, en Evert Peeters, *Scherven van de Oorlog*, p. 108-112.
- ¹¹⁴ Benvindo, Bruno, en Evert Peeters, *Scherven van de Oorlog*, p. 101-102.
- ¹¹⁵ De Wever, B., 'Diksmuide: De Ijzertoren. Strijd Om de Helden van de Oorlog', p. 66.
- ¹¹⁶ Beyen, Marnix, "'Zwart wordt van langsom meer de Vlaamsgezinde massa". De Vlaamse beeldvorming over bezetting en repressie, 1945-2000', in Gotovitch José, en Chantal Kesteloot, red., *Het gewicht van het oorlogsverleden* (Gent: Academia Press, 2003), p. 105-120.
- ¹¹⁷ Benvindo, Bruno, en Evert Peeters, *Scherven van de Oorlog*, p. 147 e.v.
- ¹¹⁸ Benvindo, Bruno, en Evert Peeters, *Scherven van de Oorlog*, p. 153-54.
- ¹¹⁹ Benvindo, Bruno, en Evert Peeters, *Scherven van de Oorlog*, p. 158 e.v. Zie ook De Wever, parcours, 69-70.
- ¹²⁰ Benvindo, Bruno, en Evert Peeters, *Scherven van de Oorlog*, p. 14 en p. 146-147.
- ¹²¹ Vlaamse Raad, *Algemene bespreking voorstel van decreet van Mevrouw J. De Loore-Raeymaekers c.s. houdende uitroeping van het Ijzermonument en het omringende domein te Diksmuide tot Memoriaal van de Vlaamse Gedachte*, *Handelingen*, 91/1-4 (1986-1987), 16 en 18 december 1986.
- ¹²² De Wever, B., 'Diksmuide: De Ijzertoren. Strijd Om de Helden van de Oorlog', p. 66; interview met Luc Vandeweyer, Brussel, 3 februari 2016.
- ¹²³ Benvindo, Bruno, en Evert Peeters, *Scherven van de Oorlog*, p. 167.
- ¹²⁴ Van de Castele, Eric, 'De Stem van Diksmuide', *Knack*, 27 augustus 2008. Zie ook Shelby, Karen D., *Flemish Nationalism and the Great War: The Politics of Memory, Visual Culture and Commemoration* (Basingstoke, Hampshire ; New York, NY: Palgrave Macmillan, 2014), p. 200-201.
- ¹²⁵ Seberechts, Frank, 'Slechts de graven maken een land tot vaderland', p. 151.
- ¹²⁶ Benvindo, Bruno, en Evert Peeters, *Scherven van de Oorlog*, p. 179.
- ¹²⁷ Verdoodt, Frans-Jos, red., *Voorwaarts maar niet vergeten* (Gent: Academia Press, 2001).
- ¹²⁸ In Verdoodt, Frans-Jos, red., *Voorwaarts maar niet vergeten* (Gent: Academia Press, 2001).
- ¹²⁹ Benvindo, Bruno, en Evert Peeters, *Scherven van de Oorlog*, p. 179-180.
- ¹³⁰ Interview met Paul De Belder, Brussel, 8 februari 2016.

- ¹³¹ Decreet houdende de uitroeping van het IJzermemorial van de Vlaamse Ontvoogding, Vlaams Parlement, 23 december 1986.
- ¹³² Decreet houdende de erkenning van en subsidieregeling voor het Memoriaal van de Vlaamse Ontvoogding en Vrede, Vlaams Parlement, 15 juli 2011.
- ¹³³ Beheersovereenkomst tussen de Vlaamse overheid en de vzw's Bedevaart naar de Graven aan de IJzer en Voor Vrede, Vrijheid en Verdraagzaamheid (hierna: 'beheersovereenkomst'), 20 maart 2012, art. 3, §2.
- ¹³⁴ Cijfers opgevraagd bij vzw Aan de IJzer, februari 2016.
- ¹³⁵ *Beoordelingsverslag TRP – Impulsfonds 100j Grote Oorlog 'Actualisering IJzertorensite en IJzertorenmuseum'*, 8 november 2010 en *kosten- en financieringsplan* (documenten Agentschap Toerisme Vlaanderen). Uiteindelijk werd aan de IJzertoren het bedrag van 707.109 euro uitbetaald (*Eindrapportage impulsprogramma's voor toeristische projecten: 'Actualisering IJzertorensite en IJzertorenmuseum'*, augustus 2015 (documenten Agentschap Toerisme Vlaanderen)).
- ¹³⁶ Schriftelijke communicatie met Westtoer, 3 november 2015. Van dit bedrag werd uiteindelijk 299.753 euro uitgekeerd (*Eindrapportage impulsprogramma's voor toeristische projecten: 'Actualisering IJzertorensite en IJzertorenmuseum'*, augustus 2015 (documenten Agentschap Toerisme Vlaanderen)).
- ¹³⁷ Schriftelijke communicatie met Commissariaat-generaal Herdenking van de Eerste Wereldoorlog, 8 juni 2016.
- ¹³⁸ Verslag van bespreking in de commissie voor Algemeen Beleid, Financiën en Begroting op 21 juni 2011 (Parlementaire stukken Vlaams Parlement 2010-2011, nr. 1152/2) en verslag van bespreking in de plenaire vergadering van 6 juli 2011 van het voorstel van decreet van de heren Jan Durnez en John Crombez, mevrouw Danielle Godderis-T'Jonck en de heren Marc Vanden Bussche, Bart Caron, Ludwig Caluwé en Lode Vereeck houdende de erkenning van en de subsidieregeling voor het Memoriaal van de Vlaamse Ontvoogding en Vrede (Parlementaire stukken Vlaams Parlement 2010-11, nr.1152/1).
- ¹³⁹ Memorie van toelichting, p. 3-4, voorstel van decreet houdende de erkenning van en subsidieregeling voor het Memoriaal van de Vlaamse Ontvoogding en Vrede, Vlaams Parlement, 1152/1 (2010-2011).
- ¹⁴⁰ Art. 5, 'beheersovereenkomst', 20 maart 2012.
- ¹⁴¹ Zie <http://www.icomos.org/en/about-icomos/mission-and-vision/icomos-mission>.
- ¹⁴² ICOMOS, 'International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (the Venice Charter)', 1965.
- ¹⁴³ ICOMOS, 'The ICOMOS Charter for the Interpretation and Presentation of Cultural Heritage Sites', 2008.
- ¹⁴⁴ Zie bv. Dirk Van Mechelen, *Conceptnota voor nieuwe regelgeving over onroerend erfgoed*, 2010, stuk 871/1, p. 13 en 14.
- ¹⁴⁵ Memorie van toelichting, p. 3, voorstel van decreet houdende de erkenning van en subsidieregeling voor het Memoriaal van de Vlaamse Ontvoogding en Vrede, Vlaams Parlement, 1152/1 (2010-2011).
- ¹⁴⁶ *Beleidsplan 2009-2014 IJzertorenmuseum*, september 2007 (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed).
- ¹⁴⁷ 'Aangepast beheersplan na bespreking onderhoud d.d. 13-12-2011 met de diensten onroerend erfgoed' (documenten Agentschap Onroerend Erfgoed).
- ¹⁴⁸ 'Aangepast beheersplan na bespreking onderhoud d.d. 13-12-2011 met de diensten onroerend erfgoed' (documenten Agentschap Onroerend Erfgoed).
- ¹⁴⁹ 'Aangepast beheersplan na bespreking onderhoud d.d. 13-12-2011 met de diensten onroerend erfgoed' (documenten Agentschap Onroerend Erfgoed).
- ¹⁵⁰ *Aangepast beheersplan na bespreking onderhoud d.d. 13-12-2011 met de diensten onroerend erfgoed* (documenten Agentschap Onroerend Erfgoed).
- ¹⁵¹ 'Aangepast beheersplan na bespreking onderhoud d.d. 13-12-2011 met de diensten onroerend erfgoed', p. 9, 24 en 27 (documenten Agentschap Onroerend Erfgoed).
- ¹⁵² *Document zonder titel* (beheersplan en beleidsplan IJzertoren opgemaakt in 2011), z.d. (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed).
- ¹⁵³ *Document zonder titel* (beheersplan en beleidsplan IJzertoren opgemaakt in 2011), z.d., p. 22 (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed).
- ¹⁵⁴ *Zie Actieplan 2013*, vzw Voor Vrede, Vrijheid en Verdraagzaamheid (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed).
- ¹⁵⁵ *Actieplan 2012*, vzw Bedevaart naar de Graven aan de IJzer, p. 12 (documenten Agentschap Onroerend Erfgoed).
- ¹⁵⁶ Brief van Agentschap Onroerend Erfgoed aan vzw Bedevaart naar de graven aan de IJzer, 13 mei 2013 (documenten Agentschap Onroerend Erfgoed).
- ¹⁵⁷ Brief van Agentschap Onroerend Erfgoed aan vzw Bedevaart naar de graven aan de IJzer, 4 juni 2014 (documenten Agentschap Onroerend Erfgoed).
- ¹⁵⁸ *Actieplan 2012*, vzw Bedevaart naar de Graven aan de IJzer (documenten Agentschap Onroerend Erfgoed), p. 8.
- ¹⁵⁹ Zie www.monumentenwacht.be/over-monumentenwacht.
- ¹⁶⁰ Interview met Monumentenwacht West-Vlaanderen, Brugge, 6 november 2015.
- ¹⁶¹ Interview met Monumentenwacht West-Vlaanderen, Brugge, 6 november 2015.
- ¹⁶² Inspectieverslagen Monumentenwacht West-Vlaanderen 2008, 2011, 2012 en 2014 (documenten Agentschap Onroerend Erfgoed), en in het bijzonder 2011, p. 19 en 2014, p. 18.
- ¹⁶³ Interview met Monumentenwacht West-Vlaanderen, Brugge, 6 november 2015.
- ¹⁶⁴ Beckstead, Z., G. Twose, E. Levesque-Gottlieb, en J. Rizzo, 'Collective Remembering through the Materiality and Organization of War Memorials', *Journal of Material Culture*, 16 (2011), p. 203.

- 165 Art. 14, 'International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (the Venice Charter)', ICOMOS, 1965.
- 166 Interview met Agentschap Onroerend Erfgoed, Brussel, 18 september 2015.
- 167 Beoordelingsverslag 'Actualisering IJzertorensite en IJzertorenmuseum' in kader van TRP – Impulsfonds 100 jaar Grote Oorlog, 8 november 2010 (documenten Agentschap Toerisme Vlaanderen).
- 168 Interview met Agentschap Onroerend Erfgoed, Brussel, 18 september 2015.
- 169 Actieplan 2015, vzw Bedevaart naar de Graven aan de IJzer, p. 14 (documenten Agentschap Onroerend Erfgoed).
- 170 'Bedevaartweide gaat opnieuw dicht, ediksmuide.be, 28 januari 2016', www.ediksmuide.be/nieuws/nieuws/bedevaartweide-gaat-opnieuw-dicht/ (geraadpleegd op 2 februari 2016).
- 171 Interview met Dirk Demeurie, Diksmuide, 16 februari 2016.
- 172 Actieplan 2015, vzw Bedevaart naar de Graven aan de IJzer (documenten Agentschap Onroerend Erfgoed).
- 173 Actieplan 2015, vzw Bedevaart naar de Graven aan de IJzer (documenten Agentschap Onroerend Erfgoed).
- 174 Shelby, Karen D., *Flemish Nationalism and the Great War: The Politics of Memory, Visual Culture and Commemoration* (Basingstoke, Hampshire ; New York, NY: Palgrave Macmillan, 2014), p. 161-171.
- 175 Winter, J. M., *Sites of Memory, Sites of Mourning*, p. 91.
- 176 Calder, Angus, 'The Scottish National War Memorial', p. 71.
- 177 Raivo, P.J., 'In This Very Place: War Memorials and Landscapes as an Experienced Heritage', p. 2-8.
- 178 ICOMOS, 'The ICOMOS Charter for the Interpretation and Presentation of Cultural Heritage Sites', 2008.
- 179 Zie bv. Actieplan 2014, vzw Voor Vrede, Vrijheid en Verdraagzaamheid (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed).
- 180 Deze analyse is gebaseerd op de bevindingen tijdens bezoeken aan de site op 27 januari en 16 februari 2016.
- 181 Onze analyse is gebaseerd op de 3^e editie van de museumgids (2016).
- 182 Onze analyse is gebaseerd op de teksten zoals die op 14 maart 2016 op de website te vinden waren.
- 183 Zie www.faronet.be/blogs/bram-wiercx/de-erfgoedapp-div (geconsulteerd op 24 maart 2016).
- 184 Zie Vlaams Parlement, *Beleidsnota onroerend erfgoed 2014-2019 ingediend door Geert Bourgeois, Vlaams minister van Onroerend Erfgoed*, 2014, stuk 146/1, p. 25; 'Preselectie WO I-sites voor erkenning als UNESCO-Werelderfgoed bekend', 19 maart 2014 (www.onroenderfgoed.be/nl/actueel/nieuws/nominatie-erfgoed-eerste-wereldoorlog-als-unesco-werelderfgoed/) (geconsulteerd op 11 februari 2016); en 'Oorlogserfgoed straks werelderfgoed?', 19 maart 2014 (<http://herita.be/netwerk/nieuws/oorlogserfgoed-straks-werelderfgoed>) (geconsulteerd op 11 februari 2016).
- 185 Art. 4, §1, 1° decreet houdende de erkenning van en subsidieregeling voor het Memoriaal van de Vlaamse Ontvoogding en Vrede, Vlaams Parlement, 15 juli 2011.
- 186 Beheersovereenkomst tussen de Vlaamse overheid en de vzw's Bedevaart naar de Graven aan de IJzer en Voor Vrede, Vrijheid en Verdraagzaamheid, 20 maart 2012.
- 187 Vlaamse overheid, 'Handleiding bij het cultureel-erfgoeddecreet: het kwaliteitslabel', Kunsten & Erfgoed, 2014.
- 188 Vlaamse overheid, 'Handleiding bij het cultureel-erfgoeddecreet: de indeling van musea en culturele archiefinstellingen bij het Vlaamse niveau', Kunsten & Erfgoed, 2013.
- 189 Museumregister Nederland, 'Museumnorm 2015'.
- 190 American Alliance of Museums, 'Standards for Museum Exhibitions and Indicators for Excellence', 2012.
- 191 Saey, Peggy, en Marijke Van Eeckhaut, *Publieksbegeleiding in de praktijk* (Brussel: CultuurNet Vlaanderen, 2003), p. 45.
- 192 Zie www.toerismevlaanderen.be/kwaliteitgidsenwerking (geconsulteerd op 24 maart 2016).
- 193 Toerisme Vlaanderen, 'Werken aan een kwaliteitsvol gidsenbeleid' (www.toerismevlaanderen.be/kwaliteitgidsenwerking).
- 194 Toerisme Vlaanderen, 'Bezoekerscyclus in Kaart Brengen', (www.toerismevlaanderen.be/kwaliteitgidsenwerking).
- 195 Zie <http://herinneringseducatie.be/toetssteen/> (geconsulteerd op 24 maart 2016).
- 196 Somers, Erik, *De oorlog in het museum: herinnering en verbeelding* (Zwolle: WBOOKS, 2014), p. 180-182.
- 197 Lang, Caroline, John Reeve, en Vicky Woollard, red., *The Responsive Museum: Working with Audiences in the Twenty-First Century* (Aldershot, England ; Burlington, VT: Ashgate, 2006), p. 5 en 227-228.
- 198 Murawska-Muthesius, Katarzyna, en Piotr Piotrowski, red., *From Museum Critique to the Critical Museum* (Farnham Surrey, England ; Burlington, VT: Ashgate, 2015), p. 12.
- 199 Van Eeckhaut, Marijke, *Kunnen esthetische musea constructivistisch worden? Voorstel voor een 'optimale bemiddeling' in musea voor hedendaagse kunst gebaseerd op theorie en praktijk* (onuitgegeven doctoraatsthesis, Gent: Ugent, 2013), p. 14-29, en 125-170.
- 200 Saey, Peggy, en Marijke Van Eeckhaut, *Publieksbegeleiding in de praktijk* (Brussel: CultuurNet Vlaanderen, 2003), p. 8.
- 201 Van Eeckhaut, Marijke, *Kunnen esthetische musea constructivistisch worden? Voorstel voor een 'optimale bemiddeling' in musea voor hedendaagse kunst gebaseerd op theorie en praktijk* (onuitgegeven doctoraatsthesis, Gent: Ugent, 2013), p. 193 e.v.
- 202 Pekarik, Andrew J., James B. Schreiber, Nadine Hanemann, Kelly Richmond, en Barbara Mogel, 'IPOP: A Theory of Experience Preference', *Curator: The Museum Journal*, 57 (2014), p. 5-6 en What is IPOP? (<https://www.si.edu/Content/opanda/docs/IPOP/IPOP%20short%20description%20150806.pdf>) (geraadpleegd op 9 februari 2016).

- ²⁰³ Kidd, Jenny, red., *Challenging History in the Museum: International Perspectives* (Farnham, Surrey, England ; Burlington, VT: Ashgate, 2014), p. 1-3 en 12.
- ²⁰⁴ Bernadette Lynch, 'Challenging Ourselves: Uncomfortable Histories and Current Museum Practices', in Kidd, Jenny, red., *Challenging History in the Museum: International Perspectives* (Farnham, Surrey, England ; Burlington, VT: Ashgate, 2014), p. 91 en 95.
- ²⁰⁵ Joyce Apsel, New Directions in Educating for Peace: Developing Critical Peace Museum Studies, in Barrett, Clive, en Joyce Apsel, red., *Museums for Peace: Transforming Cultures* (The Hague: International Network of Museums for Peace, 2012), p. 124-125. Voor andere categorisering en zie van den Dungen, Peter, 'Peace Education: Peace Museums', in *Encyclopedia of Violence, Peace and Conflict* (San Diego, CA: Academic Press, 2008), II, p. 691-703 en Duffy, Terence, 'The Peace Museum Concept', *Museum International*, 1 (1993), p. 4-8.
- ²⁰⁶ Tamashiro, Roy, en Ellen Furnari, 'Museums for Peace: Agents and Instruments of Peace Education', *Journal of Peace Education*, 12 (2015), p. 226 e.v.
- ²⁰⁷ Spruyt, Bram, Mark Elchardus, Lilith Roggemans, en Filip Van Droogenbroeck, *Kan je vrede leren? Effectiviteitsonderzoek en vredeseducatie: een literatuurstudie* (Brussel: Vlaams Vredesinstituut, 2014), p. 15.
- ²⁰⁸ Alicia Cabezudo, 'Reflections on Peace Education in the 21st century', in Barrett, Clive, en Joyce Apsel, red., *Museums for Peace: Transforming Cultures* (The Hague: International Network of Museums for Peace, 2012), p. 107-108.
- ²⁰⁹ Joyce Apsel, 'New Directions in Educating for Peace: Developing Critical Peace Museum Studies', in Barrett, Clive, en Joyce Apsel, red., *Museums for Peace: Transforming Cultures* (The Hague: International Network of Museums for Peace, 2012), p. 119.
- ²¹⁰ Tamashiro, Roy, en Ellen Furnari, 'Museums for Peace: Agents and Instruments of Peace Education', *Journal of Peace Education*, 12 (2015), p. 231 -233.
- ²¹¹ Zie Erik Somers, *De oorlog in het museum: herinnering en verbeelding* (Zwolle: WBOOKS, 2014), p. 8.
- ²¹² Zie bv. Erik Somers, *De oorlog in het museum*, p. 274-278.
- ²¹³ Beyen, Marnix, 'Geschiedenis met een geurtje', *De Standaard*, 24 augustus 2006. Zie voor een scherpe kritiek op de oude vaste presentatie ook Joris Duytschaever, 'Einstein evenknie van Verschaeve! Geschiedenis volgens de IJzertoren', in Jan Calewaert, red., *IJzertoren: werelderfgoed ?* (Antwerpen: UNESCO Centrum Vlaanderen, 2004), p. 29-52.
- ²¹⁴ Shelby, Karen D., *Flemish nationalism and the Great War: the politics of memory, visual culture and commemoration* (Basingstoke, Hampshire en New York, NY: Palgrave Macmillan, 2014), p. 228-246.
- ²¹⁵ *Beleidsplan 2009-2014: IJzertorenmuseum*, vzw IJzertorenmuseum (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed).
- ²¹⁶ 'Kort verslag van de bespreking met stakeholders – deskundigen over het IJzertorenmuseum op vrijdag 15-12' (2007), bijlage bij *Beleidsplan 2009-2014: IJzertorenmuseum*, vzw IJzertorenmuseum (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed).
- ²¹⁷ *Beleidsplan 2009-2014: IJzertorenmuseum*, vzw IJzertorenmuseum, p. 5 (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed).
- ²¹⁸ *Beleidsplan 2009-2014: IJzertorenmuseum*, vzw IJzertorenmuseum, p. 13 (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed).
- ²¹⁹ *Beleidsplan 2009-2014: IJzertorenmuseum*, vzw IJzertorenmuseum, p. 13 en 23 (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed).
- ²²⁰ *Beleidsplan 2009-2014: IJzertorenmuseum*, vzw IJzertorenmuseum, p. 43-45 (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed).
- ²²¹ *Beleidsplan 2009-2014: IJzertorenmuseum*, vzw IJzertorenmuseum, p. 30 (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed).
- ²²² *Beleidsplan 2009-2014: IJzertorenmuseum*, vzw IJzertorenmuseum, p. 44-46 (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed).
- ²²³ Stad Diksmuide, 'Advies erkenning IJzertorenmuseum', 10 december 2007 (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed).
- ²²⁴ Provincie West-Vlaanderen, *Provinciaal advies erkenning IJzertoren Diksmuide*, 15 december 2007 (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed).
- ²²⁵ Kunsten & Erfgoed, Advies van het agentschap over de erkenning van een museum: IJzertorenmuseum, 2008 (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed).
- ²²⁶ Kunsten & Erfgoed, Gemotiveerde beslissing van de minister over de erkenningsaanvraag van het IJzertorenmuseum – toetsen van de criteria, 20 mei 2008 (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed).
- ²²⁷ Zie beheersovereenkomst tussen de Vlaamse overheid en de vzw's Bedevaart naar de Graven aan de IJzer en Voor Vrede, Vrijheid en Verdraagzaamheid, 20 maart 2012, art. 5, strategische doelstelling 2: 'Bij het streven naar de invulling van de museale basisfuncties, geeft Voor Vrede, Vrijheid en Verdraagzaamheid vzw in deze beleidsperiode prioriteit aan de onderzoeks- en publieksfunctie'.
- ²²⁸ *Document zonder titel* (beheersplan en beleidsplan IJzertoren opgemaakt in 2011), z.d. (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed).
- ²²⁹ Principeovereenkomst tussen vzw ADVN, vzw Bedevaart naar de Graven aan de IJzer en vzw Voor Vrede, Vrijheid en Verdraagzaamheid, z.d. (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed).
- ²³⁰ Vlaamse overheid, 'Handleiding bij het cultureel-erfgoeddecreet: het kwaliteitslabel', Kunsten & Erfgoed, 2014, p. 7.
- ²³¹ *Document zonder titel* (beheersplan en beleidsplan IJzertoren opgemaakt in 2011), z.d., p. 37 (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed).
- ²³² *Actieplan 2013*, vzw Voor Vrede, Vrijheid en Verdraagzaamheid (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed).
- ²³³ Interview met Koen Bovée en Frederik De Preester, Gent, 11 februari 2016.
- ²³⁴ *Actieplan 2013*, vzw Voor Vrede, Vrijheid en Verdraagzaamheid (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed).
- ²³⁵ *Werkingsverslag 2014*, vzw Voor Vrede, Vrijheid en Verdraagzaamheid (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed) en interview met Peter Verplancke, Diksmuide, 16 februari 2016.

- 236 *Document zonder titel* (beheersplan en beleidsplan IJzertoren opgemaakt in 2011), z.d., p. 66 (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed).
- 237 *'Beheersovereenkomst'* (actieplan 2012), vzw Voor Vrede, Vrijheid en Verdraagzaamheid, 2012, p. 4 (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed).
- 238 Verslag vergadering museumwerkgroep, Diksmuide 5 november 2012 (documentatie Vlaams Vredesinstituut).
- 239 Brief van Tomas Baum, directeur Vlaams Vredesinstituut aan Paul De Belder, Brussel, 22 november 2012 (documentatie Vlaams Vredesinstituut).
- 240 Interview met FARO, Brussel, 10 september 2015.
- 241 *'Het IJzertorenmuseum. Aanbevelingen voor strategie, profilering en marketing. Discussietekst versie 1 16 april 2012'* (Veronique Lambert), p. 32.
- 242 *Document zonder titel* (beheersplan en beleidsplan IJzertoren opgemaakt in 2011), z.d., p. 30 (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed).
- 243 *Aan de IJzer. Jaarboek 2013*, p. 3-4.
- 244 Karl van den Broeck, 'Restyling Museum aan de IJzer moet Vlaams oertrauma bespreekbaar maken', *De Morgen*, 10 juli 2013.
- 245 Beheersovereenkomst tussen de Vlaamse overheid en de vzw's Bedevaart naar de Graven aan de IJzer en Voor Vrede, Vrijheid en Verdraagzaamheid (hierna: 'beheersovereenkomst'), 20 maart 2012, art. 3, §2 (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed).
- 246 'Beheersovereenkomst', 20 maart 2012, operationele doelstellingen 1.1 en 2.3 (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed).
- 247 Interview met Koen Bovée en Frederik De Preester, Gent, 11 februari 2016.
- 248 'Beheersovereenkomst', 20 maart 2012, operationele doelstellingen 1.1 en 2.3 (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed).
- 249 Westtoer, 'Wereldoorlog I - Bezoekers 2014. Tabbellenrapport: Museum Aan de IJzer' (Kenniscentrum Westtoer, 2015) en , 'Wereldoorlog I - Bezoekers 2015. Tabbellenrapport: Museum Aan de IJzer' (Kenniscentrum Westtoer, 2016)
- 250 Van Eeckhaut, Marijke, *Kunnen esthetische musea constructivistisch worden? Voorstel voor een 'optimale bemiddeling' in musea voor hedendaagse kunst gebaseerd op theorie en praktijk* (onuitgegeven doctoraats thesis, Gent: Ugent, 2013), p. 14-29.
- 251 'Beheersovereenkomst', 20 maart 2012, operationele doelstelling 2.5 (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed).
- 252 Prummel, Janien, Marijke Van Eeckhaut, en Inge Van Reeth, *Analyse en evaluatie van de educatie voor groepen in het Museum aan de IJzer. Onderzoeksrapport* (Antwerpen: De Derde Verdieping, i.o.v. Vlaams Vredesinstituut, 2016).
- 253 Analyse gebaseerd op het interview (11.01.2016).
- 254 Analyse gebaseerd op het interview (11.01.2016), de informatie op de website (10.02.2016), de *mystery visit* (16.12.2015), de geobserveerde rondleidingen (16.12.2015 en 04.02.2016) en de documenten (brochure voor startende gidsen, bevestigingsformulier, reservatieformulier).
- 255 Analyse gebaseerd op de informatie op de website (10.02.2016), en op een rondleiding voor volwassenen door een freelancer (16.12.2015) (1); een rondleiding voor de derde graad van het LO, medewerker (04.02.2016) (2); en een rondleiding voor de derde graad van het LO, freelancer (04.02.2016) (3).
- 256 Analyse gebaseerd op het interview (11.01.2016) en de lespakketten aangeboden op de website (15.02.2016).
- 257 Brower, Benjamin C., 'The Preserving Machine: The "New" Museum and Working through Trauma - the Musée Mémorial Pour La Paix of Caen', *History and Memory*, 11 (1999), p. 79-80.
- 258 Prummel, Janien, Marijke Van Eeckhaut, en Inge Van Reeth, *Analyse en evaluatie van de educatie voor groepen in het Museum aan de IJzer. Onderzoeksrapport* (Antwerpen: De Derde Verdieping, i.o.v. Vlaams Vredesinstituut, 2016).
- 259 Artikel 4, §1, 2°, decreet houdende de erkenning van en subsidieregeling voor het Memoriaal van de Vlaamse Ontvoogding en Vrede, Vlaams Parlement, 15 juli 2011.
- 260 'Beheersovereenkomst', 20 maart 2012, operationele doelstellingen 1.2 en 1.3 (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed).
- 261 Spruyt, Bram, Mark Elchardus, Lilith Roggemans, en Filip Van Droogenbroeck, *Kan je vrede leren? Effectiviteitsonderzoek en vredeseducatie: een literatuurstudie* (Brussel: Vlaams Vredesinstituut, 2014), p. 89-91.
- 262 Zie Tamashiro, Roy, en Ellen Furnari, 'Museums for Peace: Agents and Instruments of Peace Education', *Journal of Peace Education*, 12 (2015), p. 223-35.
- 263 Spruyt, Bram, Mark Elchardus, Lilith Roggemans, en Filip Van Droogenbroeck, *Kan je vrede leren? Effectiviteitsonderzoek en vredeseducatie: een literatuurstudie* (Brussel: Vlaams Vredesinstituut, 2014), p. 15.
- 264 *Opdrachtsverklaring: Waarvoor staat het IJzerbedevaartcomité?*, 2010, p. 6 (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed).
- 265 *Opdrachtsverklaring: Waarvoor staat het IJzerbedevaartcomité?*, 2010, p. 6 (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed).
- 266 *Opdrachtsverklaring: Waarvoor staat het IJzerbedevaartcomité?*, 2010, p. 7-8 (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed).
- 267 *Document zonder titel* (beheersplan en beleidsplan IJzertoren opgemaakt in 2011), z.d. (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed), p. 59 e.v.
- 268 *'Beheersovereenkomst'* (actieplan 2012), vzw Voor Vrede, Vrijheid en Verdraagzaamheid, 2012 (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed).
- 269 *"'Ons extreemrechtse imago is sinds Ten Vrede verdwenen"*. Dirk Demeurie al twintig jaar secretaris van IJzerbedevaartcomité', *Het Nieuwsblad*, 30 augustus 2013.
- 270 *Werkingsverslag 2012*, vzw Voor Vrede, Vrijheid en Verdraagzaamheid (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed).
- 271 *Werkingsverslag 2013*, vzw Voor Vrede, Vrijheid en Verdraagzaamheid (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed).

- ²⁷² *Werkingsverslag 2014*, vzw Voor Vrede, Vrijheid en Verdraagzaamheid (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed).
- ²⁷³ Voor een overzicht van enkele vredes musea en hun workshops over vredesopvoeding en conflicthantering zie Barrett, Clive, en Joyce Apsel, red., *Museums for Peace: Transforming Cultures* (The Hague: International Network of Museums for Peace, 2012).
- ²⁷⁴ Zie Castryck, Geert, en Nils Duquet, *Over positieve en negatieve vrede. Vredesopvoeding voor het basis- en secundair onderwijs in Vlaanderen: conceptuele afbakening en analyse van het aanbod* (Brussel: Vlaams Vredesinstituut, 2010).
- ²⁷⁵ 'Vredeseducatie', z.d. (documenten Aan de IJzer).
- ²⁷⁶ Zie bijvoorbeeld Spruyt, Bram, Mark Elchardus, Lilith Roggemans, en Filip Van Droogenbroeck, *Kan je vrede leren? Effectiviteitsonderzoek en vredeseducatie: een literatuurstudie* (Brussel: Vlaams Vredesinstituut, 2014), p. 15.
- ²⁷⁷ *Document zonder titel* (beheersplan en beleidsplan IJzertoren opgemaakt in 2011), z.d. (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed), p. 60 e.v.
- ²⁷⁸ *Werkingsverslag 2012*, vzw Voor Vrede, Vrijheid en Verdraagzaamheid (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed).
- ²⁷⁹ *Actieplan 2014*, vzw Voor Vrede, Vrijheid en Verdraagzaamheid (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed).
- ²⁸⁰ *Werkingsverslag 2013, Actieplan 2014 en Werkingsverslag 2014*, vzw Voor Vrede, Vrijheid en Verdraagzaamheid (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed).
- ²⁸¹ Art. 3, §2 en 4, §3 decreet houdende de erkenning van en subsidieregeling voor het Memoriaal van de Vlaamse Ontvoogding en Vrede, Vlaams Parlement, 15 juli 2011.
- ²⁸² 'Beheersovereenkomst', 20 maart 2012, artikel 6, strategische doelstellingen 1 en 2 (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed).
- ²⁸³ Schramme, Annick, Joke Schrauwen, en Charlotte Rommes, 'Goed Bestuur Voor Cultuur. "Corporate Governance Voor de Cultuursector"' (Bilsen Fonds voor Cultuurmanagement, 2012), p. 5-7, 13 en 28-31.
- ²⁸⁴ Vlaamse overheid: Kunsten & Erfgoed, 'Handleiding Bij Het Cultureel-Erfgoeddecreet: Het Kwaliteitslabel', 2014.
- ²⁸⁵ Nota Agentschap Onroerend Erfgoed aan Geert Bourgeois, Minister-president van de Vlaamse Regering en Vlaams minister van Buitenlands Beleid en Onroerend Erfgoed, 9 oktober 2014 (documenten Agentschap Onroerend Erfgoed).
- ²⁸⁶ 'Toezicht in het kader van een werkingssubsidie', 20 maart 2014 (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed).
- ²⁸⁷ 'Toezicht in het kader van een werkingssubsidie', 20 maart 2014 (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed).
- ²⁸⁸ 'Verslag opvolging werking IJzertorenmemoriaal', 30 september 2014 (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed).
- ²⁸⁹ 'Verslag opvolging werking IJzertorenmemoriaal', 30 september 2014 (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed).
- ²⁹⁰ 'Verslag - tussentijdse evaluatie van de uitvoering van de beheersovereenkomst', 30 oktober 2015 (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed).
- ²⁹¹ 'Verslag - tussentijdse evaluatie van de uitvoering van de beheersovereenkomst', 30 oktober 2015 (documenten Afdeling Cultureel Erfgoed).
- ²⁹² 'Statuten Bedevaart Naar de Graven Aan de IJzer - Fusie Door Opslorping', *Belgisch Staatsblad*, 2016.
- ²⁹³ 'Actieplan 2015', vzw Voor Vrede, Vrijheid en Verdraagzaamheid, p. 35-36.
- ²⁹⁴ Schramme, Annick, Joke Schrauwen, en Charlotte Rommes, 'Goed Bestuur Voor Cultuur. "Corporate Governance Voor de Cultuursector"' (Bilsen Fonds voor Cultuurmanagement, 2012). Zie ook Vlaamse overheid CJSJ, 'Kwaliteit in Cultuureducatie. Toolkit Voor Reflectie', s.d.
- ²⁹⁵ Nota Agentschap Onroerend Erfgoed aan Geert Bourgeois, Minister-president van de Vlaamse Regering en Vlaams minister van Buitenlands Beleid en Onroerend Erfgoed, 9 oktober 2014 (documenten Agentschap Onroerend Erfgoed).
- ²⁹⁶ Powerpointpresentaties 'Brainstorm voor de toekomst' en 'Tweedaagse van de IJzer', 17 september 2014 en 18-19 februari 2016 (documenten Aan de IJzer).
- ²⁹⁷ Interview met de afdeling Cultureel Erfgoed, Departement CJSJ, Brussel, 18 september 2015 en schriftelijke communicatie, 27 mei 2016.
- ²⁹⁸ Benvindo, Bruno, en Evert Peeters, *Scherven van de Oorlog. De strijd om de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog, 1945-2010* (Antwerpen: De Bezige Bij, 2011), p. 170.
- ²⁹⁹ Parlementaire handelingen Vlaamse Raad, zitting 1985-1986, handelingen nr. 7 en 10, 16 en 18 december 1986.
- ³⁰⁰ Benvindo, Bruno, en Evert Peeters, *Scherven van de Oorlog. De strijd om de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog, 1945-2010* (Antwerpen: De Bezige Bij, 2011), p. 171.
- ³⁰¹ Vlaams Parlement, Ontwerp van decreet tot bekrachtiging van de ontwikkelingsdoelen en de eindtermen van het gewoon basisonderwijs. Amendement voorgesteld door de heren Chris Vandenbroeke en Kris Van Dijk, zittingsjaar 1996-1997, stuk 685/3, 6 juni 1997.
- ³⁰² Vlaams Parlement, Ontwerp van decreet tot bekrachtiging van de ontwikkelingsdoelen en de eindtermen van het gewoon basisonderwijs. Verslag namens de Commissie voor Onderwijs, Vorming en Wetenschapsbeleid uitgebracht door mevrouw Gracienne Van Nieuwenborgh, zittingsjaar 1996-1997, stuk 685/4, p. 14.
- ³⁰³ Vlaams Parlement, Ontwerp van decreet tot bekrachtiging van de ontwikkelingsdoelen en de eindtermen van het gewoon basisonderwijs. Amendement voorgesteld door de heer Ludo Sannen en mevrouw Marleen Vanderpoorten na indiening van het verslag, zittingsjaar 1996-1997, stuk 685/5, 8 juli 1997.
- ³⁰⁴ Anthierens, Johan, *De IJzertoren, onze trots en onze schande* (Leuven: Van Halewyck, 1997).
- ³⁰⁵ Benvindo, Bruno, en Evert Peeters, *Scherven van de Oorlog. De strijd om de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog, 1945-2010* (Antwerpen: De Bezige Bij, 2011), p. 174.

- ³⁰⁶ Anthierens, Johan, *De IJzertoren, onze trots en onze schande* (Leuven: Van Halewyck, 1997), p. 16.
- ³⁰⁷ Anthierens, Johan, *De IJzertoren, onze trots en onze schande* (Leuven: Van Halewyck, 1997), p. 140.
- ³⁰⁸ Benvindo, Bruno, en Evert Peeters, *Scherven van de Oorlog. De strijd om de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog, 1945-2010* (Antwerpen: De Bezige Bij, 2011), p. 174.
- ³⁰⁹ Calewaert, Jan, red., *IJzertoren: werelderfgoed ?* (Antwerpen: UNESCO Centrum Vlaanderen, 2004), p. 11-13.
- ³¹⁰ Aerts, Koen, 'Bruno Benvindo & Evert Peeters, Scherven van de oorlog. De strijd om de herinnering aan WO II, Antwerpen 2011', recensie *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, XLII(2), 2012, p.
- ³¹¹ Zie Vlaams Parlement, *Beleidsnota onroerend erfgoed 2014-2019 ingediend door Geert Bourgeois, Vlaams minister van Onroerend Erfgoed*, 2014, stuk 146/1, p. 25; 'Preselectie WO I-sites voor erkenning als UNESCO-Werelderfgoed bekend', 19 maart 2014 (www.onroenderfgoed.be/nl/actueel/nieuws/nominatie-erfgoed-eerste-wereldoorlog-als-unesco-werelderfgoed/; (geconsulteerd op 11 februari 2016); en 'Oorlogserfgoed straks werelderfgoed?', 19 maart 2014 (<http://herita.be/netwerk/nieuws/oorlogserfgoed-straks-werelderfgoed>, (geconsulteerd op 11 februari 2016).
- ³¹² Bijzonder Comité voor Herinneringseducatie, visienota, 16 februari 2016.
- ³¹³ Focusgesprek klankbordgroep, Diksmuide, 27 januari 2016.
- ³¹⁴ Zie <http://www.ugent.be/lw/geschiedenis/nl/contact/overzicht.htm/persoonlijke-paginas/bruno-de-wever>.
- ³¹⁵ Zie <http://www.cultuurmaatschappij.nl>.
- ³¹⁶ Zie <http://www.faronet.be/medewerkers/marc-jacobs>.
- ³¹⁷ Zie http://www.cegesoma.be/cms/chantal_nl.php.
- ³¹⁸ Zie <http://derdeverdieping.be/janien-prummel/>.
- ³¹⁹ Zie <http://www.niod.nl/nl/medewerker/erik-somers>.
- ³²⁰ Zie <https://www.arts.kuleuven.be/cultuurgeschiedenis/leden/00009483>.

COLOFON

Auteur:

Maarten Van Alstein

Eindredactie:

Peter Theunynck

Lay-out:

Gamma nv

Drukwerk:

Drukkerij van het Vlaams Parlement en Drukkerij Artoos

Verantwoordelijke uitgever:

Tomas Baum, Leuvenseweg 86 1000 Brussel

Brussel, 28 juni 2016

ISBN 9789078864790

Disclaimer

Hoewel door het Vlaams Vredesinstituut uiterste zorgvuldigheid werd betracht bij de redactie van dit document, kan het niet aansprakelijk worden geacht of gesteld voor mogelijke vergissingen of onvolledigheden. Tevens wordt geen enkele vorm van aansprakelijkheid aanvaard voor enig gebruik dat een lezer van dit document maakt.

Het Vlaams Vredesinstituut werd bij decreet opgericht door het Vlaams Parlement als onafhankelijk instituut voor vredesonderzoek. Het Vredesinstituut voert wetenschappelijk onderzoek uit, documenteert relevante informatiebronnen, en informeert en adviseert het Vlaams Parlement en het brede publiek inzake vredesvraagstukken.

Vlaams Vredesinstituut

Leuvenseweg 86

1000 Brussel

tel. +32 2 552 45 91

vredesinstituut@vlaamsparlement.be

www.vlaamsvredesinstituut.eu